M. Fr. Kp. I. P. 32; 1990. Nr 1-4.
BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA Poznań
II
1991-04-08
431 267 III
K

АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА
1
1990

Редакцията на „Археология“ приема за обсъждане материалите, представени **на български език** в 2 екз. (текст и научен апарат) на машина (страница от 30 реда по 66 удара) с качествени за отпечатване образи, списък на образите (2 екз.) и резюме (3 екз.). Преводи на материали от чужд на български език и преписване на машина редакцията не извършва.

La rédaction d'Археология accepte les matériaux pour être examinés présentés **en langue bulgare** en 2 ex. (texte et appareil scientifique) dactylographiés (page de 30 lignes — 66 frappes), accompagnés de figures propres à être imprimées, liste des figures (2 ex.) et résumé (3 ex.). La traduction en bulgare et les textes dactylographiés doivent être assurés par l'auteur.

На корицата

Гребен на Царевец, страната с изображение на паун

Снимка П. Минчев

Sur la couverture

La peigne de Carevec, le côté avec figure de paon

Photo P. Minčev

© Археологически институт и музей при БАН

c/o Jusautor, Sofia

431267 III

АРХЕОЛОГИЯ
ISSN 0324—1203
ОРГАН НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ
ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
Год. XXXII
1
1990

Украса на къснобронзовата керамика от връх Алада в Източните Родопи

КРАСИМИР ЛЕЩАКОВ

431267 III 32 / 1990

Връх Алада е най-високата точка на Източните Родопи — 1241 м над морското равнище. Билото му представлява овално плато, издължено на запад и с незначителна денивелация на терена. Естественият му подход е от запад и е маркиран от група скали. Склоновете са стръмни, сега терасирани и заети от широколистни и иглолистни гори (обр. 1).

При обхождане на обекта бяха открити керамични фрагменти от къснобронзовата и късножелязната епоха, а в центъра на платото голямо каменно струпване, според информаторите — останки от християнски параклис. Източната и североизточната периферия бяха оградени от пояс, състоящ се от средноголеми ломени и цепени камъни. През 1983 г. на това плато

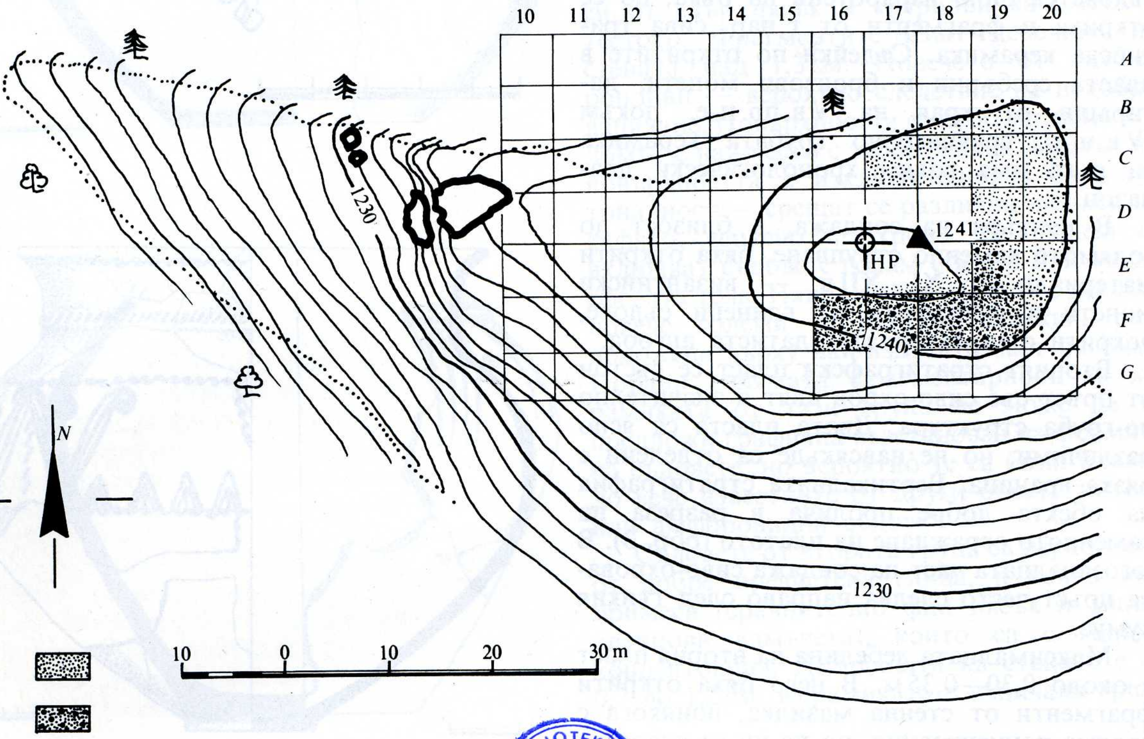

1

● *Обр. 1. Топографска схема на платото на връх Алада с планиметрия на проучената площ: а) проучена площ; б) максимална концентрация на керамиката от късната бронзова епоха. Fig. 1. Schéma topographique du plateau au sommet Alada avec planimétrie de la surface étudiée: a) surface étudiée; b) concentration maximale de la céramique de l'âge du bronze récent*

BIBLIOTEKA Poznań UNIWERSYTECKA
Bibl. UAM

бяха проведени сондажни археологически разкопки[1]. Проучванията бяха съсредоточени в централната и източната част на обекта — там, където се предполагаше културният пласт да е с най-голяма дебелина.

Непосредствено под тънкия хумусен слой (0,05—0,08 м) следва пласт от черна пръст с фина структура, слабо примесена с дребни камъчета. Дебелината му не навсякъде е еднаква и варира от 0,30 до 0,45 м. В северната част на сондажа тази пръст покрива материковата скала — ерозиран мек пясъчник (квадрати $B_{17—20}$; $C_{17—20}$; $D_{19—20}$; E_{20} — обр. 1). В кв. C_{19} и D_{19} материковата скала е прорязана от своеобразни „канали“, които са запълнени с черна пръст и керамични фрагменти. Хаотичните им очертания и нееднаквата дълбочина (достигаща до 0,10 м) трудно позволяват да се допусне, че имат изкуствен произход[2]. В южната и югозападната част на сондажа пластът от черна фина пръст изтънява значително, а на места напълно липсва.

Към този стратиграфски пласт може да се отнесе и каменното ограждане на платото (обр. 2).

В горния стратиграфски пласт бяха открити разнородни археологически материали, сред които преобладава керамиката. В долната част на пласта, особено в кв. $B_{19—20}$ и $E_{19—20}$, се срещат фрагменти от глинени съдове, отнасящи се към ранножелязната епоха. Почти напълно бе реставриран един голям съд с характерна за епохата украса (обр. 4). Масовият материал обаче се отнася към късножелязната епоха. Повечето съдове са били изработени на ръка, но се откриха и фрагменти от т. нар. сива тракийска керамика. Съдейки по откритите в пласта сребърни и бронзови монети, датиращи от края на V в. пр. н. е. докъм IV в. н. е., сравнително грубата керамика на ръка има голям хронологически диапазон.

В центъра на сондажа, в близост до голямото каменно струпване, бяха открити материали от XI—XII в. — византийски монети и фрагменти от глинени съдове, покрити с характерната златиста ангоба.

Вторият стратиграфски пласт се състои от пръст със сиво-охров цвят и значително по-груба структура. Двата пласта са ясно различими, но не навсякъде са отделени с рязка граница. Вертикалната стратиграфия на обекта добре пролича в разреза на каменното ограждане на платото (обр. 3). В югозападната част на сондажа сиво-охровата пръст често следва направо след тънкия хумус.

Максималната дебелина на втория пласт е около 0,30—0,35 м. В него бяха открити фрагменти от стенна мазилка, понякога с голяма концентрация, но не ни се удаде да

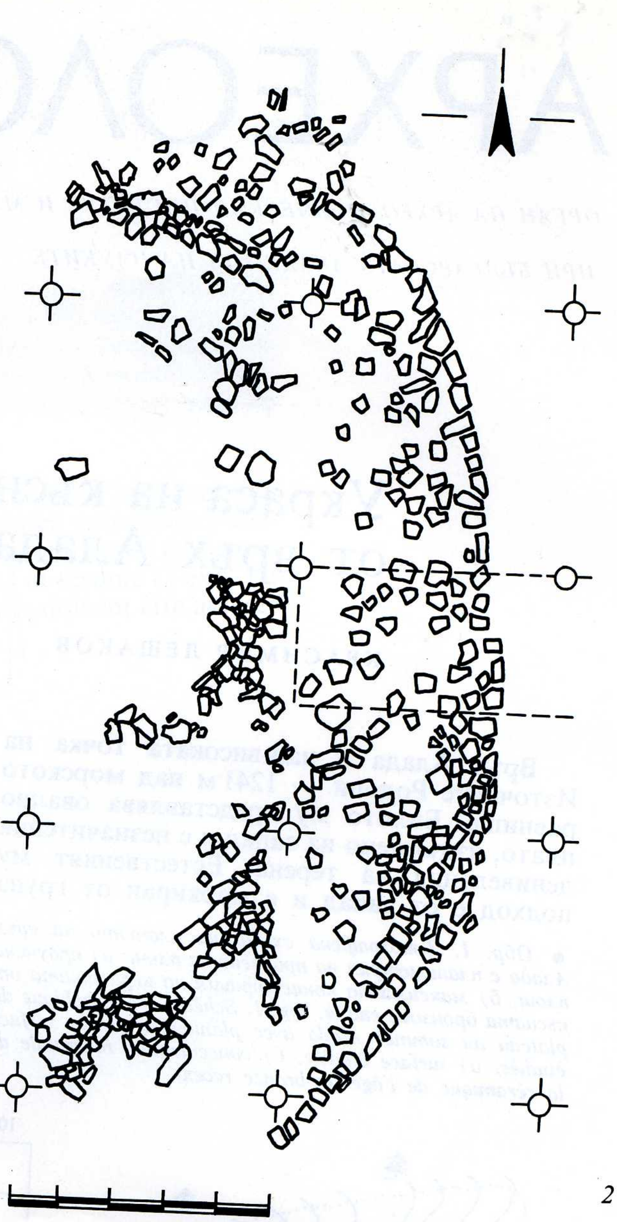

2

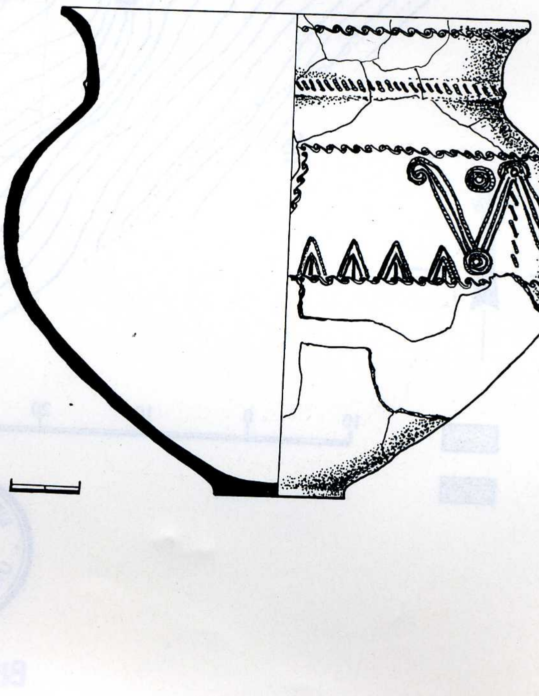

4

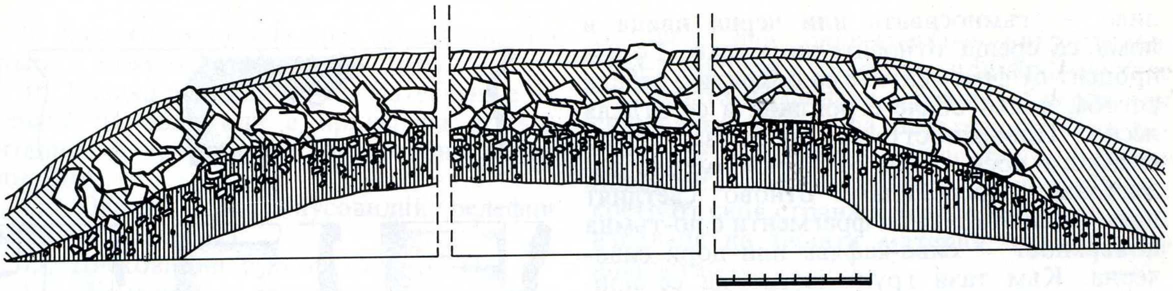

3

● *Обр. 2. Част от каменното ограждане на върха, дълб. 0,20—0,30 м. Fig. 2. Partie de la clôture de pierre du sommet, profondeur 0,20—0,30 m*

● *Обр. 3. Стратиграфски профил при разреза на каменното ограждане. Fig. 3. Profil stratigraphique à la section de la clôture de pierre*

● *Обр. 4. Реконструирана глинена урна, ранножелязна епоха. Fig. 4. Urne d'argile reconstruite, l'âge du fer ancien*

● *Обр. 5. Форми глинени съдове, къснобронзова епоха: а) кантаросовиден съд; б) дълбока купа с хоризонтални дъговидни дръжки; в) кана. Fig. 5. Formes de vases d'argile, l'âge du bronze récent: a) vase en forme de cantharus; б) coupe profonde avec des anses en forme d'arc horizontales; в) broc*

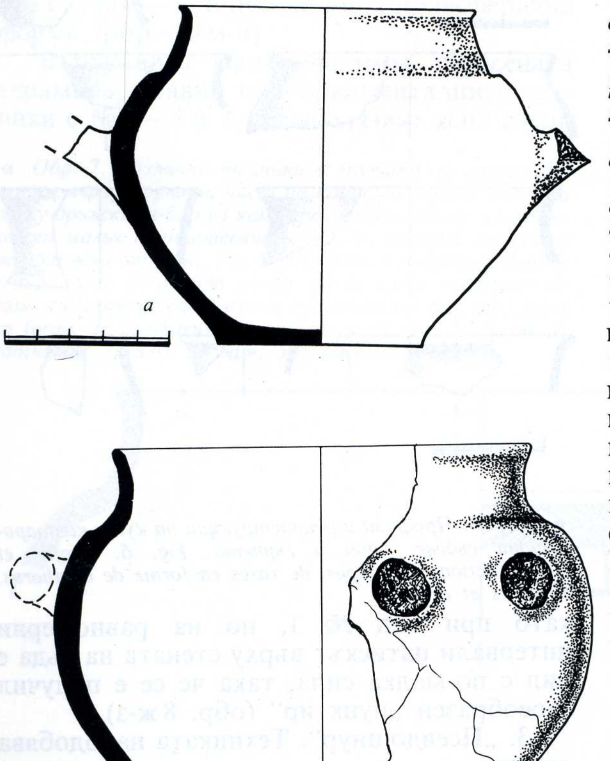

5

попаднем на нито едно съоръжение.

Обект на настоящото изследване е само керамиката от по-долния стратиграфски пласт и по-точно — нейната украса. Тя предизвиква определен интерес поради богатството на орнаментални мотиви и композиции и поради факта, че представлява едно сравнително обособено явление за Югоизточна България.

Според технологичните си белези керамиката може да бъде разделена на три големи групи: груба керамика, т. нар. кухненска керамика, и фина керамика[3].

Първата група се характеризира с примеси от едър пясък и кварцови камъчета в тестото. Фрагментите имат дебелина на стената над 1,3 см. Повечето от тях са ронливи — вероятно следствие на недобро изпичане. Повърхността е грубо загладена, а ломът е най-често с тъмна ивица. Цветът на повърхността е изключително в светлата тоналност — срещат се различни нюанси на кафяво, червено и охрово. В групата се включват съдове с голям обем и близки до сферата тела. Някои от тях са били с две или повече големи вертикални дръжки, разположени върху най-издутата част на съда. Поради голямата фрагментарност на керамиката от тази група не може да се предложи графична възстановка на формите на съдовете, но вероятно те са били близки до вече известните от други обекти питоси или амфоровидни съдове[4].

Съдовете от втората група са изработени от добре пречистена глина, в която има примеси (сравнително фин пясък и малки кварцови камъчета), които са с голяма концентрация. Дебелината на стените е от 0,7 до 1,2 см. Керамиката е изпичана грижливо — тъмносивата или черна ивица в лома се среща относително рядко. Голям процент от фрагментите са покрити с дебела ангоба, която обаче е ронлива и се отделя лесно. Повърхността е добре загладена, понякога носи следи от неравномерно излъскване. Преобладава отново светлият цвят, но се откриват и фрагменти с по-тъмна повърхност — сиво-кафява или дори сиво-черна. Към тази група могат да се причислят кантаросовидните съдове (обр. 5 а), дълбоките купи с две хоризонтални дръжки (обр. 5 б), както и съдовете с издължено сферично тяло (обр. 5 в). Бяха регистрирани също така и фрагменти от паници със завито навътре устие (обр. 6 а), както и фрагменти от кани и гърнета (обр. 7). Преобладаващата по численост керамика от къснобронзовия пласт се включва в тази група.

Групата на фината керамика е най-малобройна. Съдовете са били тънкостенни — дебелината на стените е от 0,4 до 0,6 см. Изработени са от добре пречистена глина, към която са добавяни пълнители с малка концентрация — главно фин пясък и слюда. Изпичането е много добро, ломът е равномерен, а повърхността е загладена и често излъскана до блясък. Особено висококачествена е керамиката с интензивно черен цвят на външната повърхност. В групата се включват следните форми съдове: чаши (обр. 7 г), сравнително малки купи с извит навън ръб на устието (обр. 7 е), някои по-малки кантаросовидни съдове (обр. 7 д) и значително по-рядко — паници.

Около 38% от къснобронзовата керамика от връх Алада е украсена. 80% от 513-те фрагмента с украса имат светъл цвят и не повече от 18% са в тъмната цветова тоналност. Само седем фрагмента от групата на фината керамика имат наситено черен цвят на външната повърхност, а два фрагмента спадат към т. нар. вид „керамика на петна“ — повърхността е кафява до тъмнокафява на черни петна, отлично излъскана.

Около 15% от украсените съдове са с излъскана повърхност, над 60% са само загладени, докато 15% са с груба повърхност.

При нанасяне на украсата са използувани разнообразни орнаментални техники. Те могат да бъдат групирани в следните видове:

1. Тънки, дълбоко врязани линии. Работният инструмент е бил с тънък и заострен връх. Линиите са изтеглени в мократа глина твърде грижливо, така че липсват следи от извадени на повърхността малки частици глина. Не се забелязват следи от допълнително заглаждане около орнаментите (обр. 8 а-г).

2. Тънки, дълбоко врязани и прекъснати линии. Работното оръдие е от същия тип като при вид № 1, но на равномерни интервали натискът върху стената на съда е бил с по-малка сила, така че се е получил своеобразен „пунктир“ (обр. 8 ж-з).

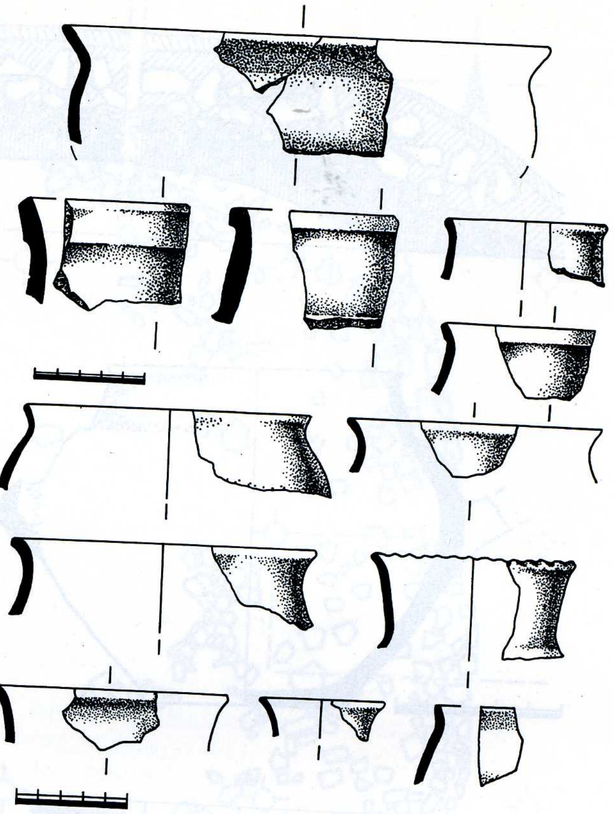

6

● *Обр. 6. Профили и реконструкции на купи, кантаросовидни съдове, кани и гърнета. Fig. 6. Profils et reconstructions de coupes, de vases en forme de cantharus, de brocs et de pots*

3. „Псевдошнур“. Техниката наподобява отпечатъци от усукан шнур, но орнаментът е нанесен с тънко и заострено оръдие. Чертичките са фини, косо разположени една спрямо друга и понякога свързани в горните си краища (обр. 8 и).

4. Къси и дълбоки, косо врязани линии (обр. 7 д-е; 8 а, и — в последните два случая служат за запълване на правоъгълни полета или ленти).

5. Широки плитки врязани линии, получени чрез работа с върха на плосък и заоблен инструмент (2 обр. 5 в; 8 д-е).

6. Точковидни набождания без отнемане на глина от стените на съда. Работният инструмент е със затъпен връх (обр. 10 а).

7. Триъгълни или капковидни фигурки, получени посредством издълбаване на глината. Стената на съда около орнаментите е вторично заглаждана (обр. 10 г-е).

8. Набождания под различен ъгъл с отнемане на глина от стените на съда. Ямичките носят следите на работния инструмент — с триъгълно острие, леко заоблено или с неопределима форма (обр. 10 ж-з, й).

9. Ямички, получени чрез притискане на пръст в мократа глина (обр. 10б).

10. Гладка релефна лента. Изтеглена е от стената на съда или е прилепена допълнително в специално приготвен канал (обр. 10и).

11. Овални или конусовидни релефни пъпки (обр. 10з, к).

12. Дисковидни бутони (обр. 10о).

13. „Букели" — сравнително големи и ниски издатини, получени чрез притискане стената на съда отвътре. Отбелязани са само два случая — с конусовидна и полусферична форма (обр. 10м-н).

Върху една малка част от украсената керамика, главно при орнаменталните техники с № 1—5 и 7, се забелязват ясни следи от бяла или бяло-кремава инкрустация. Най-ясно това е доловимо при фрагментите от групата на фината керамика с черна или сиво-черна излъскана повърхност. При останалите фрагменти украсата е отчасти повредена поради ронливата повърхност, което от своя страна е довело вероятно и до изпадане на бялата материя, служеща за инкрустация.

Трудно е да се направи точна съпоставка между различните форми съдове и техниките, използувани за нанасяне на украсата върху тях. Поради голямата фрагментарност на керамичния материал се наложи да се обобщи информацията за формите съдове в трите големи групи керамика — груба, „кухненска" и фина, а орнаменталните техники да бъдат окрупнени в групите на „релефната украса" (видове орнаментални техники № 10—13 и комбинациите с № 9/10 и 4/10) и „врязана украса" (останалите видове орнаментални техники с техните комбинации). Върху абцисната ос на обр. 11 са нанесени дебелините на стените на съдовете — един от основните белези за

• *Обр. 7. Различни техники в групата на врязаната украса върху горната част на кантаросовидни съдове и върху дръжки: а-б, д-е) кантаросовидни съдове; в) дръжка от малък кантаросовиден съд; г) дръжка от чаша; ж) дръжка от кана. Fig. 7. Différentes techniques dans le groupe de la décoration gravée sur la partie supérieure de vases en forme de cantharus et sur des anses: а-б, д-е) vases en forme de cantharus; в) anse de petit vase en forme de cantharus; г) anse de vase; ж) anse de broc*

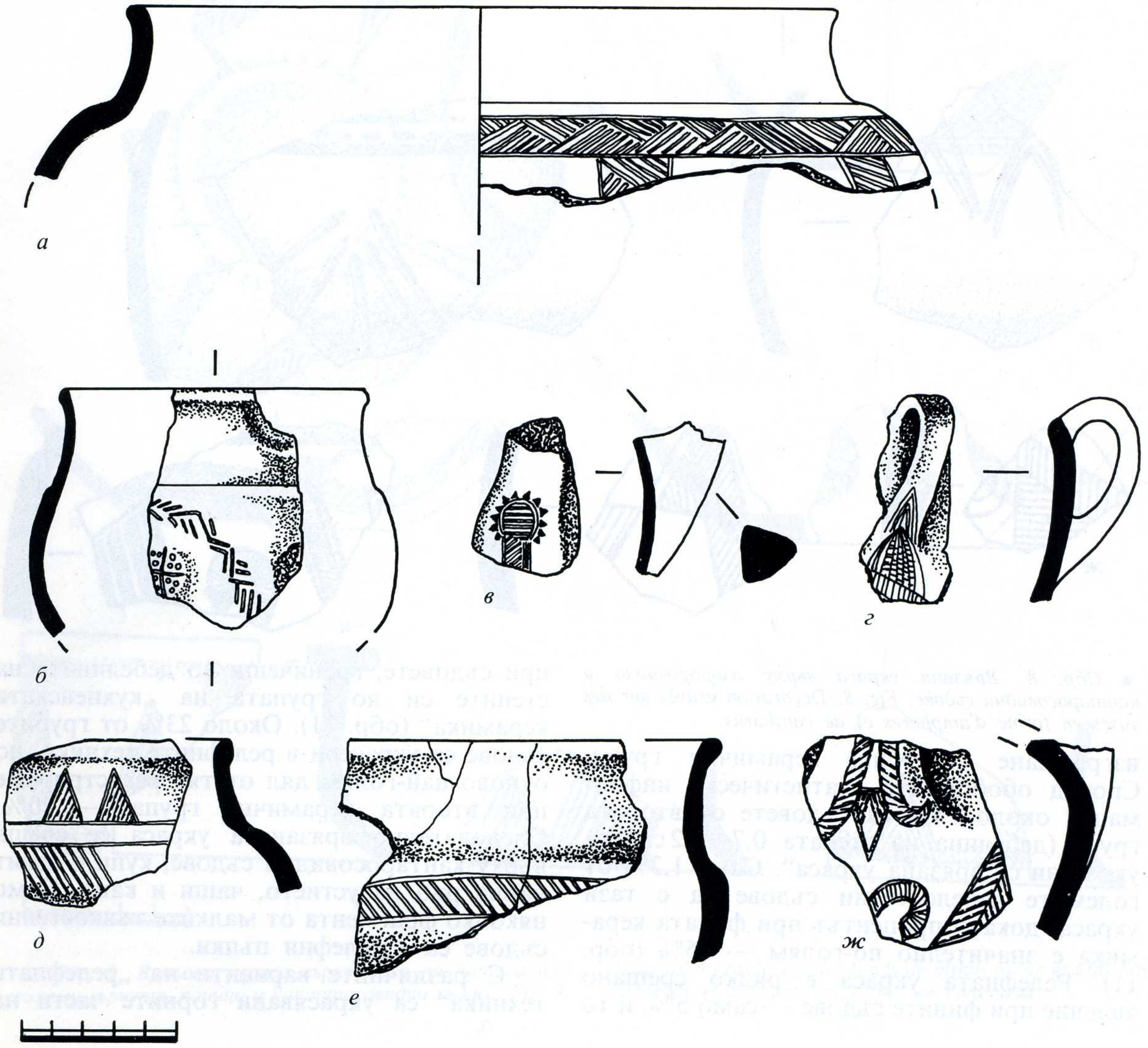

7

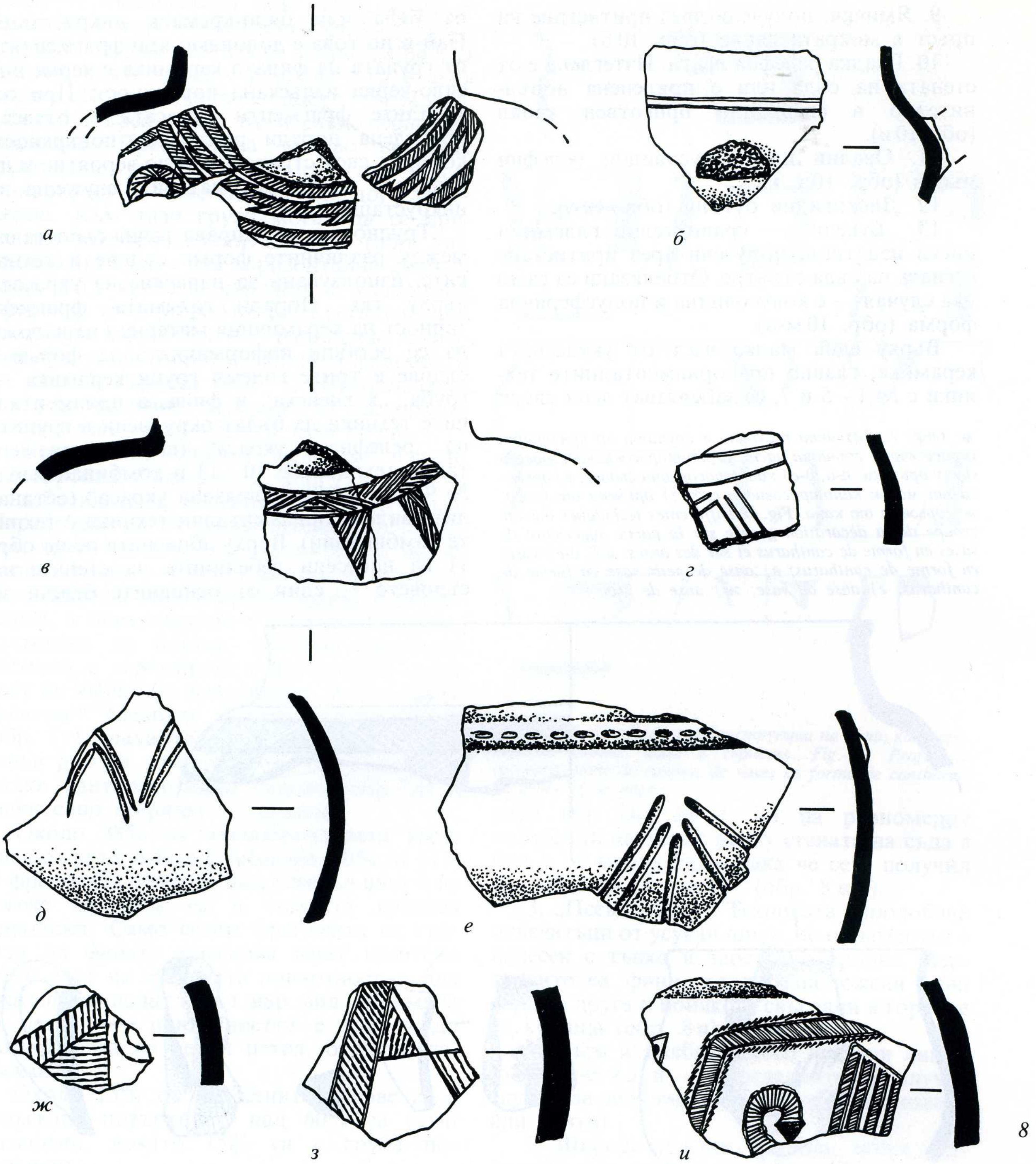

● *Обр. 8. Врязана украса върху амфоровидни и кантаросовидни съдове. Fig. 8. Décoration gravée sur des vases en forme d'amphores et de cantharus*

изграждане на трите керамични групи. Според обобщената статистическа информация около 75% от съдовете от втората група (дебелина на стената 0,7—1,2 см) са украсени с „врязана украса“. Само 1,3% от големите дебелостенни съдове са с тази украса, докато процентът при фината керамика е значително по-голям — 25% (обр. 11). Релефната украса е рядко срещано явление при фините съдове — само 5%, и то при съдовете, граничещи по дебелината на стените си до групата на „кухненската керамика“ (обр. 11). Около 23% от грубите съдове са украсени в релефните техники, но отново най-голям дял от тях регистрираме при втората керамична група — 70%. Следователно врязаната украса се среща върху кантаросовидни съдове, купи с извит навън ръб на устието, чаши и кани. Само няколко фрагмента от малките тънкостенни съдове са с релефни пъпки.

С различните варианти на „релефната техника“ са украсявани горните части на

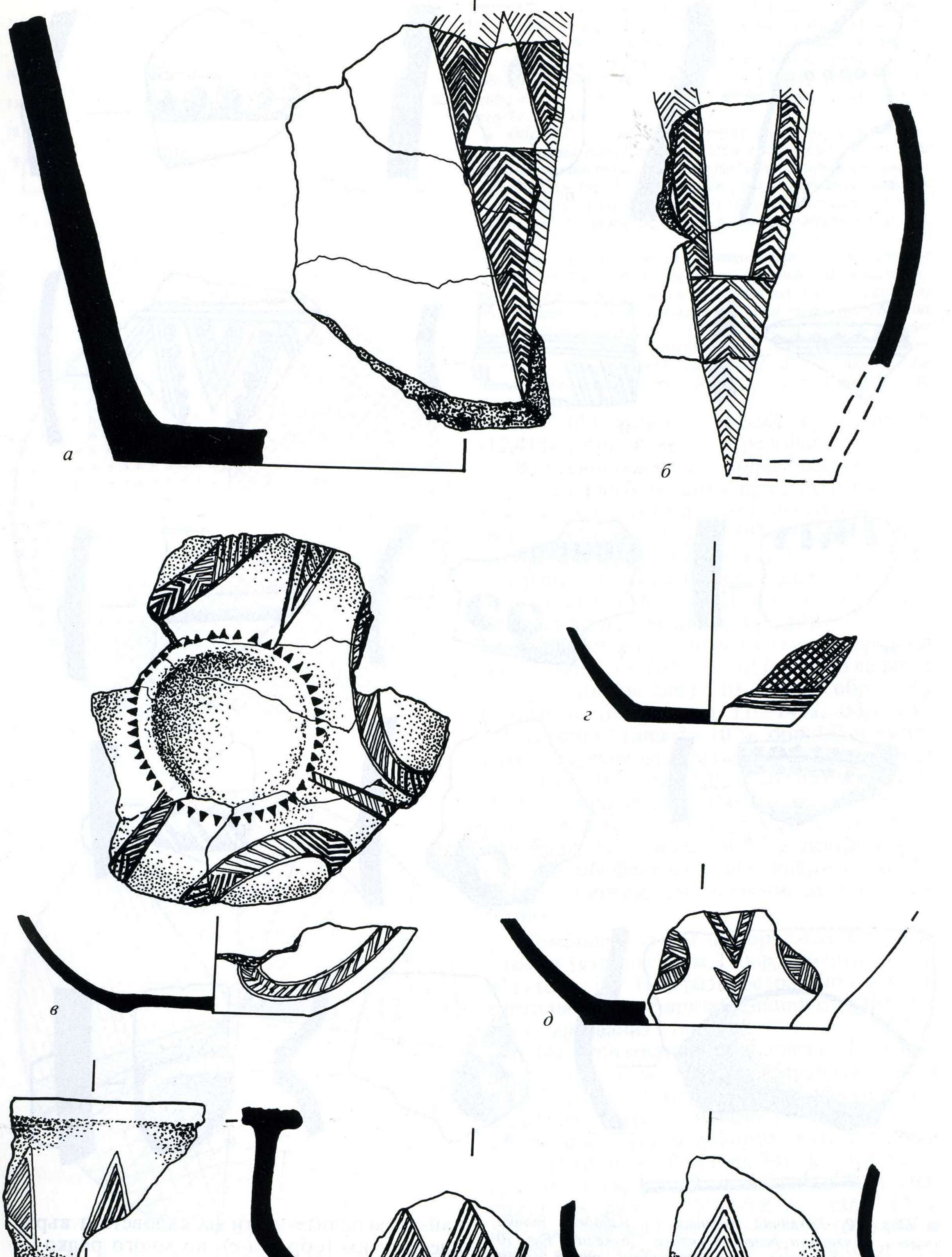

● *Обр. 9. Врязана украса върху дъна на питоси или големи гърнета, паници и кантаросовидни съдове. Fig. 9.* *Décoration gravée sur des fonds de pithus ou de grands pots, d'écuelles et de vases en forme de cantharus*

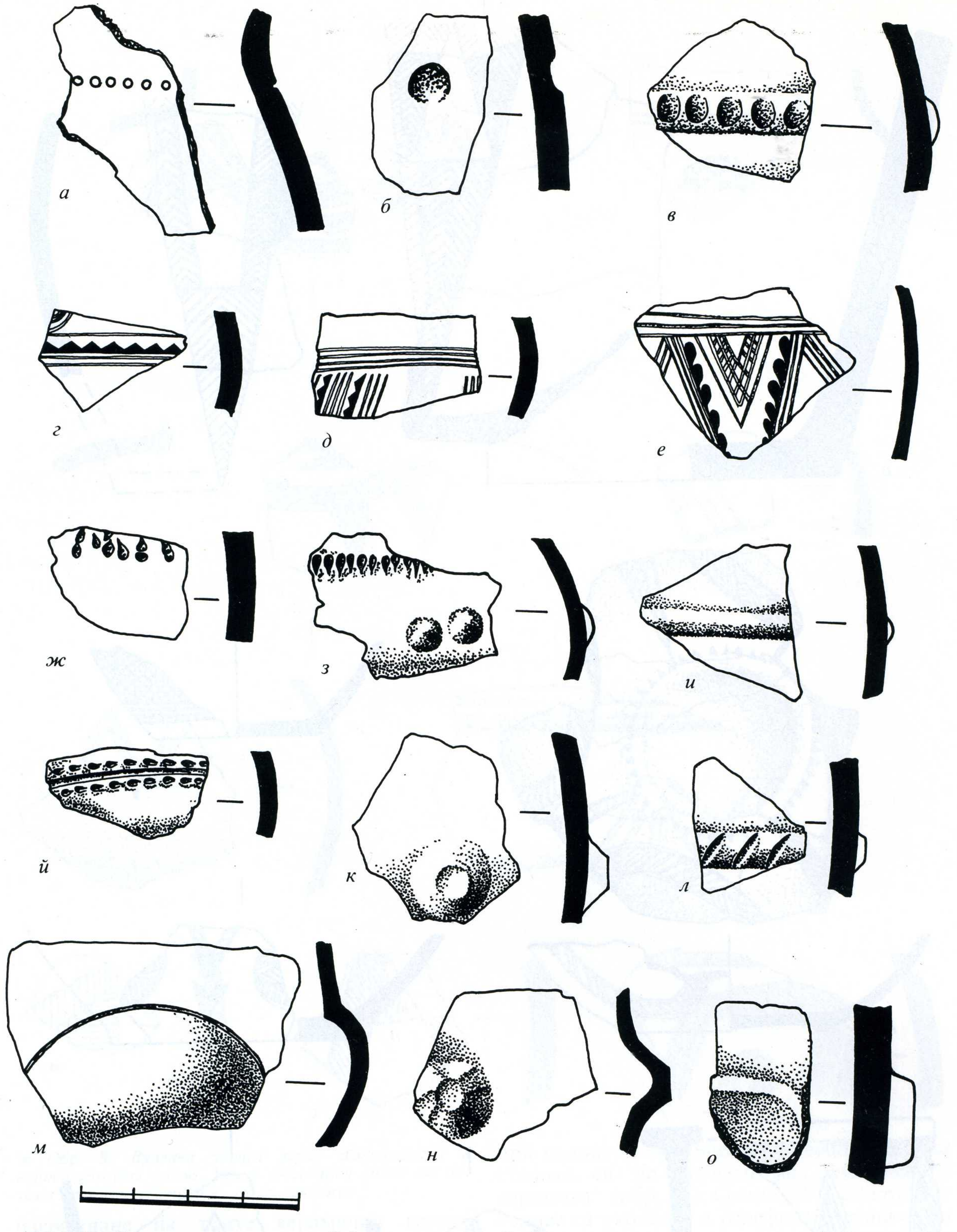

10

● *Обр. 10. Различни техники — набодени точки, ямички, врязана и релефна украса, „букели“. Fig. 10. Différentes techniques — points piqués, petites fosses, décoration gravée et en relief, „buccelles“*

големите и сравнително големите съдове (обр. 10 в, к-л, о), докато „врязаната украса“ е нанасяна върху стените над дъната и върху високите кухи столчета (обр. 9 а-з), върху най-изпъкналите части на съдовете и върху плещите им (обр. 8 а-е), но много рядко — под устията (обр. 7 д).

Дръжките на съдовете са украсявани сравнително рядко — отбелязани са само пет случая в групата на вертикалните дъговидни дръжки, принадлежали вероятно на кани или кантаросовидни съдове

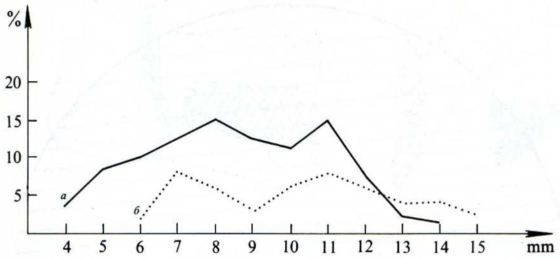

11

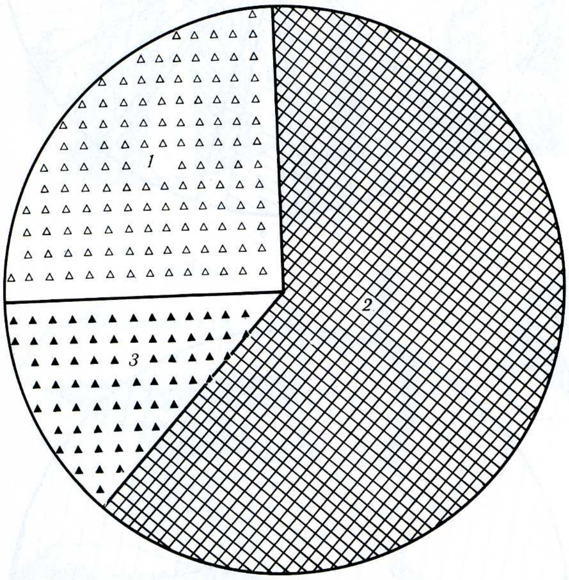

12

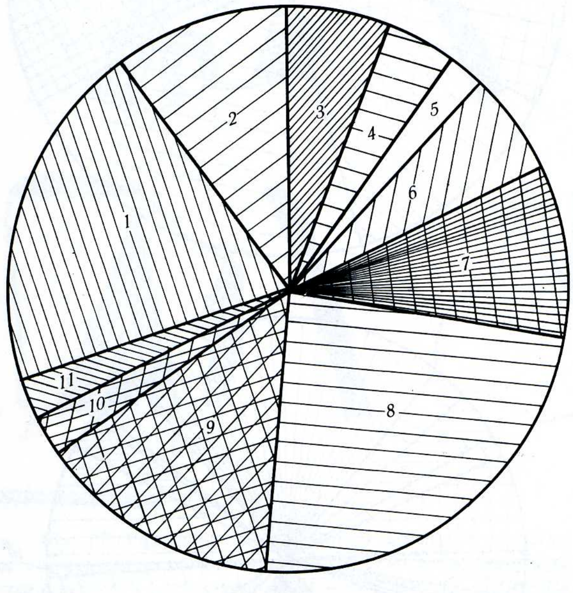

13

- *Обр. 11. Съотношение между групите на врязаната и релефната украса и групите керамика, индикирани чрез дебелината на стените на съдовете: а) врязана украса; б) релефна украса. Fig. 11. Rapport entre les groupes de la décoration gravée et en relief et les groupes de céramique, indiqués par l'épaisseur des parois des vases: a) décoration gravée; б) décoration en relief*
- *Обр. 12. Процентно съотношение на фрагментите, за украсата на които са използувани една, две и три орнаментални техники. Един процент съответствува на 3,6 градуса. Fig. 12. Rapport en pourcentage des fragments pour la décoration desquels sont utilisées une, deux et trois techniques ornementales. Un pourcent correspond à 3,6 degrés*
- *Обр. 13. Процентно съотношение на различните видове орнаментални техники, приложени самостоятелно. Един процент съответствува на 3,6 градуса. Номерацията на различните техники съответствува на дадената в текста. Fig. 13. Rapport en pourcentage des différentes techniques ornementales, appliquées indépendamment. Un pourcent correspond à 3,6 degrés. Le numérotage des différentes techniques corresponnd à celui donné dans le texte*

(обр. 7 в-г, ж). Орнаментацията се ограничава в основата на дръжките. 186 дръжки или техни фрагменти не са орнаментирани — вертикални дъговидни (от амфори и питоси), езически и хоризонтални дъговидни (последните върху паници и дълбоки купи). Почти същото съотношение може да се установи за устията на съдовете. От отчетените 145 устия с украса са само 18 (12,41%), при това — с релефна.

В къснобронзовата керамика от връх Алада самостоятелното прилагане на една орнаментална техника се среща сравнително рядко. При анализа на 193 украсени фрагмента (върху толкова могат ясно да бъдат разграничени всички използувани техники) бе установено, че само 25% от тях са с една орнаментална техника (обр. 12).

Количествено водещи са тънките врязани линии (вид 1—20% — обр. 13), гладките релефни ръбове (вид 10—25%, обр. 13), релефните пъпки (вид 11—14%, обр. 13). „Пунктирът“ (вид 2—10%, обр. 13) и ямичките, получени от притискане с пръсти (вид 9 — също 10%, обр. 13), се срещат по-рядко. В анализираните фрагменти не бе установена самостоятелната употреба на орнаментални техники № 3 и 7 — „псевдошнур“ и издълбани фигурки с бяла инкрустация. Те са регистрирани само в комбинации с други техники.

Комбинациите от две орнаментални техники са установени за 120 фрагмента — т. е. 62% (обр. 12). Най-разпространено е съчетанието на тънките врязани линии с дълбоките кòси врязвания (видове 1/4 — 56,67%, обр. 14). Орнаментът обикновено представлява запълнена с кòси чертички лента (обр. 7 е, 8 а-б). Относително често се срещат релефните ленти с нарези (видове 10/4 — 15,0%, обр. 14) и релефните ленти с ямички (видове 10/9—9,17%, обр. 14). За групата на врязаната украса от значение са комбинациите на видове 2/4—5,83% (обр. 14 и обр. 7 ж), на видове 2/3—3,34% (обр. 14 и обр. 8 ж) и на видовете 1/7—3,33% (обр. 14 и обр. 10 д-е).

Тройните орнаментални комбинации имат по-ограничена употреба — 13%, т. е. те са регистрирани върху 23 фрагмента. Те не са характерни за групата на релефната украса. Всичките комбинации, сред които доминират видовете 1/2/4—47,83% (обр.

- *Обр. 14. Съотношение в проценти на фрагментите, украсени с комбинации от две орнаментални техники. Един процент съответствува на 3,6 градуса. Fig 14. Rapport en pourcentage des fragments, décorés en combinaison de deux techniques ornementales. Un pourcent correspond à 3,6 degrés*
- *Обр. 15. Процентно съотношение на фрагментите, украсени с комбинации от три орнаментални техники. Един процент съответствува на 3,6 градуса. Fig. 15. Rapport en pourcentage des fragments décorés en combinaison de trois techniques ornementales. Un pourcent correspond à 3,6 dégrés*
- *Обр. 16. Процентно съотношение на приложението на отделните орнаментални мотиви. Един процент съответствува на 3,6 градуса. Fig. 16. Rapport en peurcentage de l'application des différents motifs ornementaux. Un pourcent correspond à 3,6 degrés*

15), 1/4/7—21,74% (обр. 15) и 2/4/7—13,04% (обр. 15), се състоят от съчетанията на тънки врязании линии, кòси линии, „пунктир“ и издълбани фигурки с бяла инкрустация (обр. 8 и, 9 в).

От анализа на орнаменталните техники и техните комбинации проличава, че спецификата на керамиката от връх Алада се определя от групата на „врязаната украса“. Релефната украса не се отличава от познатата ни както за ранната и средната бронзова епоха (тук имаме предвид релефните ленти с резки и ямички, както и релефните пъпки)[5], така и за късната[6]. Тя се характеризира с еднообразие на мотивите и пределна простота при тяхното изпълнение. Ето защо, анализирайки орнаменталните мотиви и композиции, ще се спрем само на групата на „врязаната украса“.

Орнаменталните мотиви правят впечатление със своето богатство и разнообразие. Общо са отчетени 21 основни мотива и над 28 техни варианта: хоризонтални, вертикални и кòси линии или групи от линии; хоризонтални, вертикални и косо разположени ленти, запълнени с кòси линии, ъгли или триъгълници; правоъгълни, ромбовидни и кръстовидни фигури; кръгове — концентрични или състоящи се от ленти, запълнени с хоризонтални, кòси или радиални линии; спирали, „стреловидни мотиви“ и други криволинейни и ъглести фигури, чиято форма не може да се реконструира напълно (обр. 17, 18 а-в).

Анализирани са 566 отделни мотива, сред които преобладават количествено групата на кòсите врязани линии, обединени в ленти (обр. 16—21,6%) или служещи за запълване на други фигури — 21,88% (обр. 16), като кръгове и триъгълници (обр. 17 а-б, г; 17 в, и; 18 д, и-й, м-н). Голямо участие имат и хоризонталните, и вертикалните линии, и групите от линии — общо 13,98% (обр. 16). Лентите и линиите (самостоятелни или в групи) изграждат основата на орнаменталното богатство на керамиката от връх Алада. Картината се допълва от сравнително големия процент на кръговете (обр. 16—9,01%). Те са изпълнени чрез ленти, врязани линии или са очертани чрез

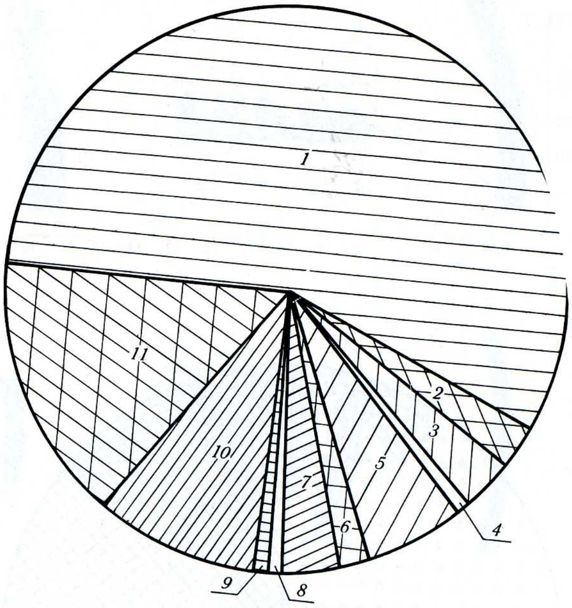

14

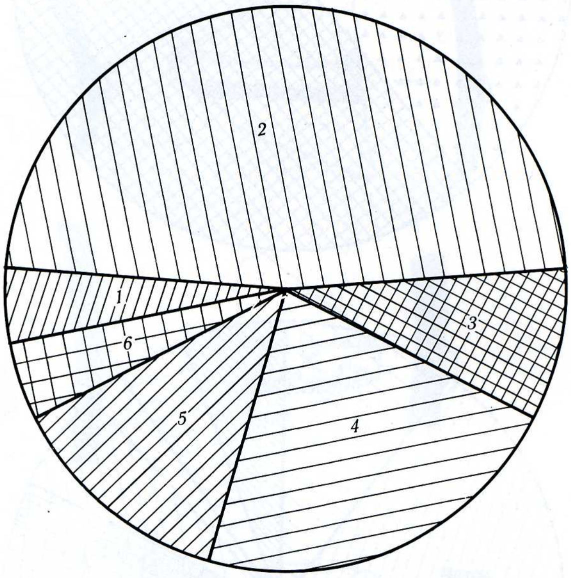

15

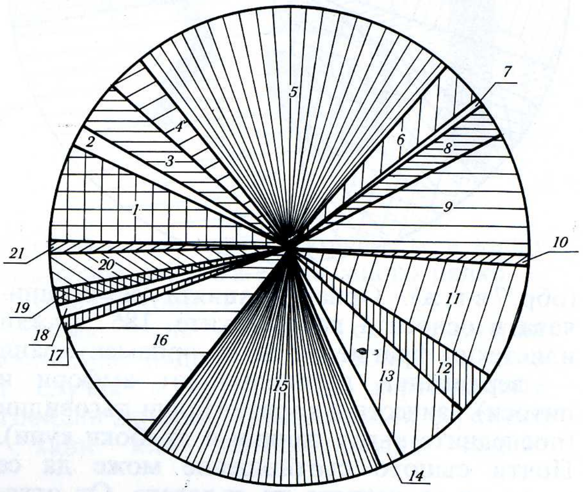

16

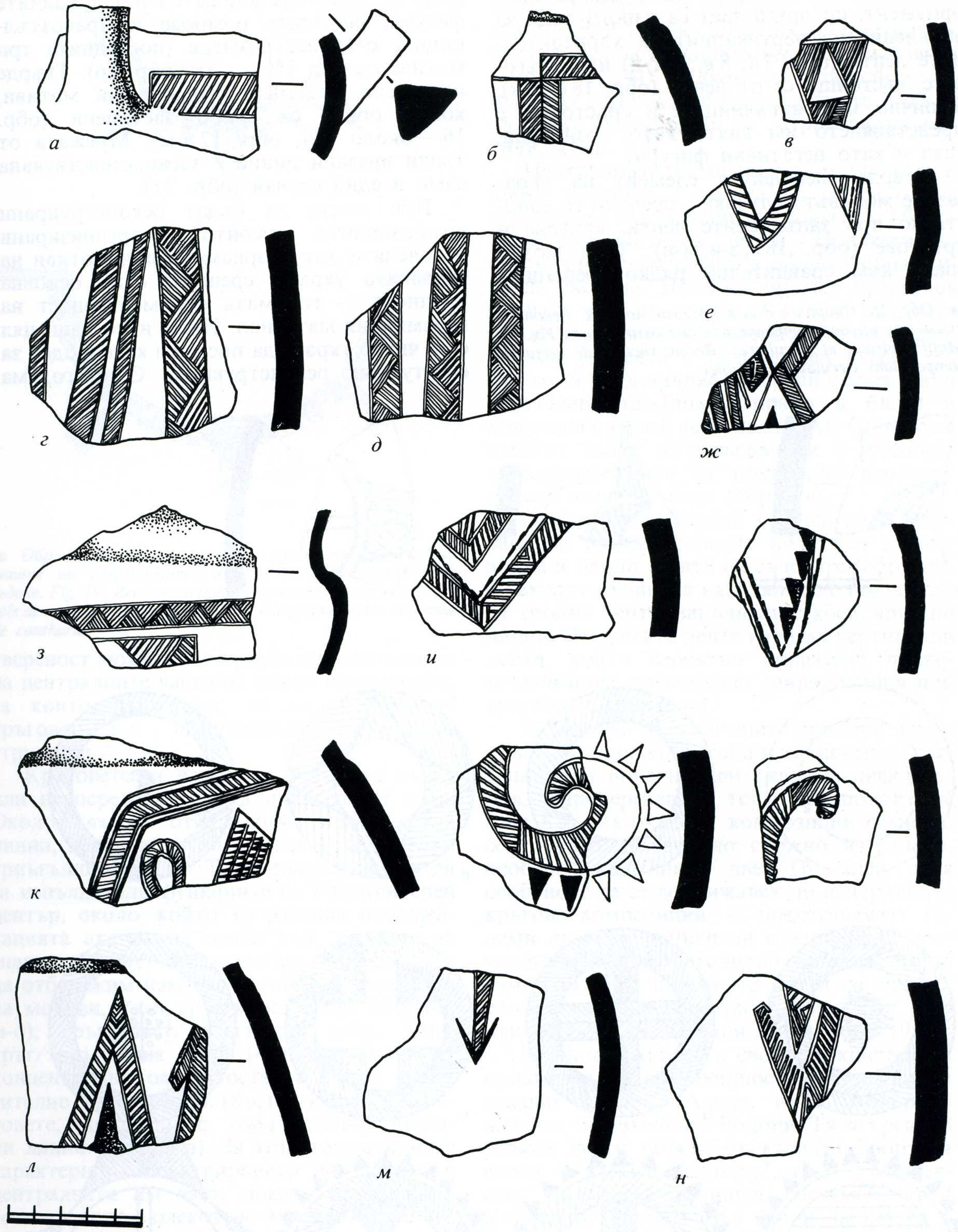

17

● *Обр. 17. Различни орнаментални мотиви в групата на врязаната украса — ленти, триъгълници, ромбове, спираловидни и „стреловидни" мотиви. Fig. 17. Différents motifs ornementaux dans le groupe de la décoration gravée — rubans, triangles, losanges, motifs en spirale et en forme de lance*

издълбани триъгълничета (обр. 9 в; 18 г-о). Твърде често кръговете са съчетани с кръстовидни фигури (обр. 16—3,08%), като по този начин се оформят специфични композиции или централни части на по-сложни композиции (обр. 7 б; 18 в, и-й, м-н).

Въпреки че триъгълниците имат относително по-слаба застъпеност (обр. 16 – 1,07%), те са в многобройни варианти: издълбани и инкрустирани с бяла материя (обр. 17 ж, й, ~~л)~~, вписани един в друг (обр. 16 в, и, н), висящи или изправени (обр. 7 д, ж; 9 а-б, ж-и). По-голямата част от тях имат самостоятелна употреба като декоративен орнамент, но друга част са използувани за запълване на вертикалните и хоризонталните ленти (обр. 7а, 8в, 17г-д) или кръговете, състоящи се от ленти (обр. 18е, ж, к). Типично за триъгълниците и кръстовете е представянето им както като позитивни, така и като негативни фигури.

Твърде специфичен елемент на украсата е мотивът „елхичка", срещащ се единствено при запълнените ленти, кръгове и кръстове (обр. 18в, з-и, м-н). Този мотив спада към сравнително рядко срещаните (обр. 16—2,58%), също като спираловидните фигури, висящите ромбове и правоъгълниците с малки размери (последните три мотива са под 1% — вж. обр. 16). Твърде интересни са т. нар. стреловидни мотиви, които обаче са слабо застъпени (обр. 16 — около 1%, обр. 17л-м). Мрежата от тънки врязани линии е засвидетелствувана само в един случай (обр. 9г).

При опита да бъдат реконструирани композициите, в които са организирани посочените дотук орнаментални мотиви на врязаната украса, срещаме една основна трудност — голямата фрагментарност на керамичния материал. Няма нито един цял съд, чиято украса да послужи като модел за евентуални реконструкции. С по-голяма

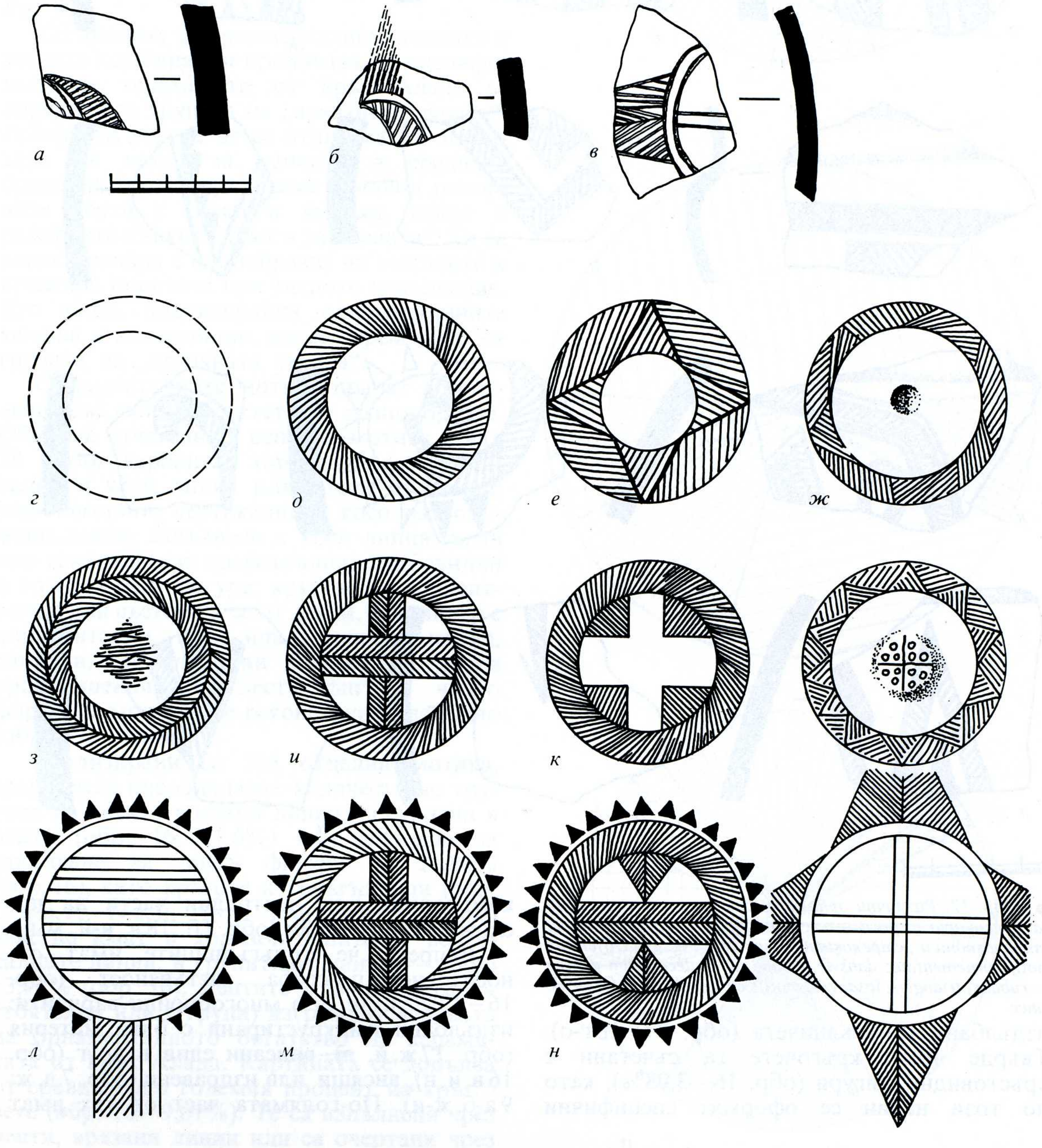

18

● *Обр. 18. Спираловидни и кръгови мотиви. Реконструкция на някои централни кръгови композиции. Fig. 18. Motifs spiraux et circulaires. Reconstruction de certaines compositions circulaires centrales*

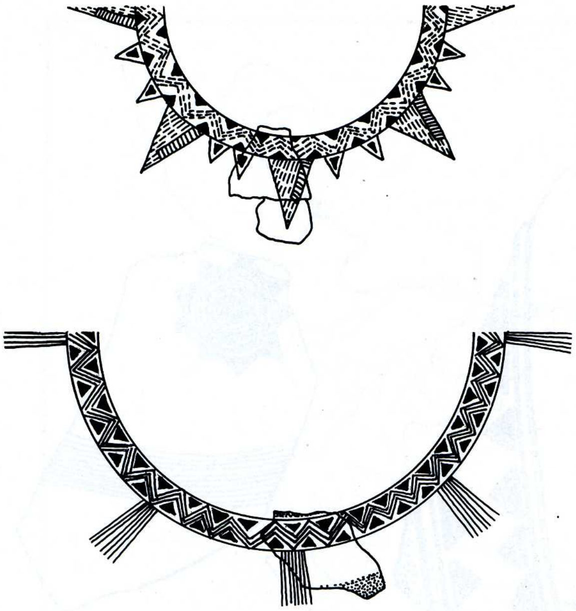

19

● *Обр. 19. Реконструкция на орнаментацията около шиите на амфоровидни или големи кантарòвидни съдове. Fig. 19. Reconstruction de l'ornementation autour des cols de vases en forme d'amphore ou de grands vases en forme de cantharus*

увереност може да се предложи възстановка на централните части на някои композиции, за които допускаме, че се състоят от кръгове, т.е. притежават симетрична структура.

Кръговете са нанасяни най-често върху или непосредствено под плещите на съда. Около тях са отбелязани линии, групи линии, ленти и групи от ленти, издълбани триъгълничета и др. Твърде вероятно е те да са изпълнявали функциите на обединителен център, около който се развива орнаментацията ако не на целия съд, то поне на значителна част от тялото му. Бихме могли да отбележим няколко устойчиви съчетания на мотиви, като кръг/кръст (обр. 18 б, и-к, м-о); кръг/кръст/триъгълник (обр. 18 и); кръг/триъгълник (обр. 18 е). Системата от концентрични окръжности се среща относително рядко (обр. 18 в, г), както и кръговете, запълнени с хоризонтални врязани линии (обр. 18 л). За тези композиции е характерно концентрирането на мотиви в централната им част, докато пространството наоколо е олекотено и разработено посвободно.

Може да предположим, че известна част от централните кръгови композиции са били вписани в правоъгълни или ромбовидни полета, съставени от групи линии или ленти. Към тези полета отнасяме по-голямата част от т. нар. ъглести мотиви, които са с доста осезаемо присъствие — 11,16%, сред орнаменталните мотиви (обр. 16).

Друга част от композициите, включени в тези полета, са имали за център спираловидни фигури. За разлика от кръговите композиции те едва ли са били симетрични, така че реконструкцията им е по-рискована (обр. 17 к, л-м). Някои от спиралите завършват с издълбани триъгълничета, така че създават впечатление за „стреловидни мотиви" (обр. 8 и).

Централните композиции, разположени върху плещите и телата на съдовете, са ограничени откъм шиите и дъната с обособени орнаментални пояси. Понякога те органично се включват в общата орнаментална система. Подобен пример представя долната част на тялото на разлат съд, най-вероятно — паница. Организационният център на украсата е разположен съвсем до дъното и представлява очертан с издълбани триъгълничета (инкрустирани в бяло) и допълнен с релеф негативен кръг. От него се издигат ленти и триъгълници с различно запълване, които са покривали вероятно цялото тяло на съда (обр. 9 в).

Съществува подобен пример на съчетаване на орнаменталните полета и композиции и около шиите на съдовете (обр. 8 а). Преходът от шията към тялото е подчертан от тройни ленти, запълнени с кòси, врязани линии. От третата лента излизат вертикални ленти, които вероятно образуват правоъгълно поле, рамкиращо спираловидни или кръгови композиции.

За разлика от посочените примери някои орнаментални композиции са по-самостоятелни или поне не притежаваме информация, опровергаваща това предположение (обр. 8 в; 19 а-б). Тези композиции сами по себе си са достатъчно сложно изградени, особено последните две. По тази своя особеност те се доближават до централните кръгови композиции — представляват големи кръгове, запълнени с издълбани триъгълничета и зигзаговидни врязани линии около тях. От кръговите ленти се спускат сложно композирани триъгълници (обр. 19 а) или снопове от врязани линии (обр. 19 б).

Врязàната украса в своите технически и орнаментални разновидности, открита така масово на връх Алада, не е изолирано явление за Източните Родопи. Тя се среща в редица други обекти от късната бронзова епоха — край с. Плазище[7], край с. Мишевско, Джебелска селищна система[8], край Кърджали[9] и др.[10] Във фонда на музея в Кърджали се съхраняват керамични фрагменти, чиято украса е типологически, а вероятно и хронологически, много близка до тази на Алада[11] (обр. 20). Характерната керамика с врязана украса и често с бяла инкрустация е разпространена широко в Централните Родопи[12], Беломорска Тракия[13] и Източна Македония[14]. Отделни находки са известни и от Горнотракийската низина[15], но като общо наблюдение може да се изтъкне, че там керамиката е по

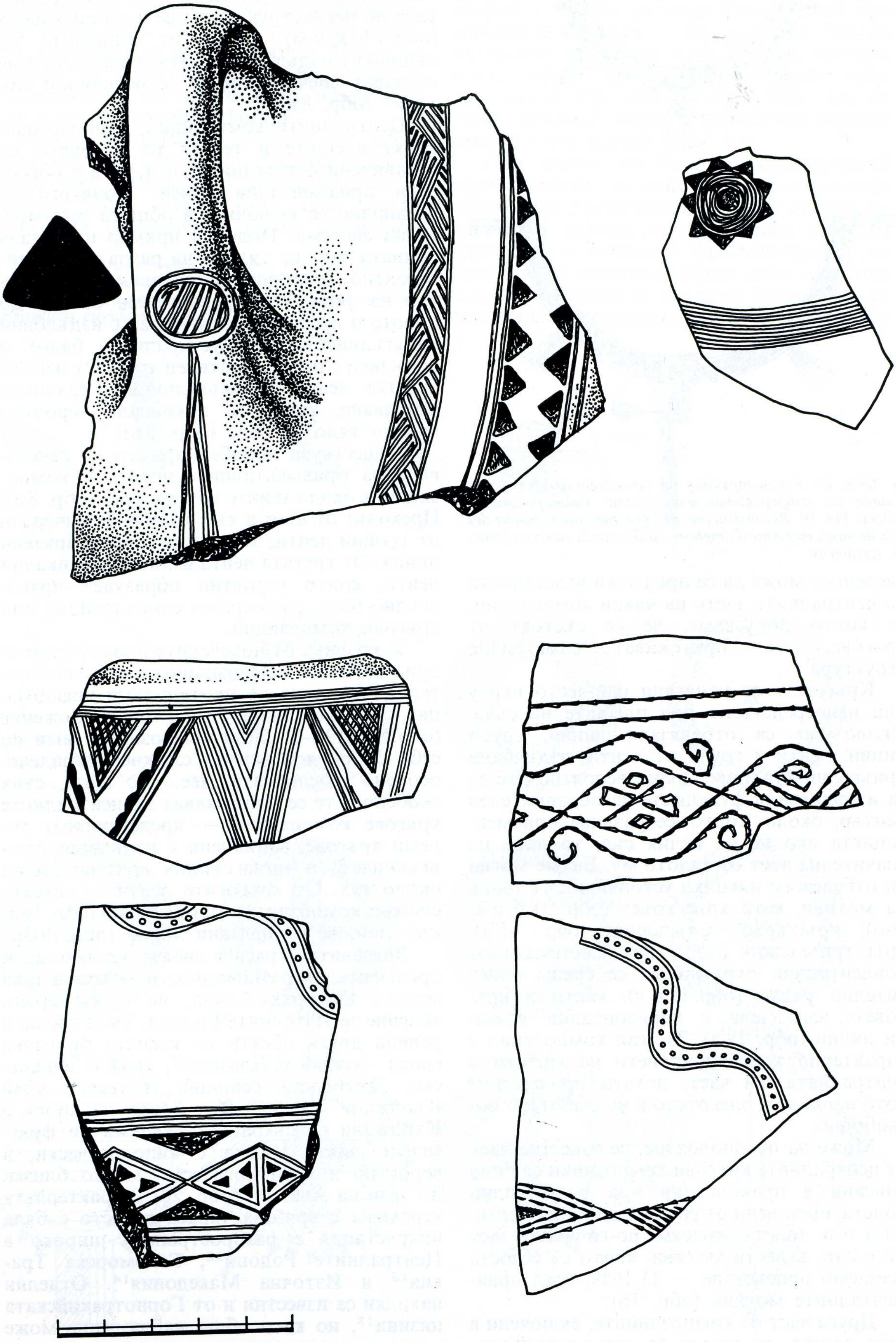

20

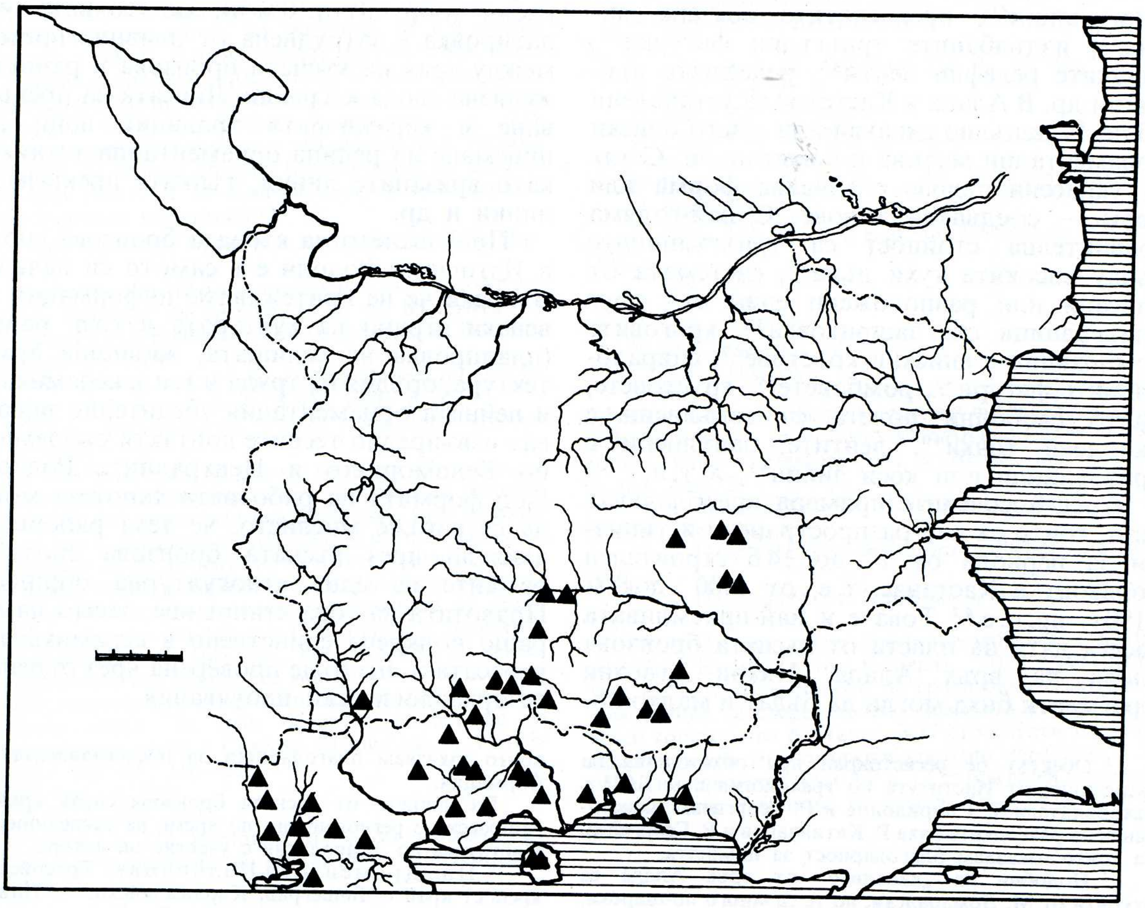

21

● *Обр. 20. Врязана украса върху фрагменти от къснобронзовата епоха от Източните Родопи. Fig. 20. Décoration gravée sur des fragments de l'âge du bronze récent dans les Rhodopes orientaux*

● *Обр. 21. Схематична карта на разпространението на керамиката с врязана украса от късната бронзова епоха на юг от Балкана. Fig. 21. Carte schématique de la propagation de la céramique à décoration gravée de l'âge du bronze récent au Sud du Balkan*

принцип по-пестеливо орнаментирана, а самите орнаменти и композиции се различават значително[16]. Засега можем да смятаме, че тази украса е по-характерна за Родопите и Северна Гърция (обр. 21), като представлява база за съпоставане на тракийските материали с микенските[17].

Керамиката с врязана украса в Родопите е датирана или в рамките на къснобронзовата епоха изобщо[18] или към нейния край[19]. Точното датиране на материалите от Алада е затруднено поради липсата на вътрешна стратиграфия на пласта, която би позволила да проследим орнаменталните техники, мотиви и композиции в тяхното развитие. Подобна стратиграфия отсъствува в проучените досега обекти както в Родопите, така и в Североизточна Гърция и о. Тасос[20]. По необходимост сравнителния анализ на украсата може да бъде приложен единствено към 13—19 строителен хоризонт на селищната могила Кастанас, разположена в долината на р. Вардар (Аксиос)[21]. Тук е необходимо да направим уговорката, че аналогиите произхождат от един доста отдалечен обект. Освен това в литературата е изказано вече съображението, че в Западна Тракия и на о. Тасос изглежда се наблюдава известен консерватизъм спрямо новостите в керамичната декорация[22] — съображение, което по всяка вероятност е валидно и за Източните Родопи. В такъв случай календарните дати, които са предложени от Алис Хохщетер за къснобронзовите строителни хоризонти от Кастанас на базата на микенски импорти[23], едва ли ще отразяват абсолютно точно датировката на керамиката от Алада.

В керамичните форми и типове от Алада и Кастанас съществуват редица паралели, които понякога достигат до ниво специфични детайли на съдовете. Най-ясно това проличава при кантаросовидните съдове[24], гърнетата[25], каните[26], някои съдове с амфоровидни форми[27], при дъната върху високо кухо столче[28], хоризонталните дъговидни дръжки на паниците и някои специфични типове езичести дръжки[29]. Примерите позволяват сравнителният анализ на орнаменталните техники, мотиви и композиции да получи стабилна основа, посредством която да се достигне до прецизиране на датировката на къснобронзовия пласт от Алада. И в двата обекта се срещат еднакви орнаментални техники като дълбоките врязани линии[30], прекъснатите врязани линии[31], издълбаните триъгълни фигурки[32], гладките релефни ленти[33], релефните пъпки[34] и др. В Алада и Кастанас са установени общо 19 напълно еднакви или много близки орнаментални мотива и композиции. С тях са украсени съдове с еднаква форма или дори — с еднакви типове. С най-голяма сравнителна стойност са триъгълниците върху високите кухи дъна[35], системата от вписани или разположени един над друг триъгълници със защриховка[36], кръговите композиции с вписани кръстове[37], спираловидните фигури[38], ромбовете[39], кръстовете, чиито свободни полета са запълнени с набодени точки[40], лентите, запълнени с триъгълници или кòси линии[41], и т.н.

Сред посочените примери преобладават тези, които са най-разпространени и типични за периода от 17 до 14б строителен хоризонт в Кастанас, т.е. от 1400 докъм 1190г. пр.н.е.[42] Това е и най-приемливата засега дата на пласта от късната бронзова епоха на връх Алада. Някои отделни фрагменти биха могли да бъдат и малко по-късни (обр. 8г-д;10м-н), но точната им датировка е затруднена от плавния преход между края на късната бронзова и ранната желязна епоха в Тракия. Липсата на прекъсване в керамичната традиция води до приемане на редица орнаментални техники, като врязаните линии, тънките прекъснати линии и др.

Проучването на късната бронзова епоха в Източните Родопи е в самото си начало. Въпреки че не притежаваме информация за всички страни на културата в този район (планировка на селищата, жилищна архитектура, оръдия на труда и т.н.), керамиката и нейната орнаментация убедително посочват извънредно тесните контакти със земите по Беломорието и Централните Родопи. Под формата на работната хипотеза може да се изкаже мнението, че тези райони са влизали през късната бронзова епоха в рамките на една етнокултурна общност. Правотата на това становище, засега намиращо подкрепа единствено в керамиката и украсата ѝ, ще бъде проверена чрез бъдещите археологически проучвания.

---

[1] Обектът бе регистриран при обхождания на експедиция от Института по тракология към БАН с ръководители Т. Спиридонов и Р. Георгиева. Консултанти на разкопките бяха Р. Катинчаров и Р. Георгиева, на които изказвам благодарност за помощта.

[2] Подобни на „каналите“ от връх Алада са открити от М. Домарадски, но те са много по-широки, а част от тях — и по-дълбоки: М. Домарадски. Раннотракийска керамика от култов обект в м. Скалето при с. Црънча, Благоевградски окръг. — Археология, XXVIII, 1986, кн. 2, с. 10, 12, обр. 3. Канали са открити и в други светилища от късната бронзова епоха, но в Източна Грузия. Авторите ги смятат за ритуални изображения върху земята на птици и животни: К. Н. Пицхелаури. Восточная Грузия в конце бронзового века. Тбилиси, 1979, 51—52 и посочената там литература. В тази публикация не дискутираме въпроса за характера на обекта на връх Алада, но в предварителен план бихме искали да споменем, че един евентуален довод срещу предположението, че на върха е имало светилище, е почти пълното отсъствие в разкопаната площ на кости от животни.

[3] Обработката на керамиката от връх Алада бе извършена съобразно с положенията, изложени в: К. Лещаков. Основни принципи за класификацията на керамиката от ранната и средната бронзова епоха в Тракия. — Археология XXX, 1988, кн. 3, 1—13.

[4] М. Домарадски. Цит. съч., с. 14, обр. 5б.; Δ. Γραμμένος. Τυμβο τῆς 'ύστερας 'εποχῆς τοῦ χαλκοῦ καὶ 'άλλες ἀρχαιότητες στὴν Περιοχὴ του Νευροκοπίου Δράμμας. — 'Αρχαιολογικη 'εφημερίς, 1979, 1981, 47, Εἰκ. XI$_3$, 48, Εἰκ. XII$_2$.

[5] Г. Ил. Георгиев, Н. Я. Мерпет, Р. В. Катинчаров и др. Езеро. Раннобронзовото селище. София, 1979, с. 317, с. 322, табл. 158, тип 8, тип 15; Р. Катинчаров. Основные результаты раскопок первобытного поселения в г. Нова Загора (Южная Болгария) в 1968 и 1970гг. — Советская археология, 1972, 1, с. 246 сл.

[2] K. Leshtakov. Typology and Decoration of Bronze Age Ceramics of the Tell in the Town of Kazanluk (Thrace). — Studia Praehistorica (in print).

[6] М. Кънчев. Селища и находки от късната бронзова и ранножелязната епоха в Новозагорско. — Thracia, VI, 1984, с. 142, с. 146, обр. 11, с. 147.

[7] Разкопките са ръководени от Р. Георгиева, на която изказвам благодарност за предоставената информация.

[8] Селището от късната бронзова епоха край с. Мишевско е регистрирано по време на експедиция на Института по Тракология с участие на автора.

[9] Цв. Дремсизова-Нелчинова. Тракийската крепост край с. Вишеград, Кърджалийско. — Thracia, VI, 1984, с. 117, обр. 18, с. 127, обр. 31.

[10] Предстои издаване на резултатите от обходните експедиции в Джебелската селищна система, провеждани през периода 1982—1984г.

[11] Изказвам благодарност на М. Герджикова, директор на музея в Кърджали, за възможността да работя с материалите, събрани при обхождания на Ив. Балкански.

[12] Хр. Вълчанова. Къснобронзово могилно погребение от Средните Родопи. — ИМЮБ, 10, 1984, 46—47, с. 48, обр. 6, 7; с. 49, обр. 8, 10; Хр. Вълчанова. Ранно тракийско поселение край село Старцево, Смолянски окръг. — ИМЮБ, 12, 1986, 70—72, Фиг. 5, с. 73, Фиг. 6, с. 78, Фиг. 12; За Западните Родопи вж. М. Домарадски. Цит. съч., с. 19, обр. 11, с. 22.

[13] Ch. Koukouly-Chrysantaki. Late Bronze Age in Eastern Macedonia. — Thracia Praehistorica (Suplementum Pulpudeva 3), S. 1982. 231-232, Pl. 1, p. 237, Pl. 9, p. 238, Pl. 11; 256-258: Appendix с посочената там литература.

[14] Обобщение на последните резултати от проучването на археологическите паметници от късната бронзова епоха в Северна Гърция се съдържа в: A. Hochstetter. Kastanas. Die Handgemachte Keramik. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa. Band 3, I—Text, 277—319.

[15] М. Кънчев. Поселение эпохи поздней бронзы у села Асеновец Сливенского округа. — Thracia Praehistorica (Suplementum Pulpudeva 3), S. 1982, с. 268, рис. 8 в—г; Г. Ил. Георгиев и др. Цит. съч., с. 63, Обр. 36 ж; Троя и Тракия. Каталог на изложбата. София, 1982, кат. № 412 — от селищната могила Разкопаница; P. Detev. Le Tell Razkopanica. — In: Cultures préhistoriques en Bulgarie (IAI XXXVI). S, 1981, p. 168, fig. 36$_4$; fig. 50$_6$. Последният съд се отнася според нас към късната бронзова епоха както според формата си, така и според врязаната си украса от висящи триъгълници върху плещите. Остава проблематичен друг съд — кана,

която се съхранява в Археологическия музей на Пловдив. Каната има врязана украса, датирана е в късната бронзова епоха, но изглежда, че е с неясен произход — вж. A. Hochstetter, Op. cit., S. 364, Anm. 18. Съдове с врязана украса (кани и една паница) са открити и в плоския некропол в западната част на Нова Загора (М. Кънчев. Селища и находки..., с. 151), както и в надгробна могила в землището на с. Голяма Детелина, Радневска община (ръководител на разкопките през 1986 г. бе М. Кънчев, комуто благодаря за предоставената информация).

[16] М. Кънчев. Селища и находки..., с. 150, обр. 14 б-в.

[17] Сравн. обр. 18 л-м с орнамента върху калъп от шист за изливане на висулки у: H. G. Bucholz, V. Karageorghis. Prehistoric Greece and Cyprus. London, 1973, Kat. No. 464.

[18] M. Domaradzki. Sanctuaires thraces du IIe—Ier millénaire av. n.é. — A A A. XXV, 1986, p. 95.

[19] Хр. Вълчанова. Ранно тракийско поселение..., с. 80.

[20] Пак там, с. 68; М. Домарадски. Цит. съч., с. 10; Към късната бронзова епоха са отнесени долните три строителни хоризонта във Вишеград, като керамиката от тях е датирана в XIII—XII в. пр. н. е. Тъй като резултатите от разкопките не са публикувани напълно, този важен обект не би могъл да служи като опора за по-определени изводи относно датировката на еднослойните обекти като Алада и Плазище (Цв. Дремсизова-Нелчинова. Цит. съч., 119—123, 132). Подобно е положението със селищната могила Ангиста, в която са регистрирани три строителни хоризонта от късната бронзова епоха. За този обект и обобщение за останалите проучени в Северна Гърция вж. A. Hochstetter. Op. cit., 310—319.

[21] Ibid., S. 277.

[22] Ibid., 318—319.

[23] Ibid., S. 277. Кастанас III—IV са отнесени към същинската къснобронзова епоха: 1600—1190 г. пр. н. е., докато Кастанас V (13-11 строителен хоризонт) — прехода към ранножелязната епоха 1190—1000 г. пр. н. е.

[24] Ibid., S. 379; Band 3, Teil II — Tafeln, Taf. 3_7, 8_7, 7_4, 22_7.

[25] Ibid., B. 3, II — Tafeln, Taf. 7_2, 12, 42_3, 43_{5-7}.

[26] Ibid., Taf. 2_8, 4_{10}.

[27] Ibid., Taf. 2_8, 37_6.

[28] Ibid., Taf. 19_2, 33_{9-10}, 48_{4-5}.

[29] Ibid., Taf. 19_4, 19_6.

[30] Ibid., Taf. $12_{3,10}$, 33_{2-3}, 70_5, 93_4, 175_3, 183_6.

[31] Ibid., Taf. 1_{3-6}.

[32] Ibid., Taf. $12_{3-4;\,6,\,8,\,10}$ 13_8, 18_9, 33_{2-3}, 70_5, 73_6, 114_{2-3}.

[33] Ibid., Taf. 3_{11}, 4_8.

[34] Ibid., Taf.

[35] Ibid., Taf. 33_{10}

[36] Ibid., Taf. 6_{10}, 13_1, 114_3.

[37] Ibid., Taf. 1_{10}.

[38] Ibid., Taf. 20_2.; A. Hochstetter. Spätbronzezeitliches und früeisenzeitliches Formengut in Makedonien und im Balkanraum. — In: Prähistorische Archäologie in Südosteuropa. Band 1. Herausg. von B. Hensel. Berlin, 1982, S. 104, Abb. 2.

[39] A. Hochstetter. Kastanas..., Band 3—II (Tafeln), Taf. 20_4, 93_9.

[40] A. Hochstetter. Spätbronzezeitliches..., S. 104, Abb. 2.

[41] A. Hochstetter. Kastanas..., Band 3—II, Taf. 12_7.

[42] A. Hochstetter. Spätbronzezeitliches..., S. 104, Abb. 2; A. Hochstetter. Kastanas..., B. 3—II (Tafeln); Над 65% от количеството на сравняваните мотиви и композиции са съсредоточени между 18 и 14 б строителен хоризонт на Кастанас. В 17 строителен хоризонт еднаквите или много близки примери нарастват с 2,5 пъти, но преходът към 14 и 13 строителен хоризонт е по-плавен: отбелязва се намаление с не повече от 1,5 пъти.

Décoration de la céramique de l'âge du bronze récent du sommet Alada dans les Rhodopes orientaux

K. LEŠTAKOV

(Résumé)

Par suite d'études archéologiques de sondage du site sur le plateau du sommet Alada au cours de 1983 a été obtenue une grande quantité de matériel de l'âge du bronze récent. En analysant les techniques, les motifs et les compositions ornementaux, l'auteur aboutit à la conclusion que la spécificité dans la décoration est due à la grande application des différentes variantes d'incision et de figurines creusées. Les plus caractéristiques sont les motifs composés de rubans, de cercles, de triangles et de croix. Les compositions se distinguent par leur structure complexe. La céramique avec une telle décoration est largement répandue dans les Rhodopes et en Grèce du Nord et relativement moins dans la plaine de la Thrace supérieure. Sur la base de nombreuses analogies du 19e—13e horizon de construction du tell Kastanas (situé dans la vallée du fleuve Vardar), l'auteur propose la datation des matériaux du sommet Alada dans la période de 1400 jusqu'à vers 1190 av. n. ère.

Пътят Ескус — Филипопол (I—IV в.)

МИТКО МАДЖАРОВ

Важен фактор за успехите на римската експанзионистична политика е била добре организираната пътна мрежа, която е осигурявала бързото придвижване и дислоциране на войсковите подразделения. Пътната система има както военно-стратегическо, така и важно икономическо значение. Чрез нея са се осъществявали най-преките контакти на столицата Рим с всички останали градове от империята. Ето защо след завладяването на всяка нова област на първо място римляните са пристъпвали към изграждането на солидни пътища.

През римската и ранновизантийската епоха през провинциите Мизия и Тракия са минавали три първостепенни международни пътя: Централният[1], Крайдунавският[2] и Егнатиевият път[3], които са били основните сухопътни артерии от Средна Европа към Мала Азия.

Най-важният от второстепенните пътища, свързващи Крайдунавския с Централния, е бил пътят Ескус — Филипопол. Той е осъществявал пряката връзка на провинция Дакия с Долна Мизия, Тракия, Мала Азия и Егейския свят през старопланинския Троянски проход.

Като важна сухопътна артерия пътят Ескус — Филипопол в римските итинерарии е отбелязан единствено в Певтингеровата карта[4]. От по-късната епоха четири от станциите, разположени край неговото трасе, намираме и в Равенското землеописание[5]. Част от разположените край трасето на този път станции са обозначени и в някои от историко-географските карти на Балканския полуостров, изработени през XV—XX в. Сред тях по-важно място за нашето изследване заема картата „Източен Илирик", изработена от видния френски придворен картограф Николас Сансон (1600—1667 г.)[6].

От писмените извори сведения за пътя Ескус — Филипопол получаваме от Теофилакт Симоката, който съобщава, че в края на V в. пътят в отсечката на старопланинския проход е престанал да бъде поддържан[7].

Първоначалните изследвания на римския път Ескус — Филипопол са от края на XVII в. и са свързани с името на италианския пътешественик граф Луиджи Марсили[8]. След него проблемите за трасето на пътя и локализацията на пътните станции са били предмет на общи и специални проучвания на редица наши и чужди автори, които продължават докъм 50-те години на XX в. На тези въпроси са посветили част от изследователската си работа К. Иречек, братя Шкорпил, В. Добруски, К. Вълев, В. Аврамов, П. Мутафчиев, Ив. Велков, Д. Цончев, Д. Николов, В. Велков и др. Обнародваните досега в археологическата наука отделни статии и съобщения за пътя Ескус — Филипопол не разкриват цялостно елементите на тази важна пътна артерия, интензивно функционирала през римската епоха. Повечето от тях се базират единствено на известния изворов материал за пътя и теренните наблюдения върху отделни сектори от неговото трасе. Особено ценни за изследването са публикуваните епиграфски паметници, от които научаваме, че към 60-те години на I в. пътят Ескус — Филипопол вече е бил трасиран и по това време край него са били изградени пътни станции (таберни и преториуми)[9].

Обнародваните материали са важен отправен момент за едно по-нататъшно задълбочено и цялостно изследване на проблема. За тази цел в продължение на няколко години организирахме археологически проучвания по трасето от Ескус до Филипопол. Получените резултати обогатиха и коригираха някои основни въпроси от досегашните изследвания, отнасящи се до пътя (устройство, трасе, пътни станции и селища край него). Успоредно с това изследването допринесе и за обогатяване на историческата география на провинциите Мизия и Тракия.

С настоящата статия целим, доколкото е възможно, на базата на известните вече публикации и проведените археологически разкопки да направим едно по-обстойно изследване на римския път от Ескус до Филипопол[10].

Запазените останки от настилката на пътя Ескус — Филипопол показват, че той е бил изграден по всички изисквания на римското пътно строителство. В зависимост от теренните условия при трасирането на пътя са били използувани три начина за неговата направа.

Първият начин констатирахме в местността Калдъръма, между с. Христо Даново и с. Кърнаре, Пловдивска област, където пътното платно е добре запазено и до днес. Настилката тук се състои от четири пласта (обр. 1 *а*). Най-долният пласт, дебел около 0,30 м, представлява пясък и пръст, насипани върху здравия терен. Над него следва втори слой от пръст и дребни камъни с дебелина около 0,20 м. Върху него е насипан третият пласт, състоящ се от пръст, пясък и дребни камъни. Дебелината му е

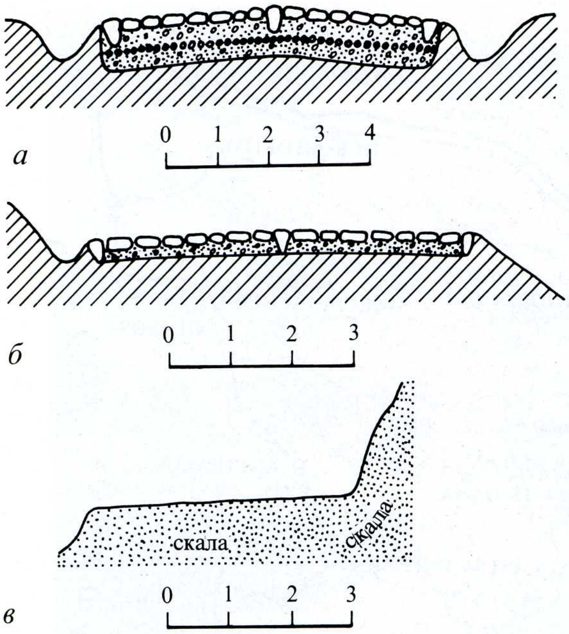

1

2

3

● *Обр. 1. Профили на римския път Ескус — Филипопол. Fig. 1. Profils de la route romaine Oescus — Philippopolis*

● *Обр. 2. Останки от настилката на пътя Ескус — Филипопол в местността „Калдъръма" при с. Христо Даново. Fig. 2. Vestiges du pavage de la route Oescus — Philippopolis dans la localité „Kaldărăma" près du village Hristo Danovo*

● *Обр. 3. Останки от настилката на пътя Ескус — Филипопол в отсечка от Троянския проход. Fig. 3. Vestiges du pavage de la route Oescus — Philippopolis en sécante du défilé de Trojan*

0,20 м. Най-отгоре са наредени камъни със средна големина, които оформят лицето на пътя (обр. 2). Широчината на пътното платно в изследвания участък е около 6,5 м. Изследвания върху устройството на римския път в споменатия участък са правени и от П. Мутафчиев, чиито резултати се покриват с данните от нашите проучвания[11].

В планинските части, където за основа е използван естествения здрав терен, настилката на пътя е изградена от два пласта (обр. 1*б*). Първият пласт, с дебелина 0,15 м — 0,20 м, се състои от ситни камъни, примесени с пръст. Над него са наредени на тясната си страна средни по големина камъни с неправилна форма, които оформят пътната настилка. Средата на пътя е обозначена с надлъжно разположени продълговати камъни с дължина от 0,32 м до 0,45 м (обр. 3). В краищата, за стабилизиране на настилката, са наредени различни по големина по-едри каменни плочи. Широчината на пътя в изследваните сектори е 6,00 м.

Третият начин, използван при изграждането на пътната настилка, установихме само на едно място по северните склонове на Троянския проход, на около 350 м северно от сегашния хотел в туристическия комплекс „Беклемето". В споменатия участък теренът е със силен наклон на запад, а от изток се издига скален масив, висок 2,50 м — 3,00 м, който при трасирането на пътя, е било необходимо на отделни места да бъде изнесен. Поради тази причина тук пътят е сравнително по-тесен — 3,00 м — 3,50 м (обр. 1*в*). За пътна настилка е използвана здравата скала.

Реките и доловете, през които е минавал пътят, са били прехвърляни чрез мостове. От досегашните изследвания по трасето на пътя от Ескус до Филипопол е открит един римски мост — в отсечката между гр. Ловеч и гр. Троян, на 14 км северно от гр. Ловеч[12]. До 1946 г. неговите останки са били добре запазени. Мостът е бил със сводова конструкция, изградена от дялани камъни.

Според Певтингеровата карта пътят е започвал от Ескус и до Филипопол на него са били разположени 10 пътни станции[13]. В. Аврамов прави корекция на картата, като открива две нови, необозначени в нея станции[14]. Резултатите от нашите проучвания потвърдиха изследванията на Аврамов за броя на пътните станции и същевременно коригираха някои негови становища, отнасящи се до локализацията на една част от тези станции и трасето на римския път в отделни участъци между тях (обр. 4).

На левия бряг на р. Дунав, срещу Ескус, е била разположена пътната станция Сукидава (дн. с. Челей, Румъния)[15]. След поко-

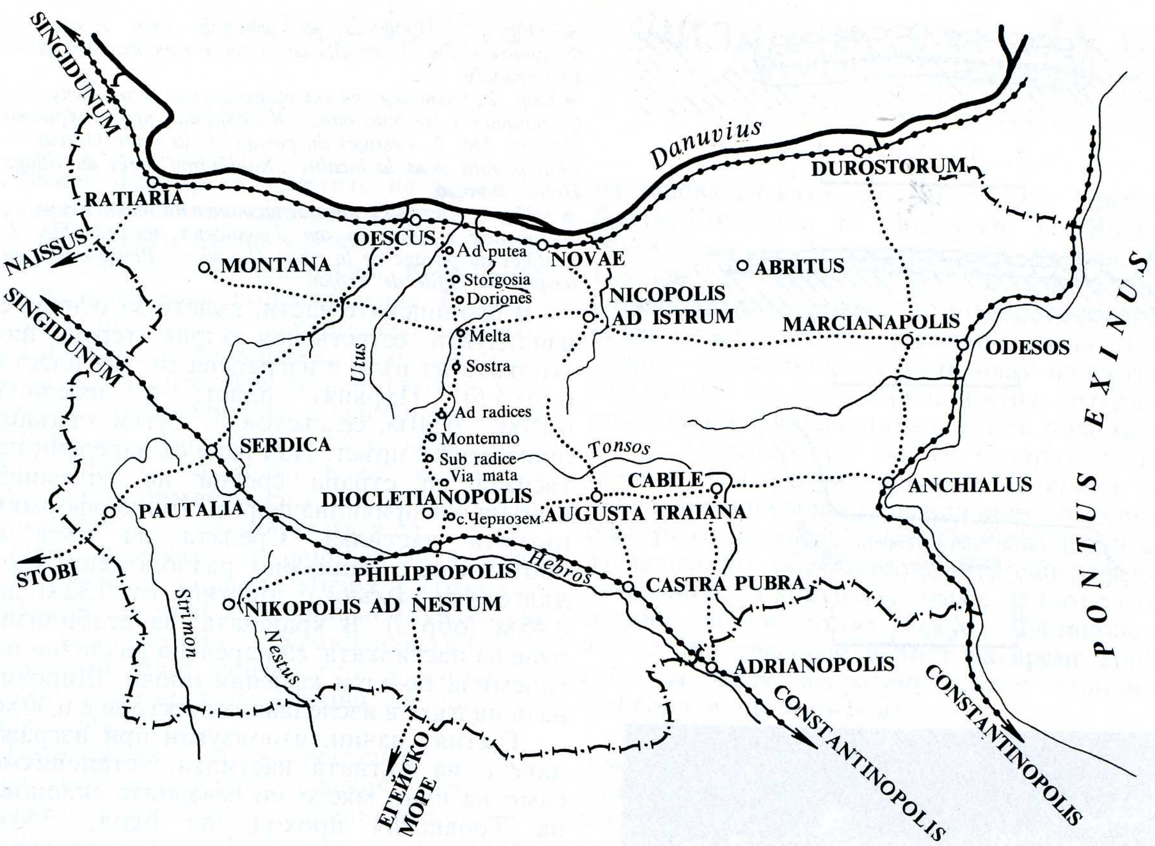
SINGIDUNUM
RATIARIA
NAISSUS
SINGIDUNUM
Danuvius
DUROSTORUM
OESCUS
Ad putea
NOVAE
MONTANA
Storgosia
Doriones
ABRITUS
NICOPOLIS AD ISTRUM
MARCIANAPOLIS
Melta
Utus
ODESOS
Sostra
PONTUS EXINUS
Ad radices
Montemno
Sub radice
Via mata
Tonsos
SERDICA
CABILE
ANCHIALUS
DIOCLETIANOPOLIS
с.Чернозем
AUGUSTA TRAIANA
PAUTALIA
STOBI
Hebros
PHILIPPOPOLIS
CASTRA PUBRA
Strimon
NIKOPOLIS AD NESTUM
Nestus
ADRIANOPOLIS
ЕГЕЙСКО МОРЕ
CONSTANTINOPOLIS
CONSTANTINOPOLIS

4

● *Обр. 4. Карта на римските пътища на територията на днешна България. Fig. 4. Carte des routes romaines sur le territoire de la Bulgarie actuelle*

рянето на Дакия от римляните и обявяването ѝ за провинция през 106 г. пътят Ескус — Филипопол е част от големия военен път, свързващ северната граница на тази провинция с Долна Мизия, Тракия, Мала Азия и Егейския свят. Поради липса на данни за съществуването на каменен мост по това време между Ескус и Сукидава можем да приемем с голяма вероятност, че тогава тези два важни стратегически пункта са били свързани чрез понтонен мост. Сведенията за римски каменен мост, построен на това място, са от 5. VII. 328 г., когато при личното присъствие на император Константин Велики (306—337 г.) мостът е бил официално открит[16]. Пътят Ескус — Филипопол е вече артерия не само с важно стратегическо, но и с търговско-икономическо значение. За останките от моста ни съобщава в изследванията си още граф Луиджи Марсили[17]. Че наистина на това място е съществувал римски мост, свидетелствува и бронзовата скоба, открита в с. Челей, която по всяка вероятност е служила за скрепване на камъните при устоите на моста[18].

Отсечката от пътя между моста на р. Дунав и Ескус, дълга 2,5 км, не е отбелязана в Певтингеровата карта. Поставяйки станцията Палатиолум на десния бряг на р. Дунав срещу Сукидава, В. Аврамов приема, че пътят, идващ от Дунав, е влизал в тази станция[19]. Пътната станция Палатиолум обаче се локализира в местността „Селище“, североизточно от с. Байкал, Ловешка област, на левия бряг на р. Искър[20]. На около 1 км южно от нея са открити следите на Крайдунавския път от Виминациум и Сингидунум за Константинопол[21]. Следователно Палатиолум е била станция на този път, която не е отбелязана в Певтингеровата карта. При тази постановка можем да приемем, че пътят от моста на р. Дунав не е минавал през Палатиолум, както сочи В. Аврамов, а е водил направо за Ескус.

От Ескус пътят е излизал през източната порта, известна от надпис като порта Utensis[22], т. е. водеща към кастела Utus[23]. След Ескус, в посока югоизток, пътят е навлизал в северните покрайнини на с. Брест, Ловешка област. Отсечката от Ескус до Брест, дълга около 8 км, всъщност е част от Крайдунавския път, който тук се покрива с пътя Ескус — Филипопол. От с. Брест Крайдунавският път се е отправял на изток, към кастела Utus, а пътят Ескус — Филипопол е продължавал в югоизточна посока. В западните покрайнини на с. Брест са открити останките от антично селище[24]. По всяка вероятност на този кръстопът е съществувала мутация (спирка) за смяна на конете и за

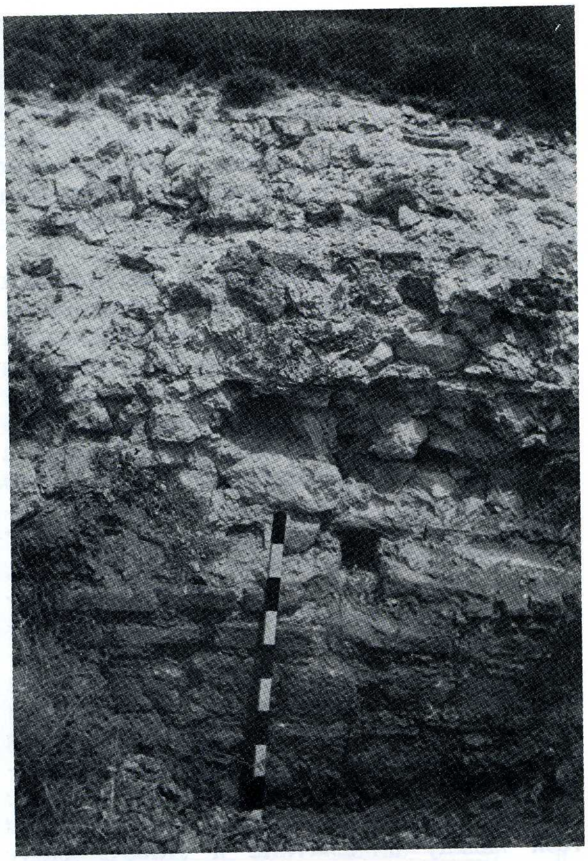

5

● *Обр. 5. Част от северния зид на римска сграда в станцията Ад Путеа на пътя Ескус — Филипопол.*
Fig. 5. Partie de la muraille nord d'édifice romain dans la station Ad Putea de la route Oescus — Philippopolis

кратка почивка. Южно от с. Брест пътят се е изкачвал по високия рид на Дунавските възвишения, минавал е покрай новите гробища на селото, спускал се е към долината на р. Вит при Злокучене, кв. на с. Комарево, и по десния бряг на реката се е отправял към втората пътна станция Ад Путеа[25], която за пръв път е локализирана при с. Рибен от В. Аврамов[26]. Разстоянието на пътя от Ескус до Ад Путеа в Певтингеровата карта е отбелязано с 14 мили (19,7 км), което съвпада напълно с нашите измервания на разстоянието от с. Гиген до с. Рибен. За съществуването на голямо антично селище при с. Рибен свидетелствуват множеството случайно открити археологически находки в района на селото. На 500 м североизточно от с. Рибен, в местността Царевец, на естествено защитения висок терен се намират останките от масивна постройка[27], чийто зидове на места са запазени на височина до 3,00 м (обр. 5). Направените на това място изследвания показват, че тя има форма близка до квадрат със страна 10 м и дебелина на зида 1,50 м. За нейното предназначение засега могат да се правят само догадки, тъй като същата не е проучена изцяло. Местоположението на постройката, размерите ѝ и дебелината на зидовете дават основание да се мисли, че се отнася до съоръжение с военно предназначение, по всяка вероятност фрура (стражева кула)[28], която е имала за задача да охранява преминаващия в западното подножие на хълма римски път. Най-вероятно е пътната станция Ад Путеа да е била разположена в равнинната част, където при обработването на терена и днес се откриват зидовете на други постройки. Както в повечето случаи, така и тук пътната станция впоследствие е прераснала в голямо селище, сред жителите на което е имало и ветерани от XI Клавдиев и V Македонски легион[29].

След станцията Ад Путеа пътят е напускал поречието на р. Вит и се е отправял в югоизточна посока. Преминавал е през землищата на селата Върбица и Буковлък, Ловешка област, и е влизал в третата пътна станция Сторгозия[30], локализирана в центъра на Плевен, на десния бряг на р. Тученица[31]. Измереното от нас разстояние (15 км) от с. Рибен до центъра на Плевен отговаря на посочените в Певтингеровата карта 7 римски мили между Ад Путеа и Сторгозия. Освен в Певтингеровата карта пътната станция Сторгозия е обозначена също и в картата на Николас Сансон от XVII в., но с едно значително отклонение на изток от действителното ѝ местоположение[32].

За трасето на римския път на юг от Сторгозия досега са изказани три противоположни становища.

Според К. Вълев пътят за четвъртата станция Дорионес е следвал поречието на р. Тученица[33].

В. Аврамов, като идентифицира пътната станция Сторгозия с останките от късноантичната крепост в местността Кайлъка, приема, че пътят е бил трасиран по бърдото, западно от крепостта, по посока на сегашното шосе за Ловеч[34].

Следващото становище за посоката на пътя, южно от Сторгозия, е това на Ю. Трифонов. Според него трасето на пътя е било прокарано югоизточно от Плевен през землището на с. Радишево и оттам за Троянския проход[35].

При изследването на трасето на пътя Ескус — Филипопол и трите гореизказани становища бяха щателно проверени. Следвайки принципа за най-прякото разстояние между две точки и за наличието на антични селища между тях, ние се присъединяваме към мнението на К. Вълев, че на юг от Сторгозия пътят е бил прокаран по поречието на р. Тученица, през Кайлъшкото дефиле. В полза на това предположение са и топографските дадености, които предлагат най-добра възможност за трасирането на пряк път. В непосредствена близост до пътя Ескус — Филипопол в този участък се намират останките на късноантичната крепост Сторгозия, в местността Кайлъка. По всяка вероятност чрез отклонение, излизащо от главната западна порта, крепостта в по-късно време е била свързана с тази важна пътна артерия през Троянския проход.

В южните покрайнини на Плевен, където днес се намира отклонение на пътя за с. Радишево, пътят Ескус—Филипопол се е пресичал с римския път от Никополис ад Иструм за Сердика[36].

Напускайки Кайлъшкото дефиле, пътят е преминавал през землищата на селата Тученица и Бохот, където съществуват останки от няколко антични селища[37], и е навлизал в землището на с. Слатина. В южните покрайнини на селото според нас се е намирала следващата пътна станция Дорионес. Действителното разстояние от Плевен до с. Слатина, измерено по съществуващия и днес най-пряк път, е около 17 км, което почти съвпада с посочените в Певтингеровата карта 11 римски мили между Сторгозия и Дорионес[38].

В картата на Николас Сансон тази станция е погрешно поставена североизточно от Сторгозия[39]. В изследванията на В .Аврамов намираме станцията Дорионес на 14-ия километър южно от Плевен, по сегашното шосе Плевен — Ловеч и на 500 м вляво от него[40]. За разлика от всички останали пътни станции, за чиито останки Аврамов дава, доколкото е възможно, изчерпателни сведения, за тази пътна станция той не предлага почти никаква информация, въпреки че посочва точното ѝ местонахождение. Извършените от нас наблюдения и изследвания на споменатото от него място и на цялата тази местност не установиха следи от антично селище. Това бе и една от причините да не приемем становището на Аврамов за посоката и трасето на римския път южно от Сторгозия. Очевидно пътната станция Дорионес се е намирала на друго място, а именно в местността Новоселци, южно от с. Слатина, където съществуват останки от голямо антично селище. Археологически разкопки до момента тук не са провеждани, с изключение на проучените няколко надгробни могили[41]. Случайно намерените при с. Слатина епиграфски паметници, които най-вероятно произхождат от пътната станция Дорионес, свидетелстват за присъствието в нея на военни подразделения от I Италийски легион[42].

От станцията Дорионес пътят е следвал посока юг и през землището на с. Горан е навлизал в Ловеч, където се предполага, че се е намирала голямата пътна станция Мелта[43]. Посочените в Певтингеровата карта 10 римски мили от Дорионес до Мелта се покриват с действителното разстояние (14,7 км) от с. Слатина до Ловеч.

Пътната станция Мелта е била важен кръстопът. От нея са излизали пътища за Никополис ад Иструм, Марцианопол, Дуросторум и Монтана[44]. Данните от един латински надпис показват, че през първата половина на II в. в станцията Мелта са е намирал лагерът на cohors I Athoïtorum et Berecinthorum[45]. От текста на друг латински надпис научаваме, че през III в. Мелта е била издигната в ранг на civitas[46].

Точното местонахождение на пътната станция Мелта все още не е установено. Според Ф. Каниц[47], К. Иречек[48] и Х. Киперт[49] тя се е намирала при днешния Ловеч. Братя Шкорпил, които трасират римския път от Ескус по долината на р. Искър, отъждествяват станцията Мелта с градището при с. Чомаковци[50]. В. Аврамов идентифицира Мелта с останките на Ловешката крепост в местността „Хисарлъка“ и на тази основа прокарва трасето на пътя, Ескус—Филипопол в този участък по десния бряг на р. Осъм[51]. Проведените досега археологически разкопки на Ловешкия хисарлък не дават достатъчно сведения, за да приемем локализацията на Аврамов за Мелта, както и становището му за пътя южно от тази станция. Разстоянията, посочени в Певтингеровата карта между пътните станции Дорионес и Мелта, съпоставени с тези между с. Слатина и Ловеч, дават основание да се предположи, че Мелта е била разположена в равнинната част на Ловеч или в неговите покрайнини. Топографски тук е по-целесъобразно да бъде изграден такъв голям кръстопътен и търговски център, какъвто е представлявал Мелта в сравнение с условията, които предлага теренът в местността Хисарлъка.

Влизайки в Ловеч при днешния завод „Балкан“, пътят е продължавал на юг, почти успоредно и западно от сегашната главна улица на града и се е изкачвал на високия рид по левия бряг на р. Осъм. Преди години неговите следи са били сравнително добре запазени в отделни сектори от посочения район[52]. Навярно в отсечката след завод „Балкан“ е имало отклонение от пътя за крепостта в местността Хисарлъка, където реката Осъм е била прехвърляна с мост.

Излизайки от Ловеч над „Пресечената скала“, пътят се е отправял на юг все по левия бряг на река Осъм и западно от сегашното шосе Ловеч—Троян. Пресичал е местността Хисарското поле и през землищата на селата Хлевене, Абланица и Лешница е влизал в шестата пътна станция Состра[53]. Нейните внушителни останки и днес добре се виждат на 100 м вдясно от шосето Ловеч—Троян, в близост до жп спирка Ломец. Като пътна станция в Певтингеровата карта Состра е отбелязана, че отстои от станцията Мелта на 13 римски мили (19,2 км)[54]. Измереното от нас разстояние от Ловеч до жп спирка Ломец е 23 км. Разликата от 3,8 км се дължи на обстоятелството, че римският път е бил много по-пряк от съвременния, прокаран по поречието на р. Осъм, по който ние извършихме измерването.

Първото кратко описание на градището до с. Ломец е това на Ф. Каниц, който съобщава за съществуването на антична крепостна стена, чийто зидове и порти са били сравнително добре запазени[55]. Построяването на крепостната стена на Состра Каниц отнася за времето на император Юстиан (527—565 г.).

При изследване на римския път Ескус — Филипопол В. Аврамов пръв се спира на въпроса за локализацията на Состра, като я идентифицира с развалините на градището при с. Ломец[56].

- *Обр. 6. План на кастела Состра на пътя Ескус — Филипопол. Fig. 6. Plan du castel Sostra sur la route Oescus — Philippopolis*
- *Обр. 7. План на източната порта на кастела Состра на пътя Ескус — Филипопол. Fig. 7. Plan de la porte orientale du castel Sostra sur la route Oescus — Philippopolis*

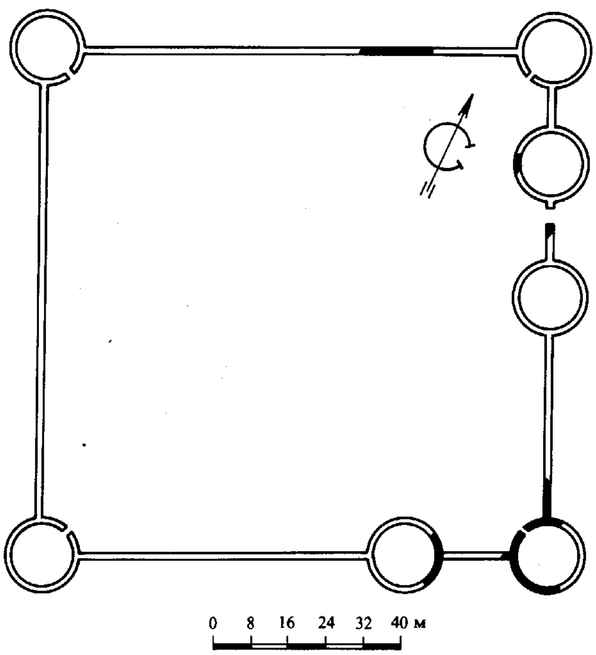

6

Проведените през 1985 г. археологически проучвания на Состра потвърдиха предложената от Аврамов локализация и дадоха ценни сведения за нейната типография и укрепителна система. Данните от проучванията показаха, че при станцията Состра е възникнал впоследствие укрепен лагер (castel), в който през края на II в. и първата половина на III в. за известно време са били дислоцирани две кохорти[57]. Формата на кастела е близка до квадрат (обр. 6) с приблизителна дължина на страните 110 м. Крепостната стена е дебела 1,50 м и е запазена на височина до 1,80 м. Защитата на крепостта е била подсилена от кръгли кули. Известни са местата на седем кули. Четири от тях се намират в ъглите на кастела, една на южната и две на източната страна. Безспорно крепостната стена е имала още кули, местата на които ще бъдат уточнени при бъдещите археологически проучвания. Кулите имат външен диаметър 9 м, а вътрешен — 6 м. Центърът на ъгловите кули съвпада с вътрешния прав ъгъл, сключен между страните на крепостта, така че една четвърт част от кулите е издадена навътре. При междинните кули центърът се намира в средата на зида на куртината, като по този начин цилиндричното им тяло изпъква еднакво от двете страни на стената. Такава форма и разположение на кулите се срещат при крепостната стена на Сердика II, която се датира от първата половина на IV в.[58]

Проникването в кастела е ставало посредством порта, разположена на източната страна. Вероятно порти е имало и на останалите три страни или само на срещуположната страна, както е при почти всички кастели от римската епоха[59]. Портата се намира на 74 м северно от югоизточната ъглова кула. Тя се състои от един, вероятно засводен проход, широк 3,80 м (обр. 8). Страниците му са облицовани с големи каменни блокове. Затварянето на портата се е осъществявало посредством две врати: външна, спускаща се (катаракта) и вътрешна, двукрила. Жлебовете, в които се е движела катарактата, са издълбани в каменните блокове на страниците на портата. Вътрешната двукрила врата е разположена на 0,90 м зад катарактата. В каменния праг на

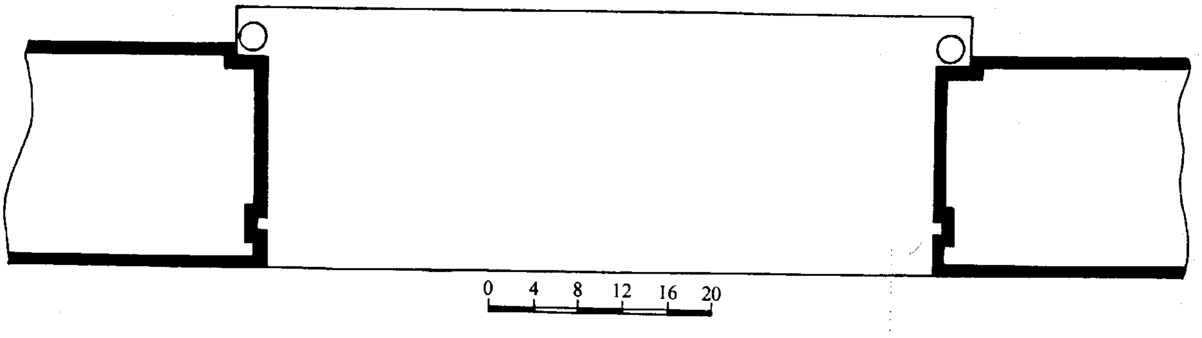

7

портата се откриха две кръгли гнезда, в които са се въртели осите на вратата.

За датата на изграждането на кастела Состра досега не са открити писмени сведения. Начинът на градеж, употребените строителни материали, формата и разположението на кулите, стратиграфските наблюдения и находките сочат, че откритата от нас крепостна стена на Состра е била изградена най-вероятно от края на III в. докъм средата на IV в.

Засега все още остава неразрешен проблемът за устройствения план на първоначално изградената край трасето на пътя Ескус — Филипопол станция Состра. Отговор на този въпрос ще дадат бъдещите археологически проучвания.

На юг от станцията Состра римският път почти съвпада със сегашното шосе за Троян. В тази отсечка той е преминавал през землищата на селата Добрудан и Калеица и покрай „Калеевските ханчета" е навлизал в северните покрайнини на Троян. Оттук той е продължавал на юг, пресичал е града и е минавал покрай днешните гробища, където и досега се забелязват следи от неговата настилка. В този участък ширината му е около 6 м. През Троян пътят е минавал почти успоредно и малко на запад от сегашната улица „Хр. Ботев"[60]. В северния край на града той е пресичал махалите Тръстара, Свиревска и Герганска, прехвърлял е с малък мост рекичката Дъскотина и през местностите Търнето и Лъкарица, над Чакърската стена се е спускал в махалата Кнежки лък. Тук чрез мост пътят е прехвърлял р. Бели Осъм и по десния ѝ бряг е стигал до местността Шамака (Попина лъка), където е лежала станцията Ад Радице[61]. Разстоянието от станцията Состра до Ад Радице е 15 км, което се покрива с това от 10 римски мили, посочено в Певтингеровата карта[62]. В картата на Николас Сансон тази станция е поставена неправилно в южното подножие на Стара планина[63]. За станцията Ад Радице ни съобщава в изследванията си Ф. Каниц, който само я споменава като крайпътна станция, отстояща от следващата станция Монтемно на 8 римски мили[64].

По въпроса за локализацията на Ад Радице пръв В. Аврамов изказва мнение, че тя се е намирала при с. Бели Осъм (бившето с. Камен мост)[65].

Наблюденията, които извършихме, установиха, че действително в местността Попина лъка при с. Бели Осъм има следи от антично поселение. Днес този терен е разоран, но на повърхността ясно се виждат останки от строителна и битова керамика. При обработването на земята тук са били откривани и останки от зидове, градени с камъни на бял хоросанов разтвор.

За разположението на пътната станция Ад Радице при с. Бели Осъм свидетелствува и етимологията на името на станцията (Ad radices) при полите на планината[66], което напълно съответствува на мястото, където е била изградена тя.

Напускайки поречието на р. Осъм, по левия бряг на малката рекичка Кнежа пътят е преминавал през местностите Габърто и Клена и е започвал изкачването на старопланинския проход по дългия хребет вдясно от сегашното шосе. В тази отсечка от неговото трасе следите му са най-добре запазени (обр. 8). Продължавайки все в южна посока, римският път пресича на няколко места съвременния асфалтов път и излиза на гърба на хотела в туристическия комплекс Беклемето. След 350 м южно от хотела той достига до местността Карцовия бук, където се е намирала осмата пътна станция Монтемно. В Певтингеровата карта е отбелязано, че тя отстои от станцията Ад Радице на 8 римски мили[67], което разстояние се покрива с действителното разстояние от около 12 км от с. Бели Осъм до местността Карцовия бук. Самото име на станцията Монтемно сочи за съществуването на пътна станция, носеща името на планината Хемус (Стара планина)[68]. Тази станция, също както и Ад Радице, неправилно е поставена в картата на Николас Сансон в южното подножие на Стара планина[69].

В местността Карцовия бук на площ от около 200 кв. м. днес на повърхността се откриват фрагменти от римска строителна и битова керамика. Направените на това място археологически проучвания установиха наличието на два културни пласта. Горният, който достига на дълбочина до 0,65 м, се състои от пръст, примесена с керемиди (тегули и имбрици), камъни и фрагменти от римска и ранновизантийска керамика. Сред находките е и един оловен зидарски отвес с форма на конус. Долният културен пласт се състои от горяла пръст, примесена с фрагменти от тракийска керамика[70]. Единият от съдовете е работен на ръка и е с форма на урна с почти цилиндрично тяло и широко устие (обр. 9а). В горната половина на тялото са разположени езичести дръжки (обр. 10а). Другият вид съд е работен на грънчарско колело и е направен от не добре пречистена глина (обр. 9б). Той представлява ниска, разлата паница, с добре профилиран ръб на устието и широко равноотрязано дъно (обр. 10б). На нивото на устния ръб са разположени две дъговидни дръжки с вдлъбнатинки, прилепени плътно към стените на съда.

Глинени съдове от типа на разгледаната по-горе тракийска керамика са откривани в редица антични обекти у нас и се датират от IV—I в. пр. н. е.[71]

Археологическите разкопки показват, че

8

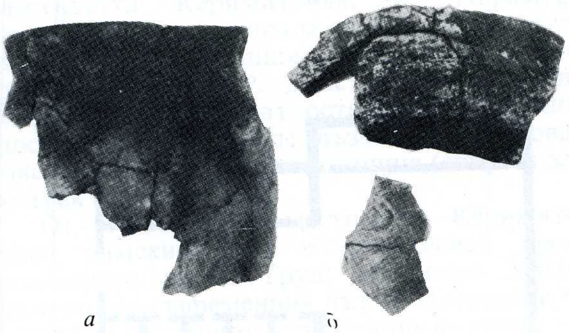

9

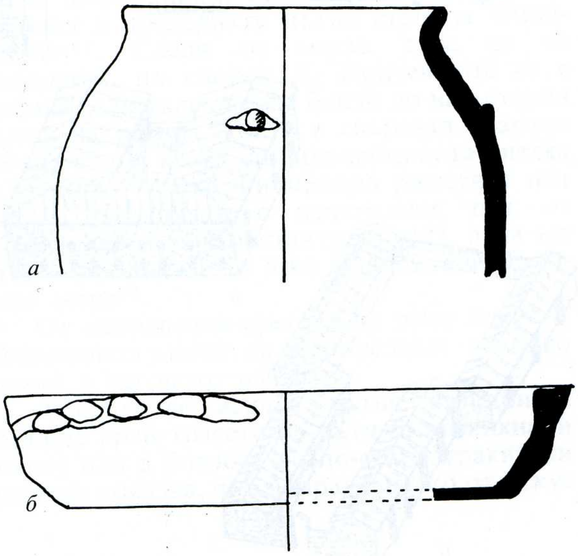

10

● *Обр. 8. Останки от настилката на пътя Ескус — Филипопол по северните склонове на Стара планина. Fig. 8. Vestiges du pavage de la route Oescus — Philippopolis sur les versants nord de la Stara Planina*

● *Обр. 9. Съдове от тракийска керамика (IV—I в. пр.н.е.)* от станцията Монтемно на пътя Ескус — Филипопол. *Fig. 9. Vases de céramique thrace (IVe—Ier s. av. n. ère) de la station Montemno sur la route Oescus — Philippopolis*

● *Обр. 10. Профили на съдове от тракийска керамика (IV—I в. пр. н. е.) от станцията Монтемно на пътя Ескус — Филипопол. Fig. 10. Profils de vases de céramique thrace (IVe—Ier s. av. n. ère) de la station Montemno sur la route Oescus — Philippopolis*

в местността Карцовия бук е съществувала римска постройка, която изцяло е била разрушена при построяването на туристическия комплекс Беклемето. От нейното разположение в непосредствена близост до трасето на римския път се вижда, че се отнася за сграда от пътната станция Монтемно. Намерената тракийска керамика дава достатъчно указание да приемем, че тази станция е била изградена върху по-стара тракийска сграда от предримската епоха. По всяка вероятност тази по-ранна постройка е изпълнявала ролята на станция на преминаващия през прохода тракийски път от предримската епоха.

От станцията Монтемно пътят се е отправял на юг, към билото на Стара планина. Оттук в югоизточна посока, с около 26° отклонение от посоките север — юг, той е започвал да се спуска по южните старопланински склонове, вляво от сегашното шосе за с. Кърнаре, Пловдивска област. В местността Сарая, при днешното с. Христо Даново, пътят е влизал в деветата пътна станция Субрадице[72].

За локализацията на станцията Субрадице в археологическата наука досега са изказани различни становища. В една наша публикация вече се спряхме на този въпрос[73] и на базата на проведените при с. Христо Даново системни археологически разкопки потвърдихме предположението, че станцията Субрадице се е намирала североизточно от с. Христо Даново, в местността Сарая.

Възникнала през втората половина на I в. като крайпътна станция на пътя Ескус — Филипопол върху останките на по-старо тракийско поселение, през късната античност Субрадице е прераснала в голямо селище с важно стратегическо значение (обр. 11). За охраната на старопланинския проход през третата четвърт на III в. тук е била дислоцирана войскова част от Първа Аврелианова кохорта[74].

В резултат на археологическите разкопки досега в Субрадице са разкрити останките на една от първоначално съществуващите в станцията сгради (обр. 11а), казармата на Първа Аврелианова кохорта (обр. 11б)[75], преториумът (жилището на командуващия войсковата част на кохор-

- *Обр. 11. Схема на разкритите римски сгради в станцията Субрадице на пътя Ескус — Филипопол. Fig. 11. Schéma des édifices romains découverts dans la station Subradicé sur la route Oescus — Philippopolis*
- *Обр. 12. План на станцията Виамата на пътя Ескус — Филипопол. Fig. 12. Plan de la station Viamata sur la route Oescus — Philippopolis*
- *Обр. 13. Реконструкция на станцията Виамата на пътя Ескус — Филипопол. Fig. 13. Réconstruction de la station Viamata sur la route Oescus — Philippopolis*

тата) (обр. 11в) и една старохристиянска църква от края на IV в (обр. 11г)[76].

От деветата станция Субрадице пътят е продължавал на югоизток, минавал е през землищата на селата Кърнаре, Певците, Московец и Дъбене, Пловдивска област, пресичал е с. Войнягово и в местността Горните Стеници, южно от селото е навлизал в следващата пътна станция Виамата.

Тази пътна станция не е отбелязана в Певтингеровата карта. За нейното съществуване и местонахождение като станция на римския път Ескус — Филипопол пръв съобщава В. Аврамов, който я локализира в землището на с. Михилци (местността Горни стеници)[77].

При изследването на трасето на римския път от Филипопол до Субрадице Д. Цончев открива в същата местност следи от стари постройки и подкрепя становището на Аврамов, че на това място е имало пътна станция[78]. За това, че тук е съществувала пътна станция, свидетелстват и откритите в местността Горни стеници два латински надписа[79]. От текста на единия научаваме, че през 61 г. по нареждане на император Нерон по военните пътища били изградени пътни станции (таберни—странноприемници за обикновени пътници и куриери, и преториуми — странноприемници за висши военни служители и високопоставени личности)[80]. В другия надпис се съобщава, че император Марк Аврелий със собствени средства възстановил рухналите от старост стабули (пътни станции)[81].

През 1983 и 1987 г. проведените от нас археологически разкопки в местността Горни Стеници разкриха основите на две големи масивни сгради: сграда А и сграда Б (обр. 12). Сграда А вече определихме със значение на преториум в пътната станция Виамата[82]. Резултатите от археологическите разкопки на сграда Б показват, че тя е била таберна в същата станция[83].

Съпоставяйки данните от гореспоменатите два латински надписа с резултатите от археологическите проучвания в местността Горни Стеници и цялостните изследвания по трасето на римския път Ескус—Филипопол, с голяма вероятност приемаме предположението на В. Аврамов, че Виамата е идентична с пътната станция при с. Михилци (местността Стениците).

Разкритите и проучени две сгради в

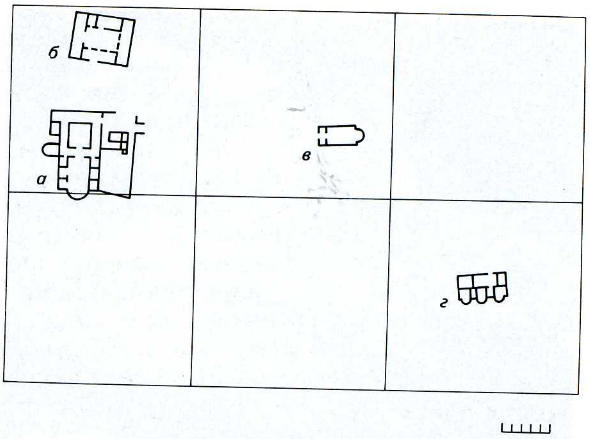

11

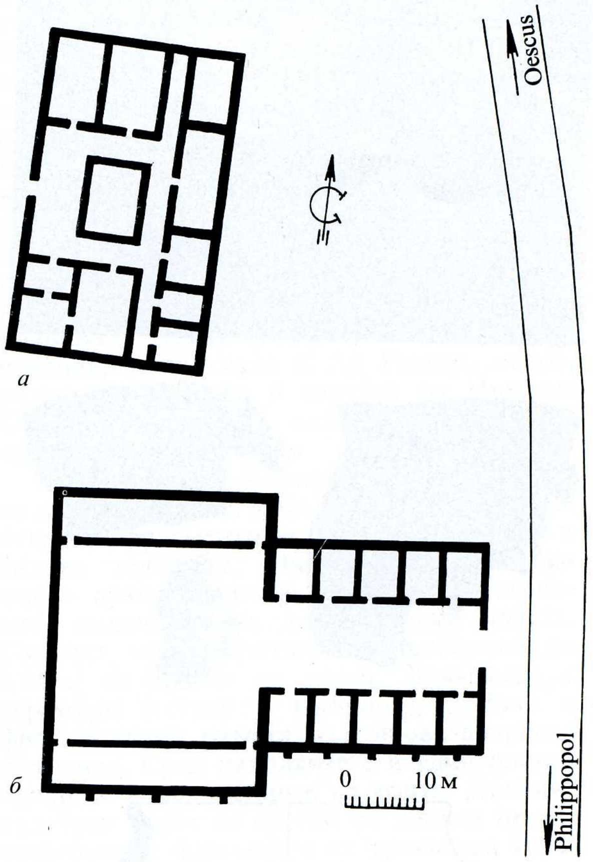

12

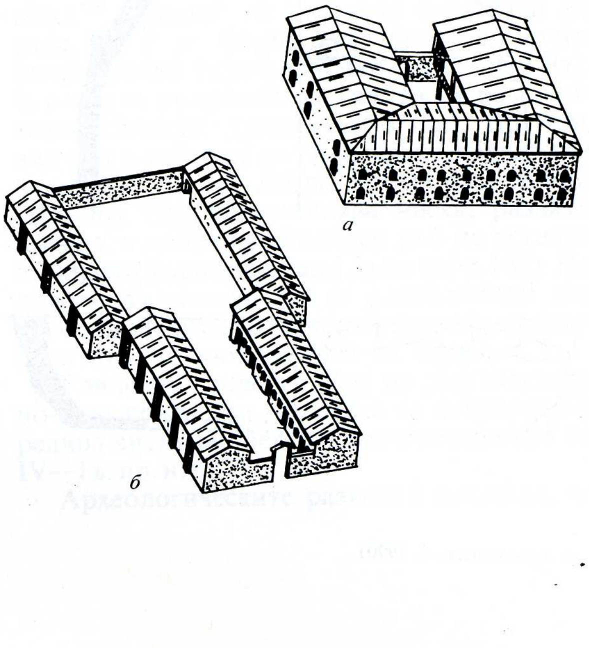

13

станцията Виамата оформят изцяло комплекса на една от първоначално изградените през средата на I в. край трасето на пътя Ескус — Филипопол пътни станции (обр. 13).

Южно от Виамата римският път е преминавал през землищата на селата Песнопой, Иван Вазово, Горна и Долна Махала и в северните покрайнини на с. Чернозем, в местността „Юрта“ е навлизал в единадесетата пътна станция. Тя също, както и Виамата, не е отбелязана в Певтингеровата карта. За пръв път тази станция е локализирана при с. Чернозем от В. Аврамов[84]. Извършените археологически проучвания в посочената местност установиха, че тук е съществувал интензивен живот през античността[85]. Измервайки разстоянията между отделните пътни станции, ние сме склонни да приемем локализацията на Аврамов за пътната станция при с. Чернозем. От тази станция най-вероятно е имало отклонение от пътя на север за Диоклецианопол по поречието на Черничевската река. Доскоро следите от здравата калдъръмена настилка на тази отсечка са били запазени на около 2 км южно от Хисар.

От станцията при с. Чернозем пътят е продължавал на юг, като посоката му съвпада със съвременното шосе от Карлово за Пловдив. При с. Граф Игнатиево, в местността Керимитлика, В. Аврамов приема, че се е намирала една от мутациите на пътя (пътна станция за кратка почивка и смяна на конете)[86]. Действително в тази местност съществуват останки от антично поселение и е твърде възможно на това място да е имало малка станция (спирка) за кратък отдих.

От мутацията в местността Керимитлика римският път е преминавал през землището на с. Труд, на около 100 м източно от съвременния път за Пловдив и е навлизал в северното предградие на града — кв. Каршака (дн. Филипово), разположено на левия бряг на р. Марица. На това място чрез мост той е прехвърлял реката и е влизал в последната пътна станция Филипопол[87]. Следи от моста днес не са останали, но според Д. Цончев той се е намирал някъде съвсем близо до най-стария мост на реката, който е свързвал квартал Филипово с квартала при сегашната аптека „Марица“[88]. Във Филипопол римският път се е съединявал с централния път от Сингидунум за Константинопол[89], а на юг той е продължавал през Родопите за Егейско море[90].

От направения преглед на пътя Ескус — Филипопол могат да се определят няколко етапа в неговото развитие.

Фактът, че всички пътни станции и селища край трасето на пътя са възникнали върху или в близост до по-стари тракийски селища показва, че в направлението от Ескус към Филипопол е съществувал по-стар тракийски път от предримската епоха, върху чието трасе в отделни участъци е бил прокаран по-късният римски път. Особено сигурен показател в това отношение е откритата тракийска керамика от IV—I в. пр. н. е. в най-високата част на Троянския проход под останките на римската пътна станция Монтемно. Тя е неопровержимо доказателство, че тук е съществувала тракийска постройка, която е изпълнявала функциите на пътна станция в предримската епоха.

Сведенията от открития в пътната станция Виамата латински надпис от времето на император Нерон сочат, че пътят Ескус — Филипопол е бил трасиран още в първите години след завладяването на Тракия от римляните — средата на I в. Почти едновременно с изграждането на пътя по неговото трасе са били построени пътни станции (таберни и преториуми). През този етап от своето съществуване пътят е имал преди всичко военно предназначение — по-бързо придвижване на военните части по най-прекия проход през планината Хемус.

След завладяването на Дакия от император Траян и превръщането ѝ в римска провинция значението на пътя Ескус — Филипопол се засилва. От вътрешен път той се превръща във важна международна артерия, свързваща северната граница на провинция Дакия с Долна Мизия, Тракия, Мала Азия и Егейския Свят.

От втория латински надпис, открит също в станцията Виамата, научаваме, че по времето на император Марк Аврелий (161—180 г.) по пътя са били извършвани възстановителни работи — рухналите от старост пътни станции (стабули) са били из основи преизградени. Това се потвърди и от археологическите разкопки. Възможно е по това време да е бил извършван и ремонт в отделни участъци от трасето на пътя.

Особена търговско-икономическа важност пътят Ескус — Филипопол придобива при император Константин Велики (306—337 г.), когато на р. Дунав, между Ескус и Сукидава е бил построен каменен мост. Това е резултат от засилилите се стопански и политически взаимоотношения между империята и готите отвъд Дунав.

За състоянието на пътя през края на V и VI в. интересни сведения намираме у Теофилакт Симоката, живял по времето на император Ираклий (610—641 г.). Разказвайки за събитията по време на опустошителните нашествия на аварите на Балканския полуостров през последната четвърт на VI в. и победата на византийците при Виминациум, Симоката пише следното: „. . . . И тъй Коментиол пристигнал в Нове и след като свикал някои от местните жители, поискал да му дадат водач, за да мине по така наречения път на Траяна, понеже искал да прекара зимата във Византион. Обаче местните жители отказали да посочат на Коментиол този път. Вбесен от това, той посякъл двама от тези, които отказвали. Жителите на Нове казали, че нямали човек, който да му посочи пътя, обаче на дванадесет мили имало един много стар дядо на 112 г. Те твърдели, че той познавал така наречения път на император Траян. Тогава стратегът Коментиол отишел на посоченото място и поискал от стареца да им стане водач при пътуването. Но старецът се колебаел. Сърдел се, предупреждавал стратега, че начинанието му е много трудно, изтъквал му, че пътят е мъчно проходим през зимата и неудобен, защото този път не бил преминаван от деветдесет години. Обаче стратегът се противопоставил на думите на стареца. И понеже взело връх необмисленото му решение, ромейските войски започнали пътуването. През тези дни настанал голям и страшен мраз и понеже студът бил голям и ветровете връхлетявали силно и хапливо, загинали мнозина войници и поголямата част от товарните животни. Коментиол пристигнал охулен във Филипопол.....“[91] От текста става ясно, че още от края на V в. пътят Ескус—Филипопол в отсечката на старопланинския проход при зимни условия не е бил поддържан. Поради трудно проходимия терен дори и днес, през зимата този проход не се използува. Това обаче не означава, че фунциите на пътя са били прекъснати напълно. Напротив, неговите запазени останки, които и днес служат на местното население, без съмнение са били използувани и от нашите прадеди славяните при тяхното придвижване и настаняване на юг от Стара планина. Нещо повече, с голяма вероятност следва да приемем, че тази трайна и удобна пътна артерия е била използувана и през цялото средновековие.

Големите предимства на Троянския проход са били оценени и от османския държавник Мидхад паша, управител на Дунавския вилает, който е прокарал найкраткия път от Плевен до Пловдив.

Днес в същото направление през Троянския проход съществува една от важните пътни артерии, интензивно използувана за връзка между Северна и Южна България.

---

[1] Tabula Peutingeriana (T. P.).— В: Латински извори за българската история (ЛИБИ). I. С., 1958 20—21; Itinerarium Antonini Augusti (It. Ant. Aug.). — В: ЛИБИ, I, 28—29; Itinerarium Burdigalens (It. Burd.). — В: .ЛИБИ, I, 40—41.

[2] T. P. — ЛИБИ, I, с. 15—17; It. Ant. Aug. — ЛИБИ. I., 31—33.

[3] T.P. — ЛИБИ, I, 18—20; It. Ant. Aug. — ЛИБИ. I., 34—36; It. Burd. — ЛИБИ, I, 42—46.

[4] T. P. — ЛИБИ. I., 25—26.

[5] Ravennatis Anonimi Cosmographia (Rav. An. Cosmog.) — В: ЛИБИ, I, 394—395.

[6] N. Sanson. Illyricum Orientis, 1715—Т. Иванов. Тракийските земи през IV—VI в. в картата „Източен Илирик“ на Николас Сансон. — ВИСб, 1987, № 5, 43—50.

[7] Theoph. Sim. В: Гръцки извори за българската история (ГИБИ), II, С. 1958, 352—353.

[8] Marsigli le Comte Luis Ferd. Description du Danube depuis la Montagne de Kalenberg en Autriche jusqu'au confluent de la rivière Jantra dans la Bulgarie. — Traduit de Latin. A La Haye, 1734, t. 1—6. — Д. П. Димитров. Археологически изследвания на граф Луиджи Марсили из българските земи в края на XVII в. — ГСУФФ, 1946, № 3, с. 22 сл.

[9] E. Kalinka. Antike Dekmäler in Bulgarien. — Wien, 1906, N 19.

[10] Статията е част от дисертационен труд на автора със същото заглавие.

[11] П. Мутафчиев. Стари градища и друмове из долините на Стряма и Тополница. С., 1915, с. 17 сл.; Избрани произведения. II. С., 1973, 303—304.

[12] Ив. Велков. Кратки вести от разни места. — ИБАИ, 1946, 229—230.

[13] T. P. — ЛИБИ, I, с. 25.

[14] В. Аврамов. Трояновият път от Карпатите за Пловдив. — ИБАД, 1914, 226—240.

[15] D. Tudor. Sucidava VII. — MCA, IX, 1970, p. 295 sq., fig. 1.

[16] В. Велков. Градът в Тракия и Дакия през късната античност. С. 1958, с. 32 и цит. там лит.

[17] Д. П. Димитров. Цит. съч. 22—23.

[18] К. В. Шкорпил. Некоторые из дорог восточной Болгарий. — ИРАИК, С. 1905, № 10, с. 464, бел. 1.

[19] В. Аврамов. Цит. съч. с. 230.

[20] К. и В. Шкорпил. Цит. съч. с. 29.

[21] Т. Иванов. Проучвания върху топографията и градоустройството на Ескус. — Археология, 1975, № 1, с. 3.

[22] Б. Геров. Романизмът между Дунава и Балкана. — ГСУ ИФФК, 1950—1952, с. 95.

[23] Д. Джонова. Археологически паметници в Плевенски окръг. С., 1979, с. 41.

[24] Пак там, 34—35.

[25] T. P. — ЛИБИ, I, с. 25.

[26] Аврамов. Цит. съч., с. 231.

[27] Ив. Велков. Една нова реплика от статуя на почиващия сатир. — ИБАИ, 1926/1927, с. 61.

[28] Т. Иванов. Абритус. I. С., 1980, с. 202 и цит. там лит.

[29] Ив. Велков. Археологически изследвания. — ГНМ, 1920, с. 70; Антични паметници из България. — ГНМ, 1921, 313—314.

[30] T. P. — ЛИБИ, с. 25.

[31] Ю: Трифонов. История на града Плевен до Освободителната война 1878 г. С. 1933, с. 9.

[32] N. Sanson. Op. cit.

[33] К. Вълев. Разкопките при Плевен. — ИАД, 1910, 203—204.

[34] В. Аврамов. Цит. съч., с. 231.

[35] Ю. Трифонов. Цит. съч., с. 14.

[36] К. и В. Шкорпил. Цит. съч., с. 480.

[37] Д. Джонева. Цит. съч., с. 65.

[38] T. P. — ЛИБИ, I, с. 25.

[39] N. Sanson. Op. cit.

[40] В. Аврамов. Цит. съч., с. 231.

[41] Г. Китов. Тракийски надгробни могили в селищна система Ловеч. — АОР, 1981, с. 31.

[42] E. Kalinka. Op. cit., № 39; CIL, III, 14207; Г. Кацаров. Принос към историята на Ловчанско. — В: Ловеч и Ловчанско, III, 1931, с. 83.

[43] F. Kanitz. Donau-Bulgarien und der Balkan. —Leipzig, 1982, S. 14; K. Ireček. Die Heerstraße von Belgrad nach Constantinopolis und die Balkanpasse. — Prague, 1877, 156—157; Военният път от Белград за Цариград и Балканските проходи. Историко-географска студия. — БИБ IV, 1931. A. Bué. La Tourqui d'Europ, 1840, I, p. 381; В. Велков. Цит. съч., с. 89 и цит. там лит.

[44] К. Иречек. Пътувания по България. — С. 1974, с. 427.

[45] В. Герасимова. Ново сведение за cohors I Athoitorum et Berecinthorum. — МПК, 1979, № 1, 17—19.

[46] Пак там, с. 18; CIL, IV, 2736.

[47] E. Kanitz. Op. cit., S. 14.

[48] K. Ireček. Op. cit., 156—157.

[49] H. Kiepert. FOA Illyricum et Thracia, 1876.

[50] К. и В. Шкорпил. Цит. съч., с. 482.

[51] В. Аврамов. Цит. съч., с. 231.

[52] По устни сведения на В. Найденова.

[53] Т. Р. — ЛИБИ, I, с. 25.

[54] Пак там., с. 25.

[55] F. Kanitz. Op. cit., 97—98.

[56] В. Аврамов. Цит. съч., с. 231.

[57] CIL, III, 14428; МСб, 1901, с. 760; Б. Филов. Помощните войски на римската провинция Мизия. — ИИД, II, 1906, 36—37; Псп., 68, 1907, с. 629 сл; Б. Геров. Цит. съч. 17—19.

[58] М. Станчева. За миналото и бъдещето на София. — С. 1976, с. 7; Т. Иванов., С. Бобчев. Сердика, I, С. 1964, табл. I, II; Т. Иванов. Абритус, с. 211.

[59] Т. Иванов. За планировката и архитектурата на лагерите през римската императорска епоха. — МПК, 1973, № 3, 5—11 и цит. там лит.

[60] Ц. Шипковенски. Троянският проход — минало и настояще. — География, 1983, № 10, 4—7.

[61] Т. Р. — ЛИБИ. I., с. 25.

[62] Пак там., с. 25..

[63] N. Sanson. Op. cit.

[64] P. Kanitz. Op. cit. S. 97—98.

[65] В. Аврамов. Цит. съч., с. 231.

[66] В. Бешевлиев. Латинските местни имена в Мизия и Тракия. — ИАИ, 1955, с. 290.

[67] Т. Р. — ЛИБИ, I, с. 26.

[68] В. Бешевлиев. Цит. съч., с. 290.

[69] N. Sanson. Op. cit.

[70] Изказвам благодарност на М. Домарацки за оказваната помощ при интерпретирането на откритите тракийски материали от станцията Монтемно.

[71] М. Мирчев. Раннотракийски могилен некропол до с. Равна. — ИАИ, XXV, 1962, с. 97 сл; М. Чичикова. Севтополис. I. С., 1984, с. 20 сл; Ал. Димитрова. Разкопки на базилика № 1 в Кабиле. — В: Кабиле, I, С., 1982, с. 117.

[72] Т. Р. — ЛИБИ, с. 26.

[73] М. Маджаров. Казармата на Първа Аврелианова кохорта в Субрадице. — Археология, 1986, № 1, 45—54.

[74] Notitia Dignitatum Oriens. — ЛИБИ, I, с. 245.

[75] М. Маджаров. Цит. съч., 45—54.

[76] М. Маджаров. Разкопки и проучвания в Субрадице. — Научна сесия на младите научни работници, Пловдив, 1983, с. 57.

[77] В. Аврамов. Цит. съч., с. 234.

[78] D. Tsontchev. La voie romaine Philippopolis — Sub Radice. — Latomus, 1959, I, 154—157.

[79] E. Kalinka. Op. cit., № 19; Д. Николов. Нови данни за пътя Филипополис — Ескус. — В: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. С. 1958, 285—288.

[80] За предназначението на таберна и преториум Вж. Dictionnaire des antiquités grecques et romaines. — tabernae, p. 8; praetorium, p. 640; М. Маджаров. Римската станция Виамата на пътя Филипополис — Ескус. — Археология, 1985, № 2, 36—44 и цит. там лит.

[81] За стабула вж. Dictionaire des antiquitée grecue et romaines. — stabulum, p. 641; М. Маджаров. Римската станция Виамата на пътя Филипополис — Ескус..., 36—44 и цит. там лит.

[82] М. Маджаров. Римската станция Виамата на пътя Филипополис — Ескус..., 42—43.

[83] Резултати от археологически разкопки на автора през 1987 г.

[84] В. Аврамов. Цит. съч., с. 235.

[85] К. Маджаров, М. Маджаров. Теренни обхождания и сондажни проучвания на пътните станции при селата Чернозем и Калояново, Пловдивски окръг. — АОР, 1984, с. 151.

[86] В. Аврамов. Цит. съч., с. 236.

[87] Т. Р. — ЛИБИ, I, с. 26.

[88] D. Tsontchev. Op. cit., p. 157.

[89] Т. Р. — ЛИБИ, I, 20—21.

[90] М. Маджаров. Римски път от Филипопол през Родопите за Егейско море. — ИМЮБ, XIV, 1988, под печат.

[91] Theoph. Sim. Op. cit., 252—253.

La route Oescus-Philippopolis (Ier—VIe s.)

M. MADŽAROV

(Résumé)

Un facteur important pour les succès de la politique expansionniste romaine était le réseau routier bien organisé qui assurait la rapide avance et la dislocation des subdivisions militaires. Pendant l'époque romaine et la basse époque byzantine à travers les provinces Mésie et Thrace passaient trois routes principales d'importance internationale: la route centrale, la route le long du Danube et la route d'Ignace. La plus importante des routes secondaires, reliant la route le long du Danube avec la route principale, était la route Oescus — Philippopolis. Par elle était assurée la liaison directe de la province de Dacie avec la Mésie Inférieure, la Thrace, l'Asie Mineure et le monde égéen.

Les vestiges conservés du revêtement de la route montrent que, en raison des conditions de terrain lors du tracement de la route, étaient utilisées trois manières pour sa construction — avec du sable, du gravier et des pierres plus grandes.

Dans la carte de Peutinger est indiqué que la voie commençait d'Oescus et, jusqu'à Philippopolis, sur son tracé étaient situées 10 stations routières. Les études de cette voie, entreprises jusqu'à présent, se basent uniquement sur des observations de terrain, les doneées obtenues étant confrontées avec celles indiquées dans la carte de Peutinger. Sur la base de ces données ont été découvertes deux nouvelles stations routières non indiquées dans la carte.

Les études archéologiques systématiques entreprises par l'auteur de l'article sur le tracé de la voie et de la plus grande partie des stations routières situeés le long d'elles ont complété et en même temps corrigé certains moments essentiels concernant le tracé et la localisation des stations routières. Ont été éclaircies dans une grande mesure la topographie, l'architecture, l'économie et la vie culturelle des stations et des localités le long de la route.

Les renseignements des monuments épigraphiques découverts le long du tracé de la voie Oescus — Philippopolis indiquent qu'il a été construit pendant le milieu du Ier s., tandis que pendant la deuxième moitié du IIe s. y ont été effectués des travaux de réparation et de restauration. Ce fait a été confirmé également par les études archéologiques. Nous apprenons des sources historiques que pendant la fin du Ve et VIe s. la route, dans la sécante du défilé de Stara Planina, a cessé d'être entretenue. Cela, cependant, ne signifie pas qu'elle n'était pas utilisée. De toute vraisemblance elle a fonctionné aussi pendant tout le Moyen Age.

De nos jours même, dans la direction d'Oescus vers Philippopolis à travers de défilé de Troyan, existe une des artères de communication importantes, utilisée intensément comme communication entre la Bulgarie du Nord et la Bulgarie du Sud.

Паметници от култа на Дионис в Монтана

ГЕОРГИ АЛЕКСАНДРОВ

В Монтана (дн. Михайловград) около карстовия извор и в подножието на античната крепост се развило много почитано светилище. При разкопките на крепостта в най-долните културни пластове бе разкрито селище от времето на каменно-медната епоха, просъществувало и през следващите две епохи: бронзова и желязна[1]. Живеещите тук траки поставили началото на свое светилище, достигнало най-голям разцвет през римската епоха, около бликащия от скалите извор.

Тогава до „Извора" и източно от него бил издигнат мраморен храм. От двете страни на „Извора", в скалите, имало ниши, от които сега е запазена само част от такива, вис. 0,65 м и шир. 0,55 м (обр. 1). В една от тях през 1915 г. била намерена статуя на Диана[2]. При археологическите разкопки, които се проведоха в последните 20 години, бяха открити части от фронтона, архитрава и колоните на храма, много ари с латински надписи, фрагменти от статуи, оброчни плочки[3]. Повечето от тях са изображения или с посвещения на Диана, която е почитана като покровителка на Монтана (Deanae dominae Montanae)[4]. Релефните изображения, свързани с култа на Дионис, са на второ място след тези, с които хората изразявали почитта си към Диана.

1. Оброчна плочка с релефни образи на Диана (Инв. № 625). Има запазена височина 0,27 м и ширина 0,30 м (обр. 2). Изработена е от бял дребнозърнест мрамор, повече от страните са отчупени. Дионис е представен като млад мъж с голо, хармонично и красиво тяло в анфас. Тежестта на тялото пада върху десния крак, левият е леко отпуснат. Главата му е с буйна коса, сресана по средата над челото на път и се спуска до раменете, като в нея са вплетени бръшлянови вейки. По гърдите му се вие змия. На раменете е преметната къса небрида, която лежи и върху гърдите му. В дясната ръка държи кантарос, с който прави излияние, а в лявата — тирс. Обут е във високи обувки. От двете страни на главата висят гроздове. Вляво от него е два пъти по-малката фигура на неговия възпитател Сатир, допрял бога с дясната си ръка. Диана е в характерната за нея енергична стъпка с изнесен напред ляв крак. В лявата ръка държи лъка, а дясната, която е отчупена, вероятно е била протегната към колчана за стрели. Облечена е в къса и развята туника. Зад нея тича сърна. Главата на Диана е отчупена.

Дионис и Диана са изобразени според общоприетата тяхна иконография. Диана е представена като ловджийка, но в този образ тя е почитана и като покровителка на домашното огнище, на раждането, даваща живот и на събуждащата се природа (а в Монтана и като войнишка богиня). Дионис — като бог на веселието и виното, за което напомнят гроздовете, същевременно и бог на вегетацията и творческите сили на земята, чийто символ е бръшлянът, а змията загатва за Дионис като хтонично божество. Не познавам друг паметник от българските земи в такова съчетано изобразяване на Дионис и Диана. Синкретизмът на тези два култа на Дионис и Диана в този паметник изразява почитането им като богове на събуждащата се природа и на нейните творчески сили, взети като цяло в растителното и животинско царство.

Култът на Дионис и Диана можем да си представим и в по-конкретен план и в последователен план на осъществяване. Хората ползват живителните сили на природата, садят и берат зърнени храни, секат дърва за огнищата в домовете си и за пещите, стадата им пасат сочна трева, непрекъснато се раждат животински създания. Животворящите сили на природата първо събуждат преклонение, а в следващия момент се поражда абстрактното и митологично почитане на богове като покровители на тези сили. Култът към тях като богове на творческите сили на природата е и преклонение на човешките създания пред необозримата сила на майката природа за тази

1

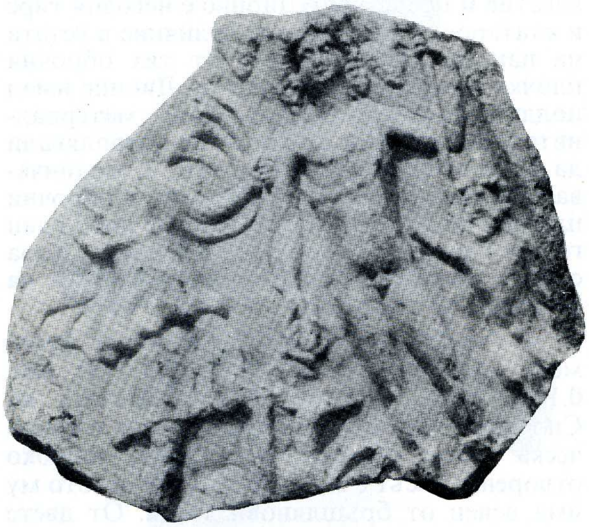

2

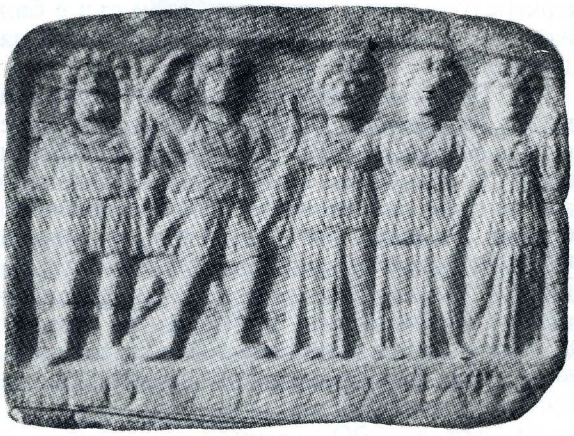

3

● *Обр. 1. Ниша в светилището на Монтана. Fig. 1. Niche dans le sanctuaire de Montana*

● *Обр. 2. Оброчна плочка на Диана и Дионис. Fig. 2. Plaque votive de Diane et Dionysos*

● *Обр. 3. Силван, Диана и Нимфи. Fig. 3. Sylvain, Diane et Nymphes*

благодат, с която тя ги дарява. Те почитат нейното събуждане и творческа зрелост. Това се потвърждава и от следващите паметници.

2. Оброчна плочка с изображения на 5 божества (Инв. № 528). Изработена е от едрозърнест мрамор, има правоъгълна форма, вис. 0,25 м, шир. 0,378 м и деб. 0,03 м, ъглите са закръглени (обр. 3). Представени са божествата Силван, Диана и трите нимфи. Силван, бог на стадата, горите и земеделието и се свързва с развиващата се природа, е изобразен като възрастен мъж с буйна коса и брада, облечен е с къса над коленете и препасана дреха, която се спуска на дипли. На раменете има хламида, закопчана на дясното рамо с аграфа. Дясната му ръка личи до лакътя и вероятно е държал сърп (което личи от друга такава плочка, спомената по-долу), а с лявата — придържа клонка с големи остри листа. Обут е във високи обувки (ендромиди).

Вторият образ е на Диана в нейната най-често срещата иконография, която може да се види на много места в кръга на античния свят, включително и в нашата страна и особено в Монтана[5]. В движение е изнесен напред левият крак, с лявата ръка държи лък, а с дясната се е пресегнала да извади стрела от колчана. Облечена е с двойно препасана, спусната на дипли и развята къса дреха и обута във високи обувки. Тази нейна поза и семантиката ѝ се е разбирала от тогавашния човек. Зад нея се крие смисловото съдържание на онези сили, чийто символ е тя и които представя и покровителства. Това са силите на природата.

Между Силван и Диана има животно с отворени уста. Вляво от Диана са трите нимфи. Те са представени анфас, прави и с леко облекчен един крак. Имат буйни коси в melonenfrisur. Облечени са с двойно препасани и спуснати на дипли хитони. Двете странични нимфи са вдигнали едната — лявата, а другата — дясната ръка от лактите нагоре, но не е ясно дали в тях държат някакви предмети или по-вярно скулпторът е изскал да представи хороводна стъпка.

На долната рамка на плочката има следи от латински надпис, от който сега личат само отделни букви: I D S (O?).

Изобразяването на тези божества в такова съчетаване ми е известно само от оброчна плочка от с. Ореховица (бившия Плевенски окръг, сега Ловешка област)[6]. Тя има същата форма и в нея са представени точно тези божества, макар и малко по-грубо. Позите им, с изключение на някои малки подробности, са като на тези в плочката от Монтана. Основателно се предполага, че и тази плочка е дело на скулптурно ателие в Монтана.

От култа на Силван около Михайловград са намерени и други паметници. В района на Монтана е било неговото голямо светилище при с. Лиляче[7], а паметници с изображения са известни от с. Котеновци[8], Лехчево[9] и Лопушна (Георги Дамяново), отнесен по-късно в Берковица[10]. От светилището на Монтана е една ара, посветена на Силван[11], а в една от разкритите три антични вили край Монтана (вила 2) във вътрешния двор на голямата апсидална сграда бе разкрит домашен олтар с ара, на която има надпис Silvano v(o)t(um) s(olvit)[12]. За отбелязване е, че в тези паметници Силван е представен самостоятелно или само със Силвестра (Силва).

В това съчетание, което виждаме в оброчната плочка от Монтана (пък и в тази от Оряховица), Силвана, Диана и трите нимфи, преобладава представата за тези божества като богове на събуждащата се природа, на нейните творчески сили, които бликат от земята. Вече се подчерта, че Дионис е почитан като бог на плодородието, на силите, заложени в недрата на земята[13]. Смятам, че тук има сливане на култа на Силван с този на Дионис.

В религиозните представи на хората те имат общи черти като божества на природата, на нейните производителни сили. Немаловажно е единството им в съзнанието на хората по отношение общественото предпочитане при отдаване на техните божествени сили към хората. Силван, освен че е божество на горите и стадата, е почитан като покровител на бедните и робите. В това отношение той съвпада с Дионис, божество — символ на съвършенството, което народните маси се стремят да постигнат чрез изпадане в екстаз, и затова той им е толкова близък. Даже и в религиозните представи и култове се е проявявала класовата принадлежност на хората.

Отъждествяването на Силван и Дионис в този паметник се потвърждава и от това, че докато в другите паметници от този район корелат на Силван е Силвестра, то тук такъв е Диана. В оброчната плочка от Вълчедръм[14] до Диана има релефно дъбово клонче с жълъди, символ на божествената ѝ сила като покровителка на гората и плодородието. Друго важно доказателство, че Диана и Силван, респективно Дионис, са богове на събуждащата се природа, е, че редом с тях са изобразени трите нимфи. Според вярванията те обитавали реки, поляни, езера, гори (дриади), планини (ореади), т. е. там където има влага, даваща живот. Като богини на природата те най-често допълват боговете на вегетацията Диана, Дионис и Силван и са чести техни придружители. Силван е донесено от италийците божество на земеделието и в този аспект се слива с тракийския бог на плодородието Дионис. Но колко всеобхватни са били божествените сили на Дионис, толкова, колкото могат да бъдат те на едно истинско народно божество, личи от това, че той се отъждествява и с друго римско божество, което ще посочим по-долу.

В този паметник чрез скулптурните образи са подчертани двата аспекта на божествата. Божества на природата и божества, почитани от широките народни маси. Разглежданата оброчна плочка е ново потвърждение за съществуването в Монтана на много култове, и то в различни съчетания. Като следствие от синкретизма им е и богатството на религиозните представи в митологичното мислене на хората, живели през римската епоха във и около Монтана, намерили конкретен израз във формата на много статуарни и релефни изображения или отразени в съдържанието на надписи.

3. От светилището на Монтана между известните оброчни плочки калъпи за изливане на керамични или бронзови оброчни плочки има и две с изображение на Дионис (в Националния арх. музей)[15]. Те са в негатив и представят Дионис с неговия тирс и кантарос, с който прави излияние в устата на пантера. Изважданите от тях оброчни плочки доказват, че култът на Дионис имал поддръжници всред много хора, материалните възможности на които не позволявали да посвещават ари или статуи, а ограничавали посвещенията им предимно в оброчни плочки. Ние досега не намерихме нито един голям паметник, посветен на Дионис. Това също е потвърждение за принадлежност на неговите почитатели.

4. Релефен образ на Силен върху фрагмент от керамичен съд (Инв. № 178), вис. 0,11 м, шир. 0,085 м (обр. 4). Устата на Силена са хоризонтално разтворени в комическа маска. Очите са големи, широко отворени, носът е сплеснат. Върху челото му има венец от бръшлянови вейки. От двете страни на лицето има дръжки на съда, едната от които е отчупена. Този съд е бил използван при обреди, свързани с култа на Дионис.

5. Бронзова дръжка, единият край на която завършва с релефно изобразено лице на млад Сатир (Инв. № 167), дъл. 0,063 м (обр. 5). Отчупена е вероятно от огледало или някакъв съд. Широко отворените очи на Сатира, вдигнатите му вежди и леката усмивка придават жизнерадостен вид на лицето. Тази дръжка е от предмет, притежаван от някой голям почитател на Дионис или свързан с извършване култа на този бог.

6. Гема с изображение на Дионис (частно

4.

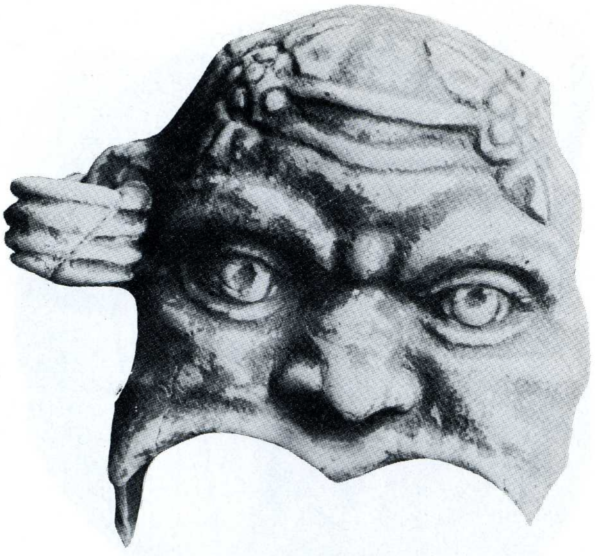

5

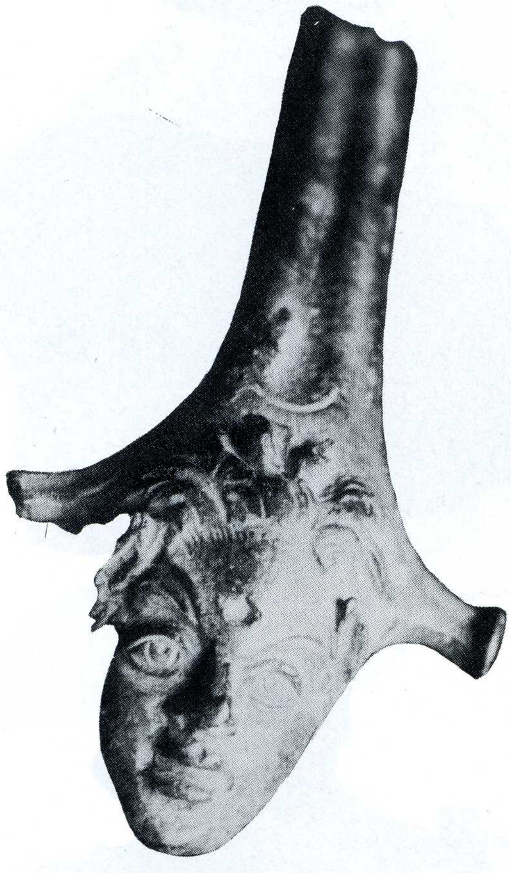

● *Обр. 4. Керамичен фрагмент с образ на Сатир. Fig. 4. Fragment céramique avec image de Satire*

● *Обр. 5. Дръжка с образ на Силен. Fig. 5. Anse avec image de Silène*

притежание), вис. 0,01 м (обр. 6). Богът е представен прав, до кръста е гол, от кръста надолу е с тънка дреха, единият край на която е преметнал на лявата си ръка и завършва с голям възел или топка. На главата си носи венец, в лявата ръка държи тирс, а в дясната прави излияние с кантарос в устата на пантера. Обут е във високи обувки. Гемана е от района на Монтана.

7. Фрагмент от бронзова статуя или релефно изображение на Дионис (Инв. № 439), има размери 0,073×0,073 и деб. 0,002—0,003 м (обр. 7). Този фрагмент бе намерен при разкопки на крепостта на Монтана и представлява дясната предна част от гръдния кош на бронзовото изображение на гол мъж. Височината на релефа или статуята е била около 0,50 м. Личи млечната пъпка и част от ръката. Върху горната част от гърдите, там, където е ключицата, се открояват релефните листа на растение, които дават основание да се предположи, че фрагментът може би е от статуя на Дионис.

8. Приап, бронзова статуетка от Монтана[16]. Образът на божеството е итифалически, представен като възрастен мъж с буйна коса, мустаци и брада. На главата му има венец от бръшлянови клонки и тесен, но висок калатос. С двете си ръце държи кошница, пълна с плодове. Краката му са обути във високи обувки. Приап е божество на плодородието, което тук личи от кошницата с плодове. Единият от митовете е, че Приап е син на Дионис[17], свързан с неговия култ, и като бог на земните сили носи техния символ — вечно зеления дионисов бръшлянов венец. Той е един от персонажите в общонародните тържества, придружени с оргии в чест на Дионис.

9. Част от мраморна статуарна група на Дионис, стъпил върху колесница (Инв. № 1484), вис. 0,21 м, дълж. 0,19 м и с дебелина 0,08 м (обр. 8). Тази група бе намерена при разкопки до античния храм при „Извора“, в светилището на Монтана. Най-добре е запазена колесницата (двуколка) и задната част от двете пантери. Върху колесницата личат краката на Дионис, обут във високи обувки (ендромиди). Дионис на колесница е изобразен върху оброчна плочка от Пловдив, която прави впечатление с богатството на сцените[18].

Според митологията Дионис шества върху колесница, теглена от пантери, за да приобщи хората от много страни към всеобщо съвършенство. Дионисовият култ в различни страни има много общи черти, което се обяснява с участието в него на хора от народните маси. Това е било и предпоставка за общото честване на този бог при етнически смесвания, изразено най-ясно чрез следващия намерен в Монтана паметник.

10. Мраморен фрагмент от оброчна плочка с изобразена дионисова сцена (Инв. № 551), вис. 0,195 м, дъл. 0,26 м и деб. 0,10—0,13 м (обр. 9), от която е запазена долният ляв ъгъл. Личи част от фигурата на жена, облечена с дълга и надиплена дреха, а до нея козите крака и част от тялото на Пан или Силен, също божества на плодоносните

- *Обр. 6. Гема с образ на Дионис. Fig. 6. Gemme avec image de Dionysos*
- *Обр. 7. Фрагмент от бронзово изображение на Дионис. Fig. 7. Fragment d'image de bronze de Dionysos*
- *Обр. 8. Част от изображение на Дионис върху колесница. Fig. 8. Partie d'image de Dionvsos sur char*

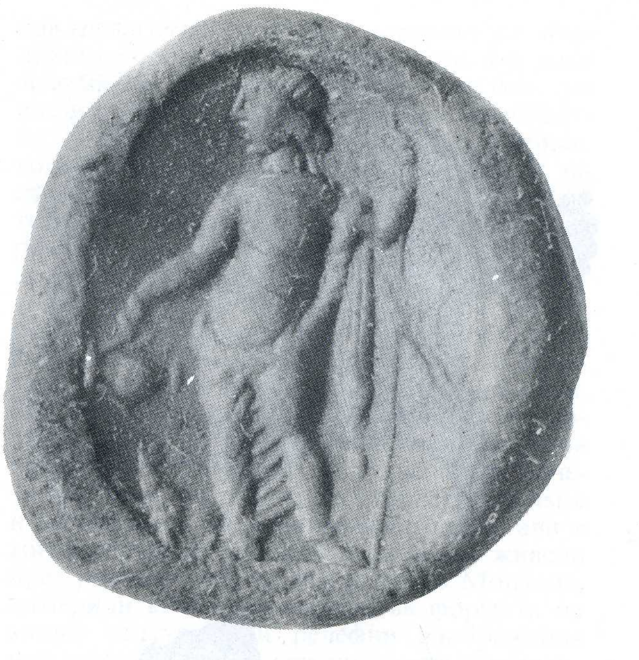

6

7

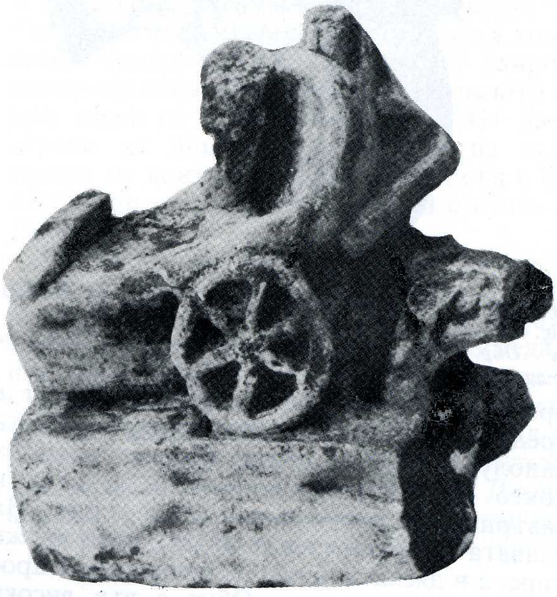

8

сили на земята. Върху запазената част от долната рамка има латински надпис в два реда:

Libero·pat(ri)...
dao·et·Ael(ius) Sec(un dus)

Буквите са високи 0,02 м. На втория ред в лигатури са Е и Т; А и Е.

Италийците, дошли в Монтана, донесли култа на бог Либер, споменат в надписа. Култът му е известен от надписи и от Нове и Ятрус[19]. Това е още едно божество, чийто култ, поради много общи черти с този на Дионис, се слял с него. Празнуването му в Италия ставало на 17 март като ден на плебейте.

Свободният ден на робите, които плавали (промивали) златоносния пясък в горното поречие на р. Огоста в района на монтана, е бил почти по същото време — 22 март, денят Младенци. Според преданието на тях било позволено един път в годината на този ден да се съберат, да се видят и повеселят в местността „Свидня", до с. Еловица. По някой път, казва преданието, почувствали своята сила и нерадостното си положение, робите вдигали отчаяно въстание и водите на Огоста потичали окървавени. Неслучайно на Младенци и в тази местност, и досега хората от съседните села всяка година се стичат на събор и увеселения[20]. Може би този ден на робите трябва да свържем с празника на Дионис (Либер) — денят на събуждащата се природа и на човешките надежди. Така в този паметник отново са съчетани и проявени двата аспекта в култа на Дионис — като покровител на природните сили и на народните маси, аспекти, потвърдени от другите паметници в негова чест и от преданията.

11. Фрагмент от голям каменен кратер с релефна сцена, представяща гроздобер (Инв. № 529), вис. 0,28 м, дъл. 0,33 м и деб. 0,05 м (обр. 10). Бе намерен при разкопките в крепостта на Монтана. Представени са 4 човешки фигури, заети с различни дейности по време на гроздобер. Една жена, облечена в дълга дреха, бере грозде. За отбелязване е, че в античното изкуство много рядко се представя както тук жена в процес на трудова дейност. Другият образ е на мъж с къса дреха, който носи кош, пълен с грозде, а две малки момченца газят изсипаното в лина (ληνός). Неслучайно в последния разглеждан тук паметник Дионис носи прякора ληνός.

Това е част от голяма дионисова сцена, която се е развила върху външната страна на каменния кратер. Може би тя е свързана с

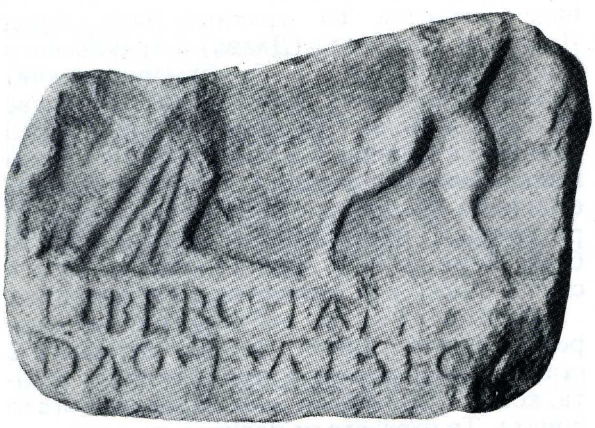

9

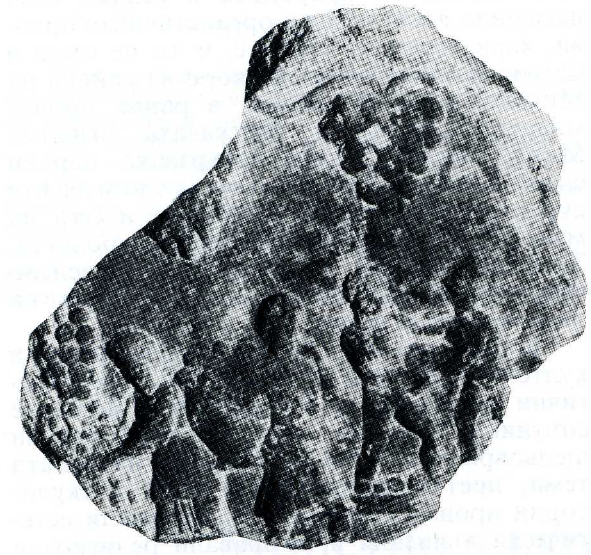

10

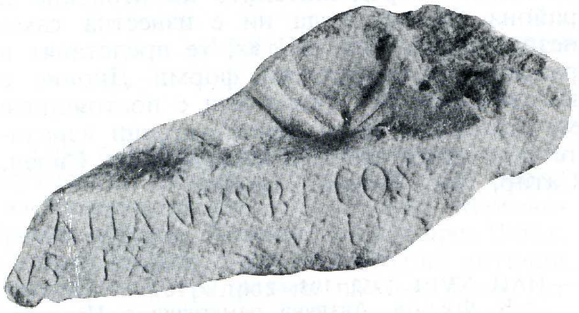

11

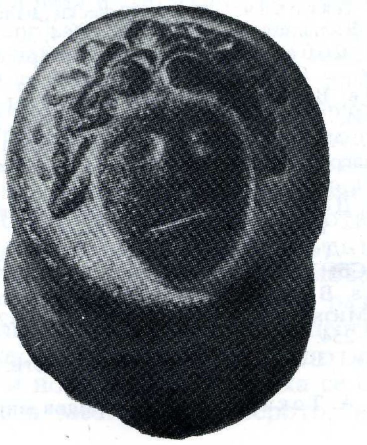

12

● *Обр. 9. Оброчна плочка, посветена на Либер. Fig. 9. Plaque votive, consacrée à Libère*

● *Обр. 10. Релефна сцена на гроздобер. Fig. 10. Scène en relief de vendange*

● *Обр. 11. Дионисиева (?) сцена. Fig. 11. Scène de Dionysos (?)*

● *Обр. 12. Матрица с образ на Силен. Fig. 12. Matrice avec image de Silène*

есенното честване на Дионис, когато била прибрана богатата гроздова реколка, а кратерът бил използван в обредите като съставна част при изпълняване на неговия култ. От днешните северозападни български земи са известни още два паметника, в които виждаме сцени от гроздобер — от Арчар[21], Камено поле и Кунино, Врачанско[22].

12. Фрагмент от оброчна плочка (Инв. №1488), дъл. 0,227 м и вис. 0,09 м (обр. 11). Личат долните части от краката на животно с копита, може би сатир. Личат и две дупки за подпора на някакъв високо издаден предмет. Възможно е да е дионисова сцена, но е вероятно да е свързана и с култа към Диана. На долната рамка на плочката, шир. 0,04 м има латински надпис в два реда, от който е запазено следното:

...ATIANS·B·F·COS...
...atianus b(ene)f(icarius)con(n)s(ularis)
...VS·EX·(VOTO)..I... ...us.ex.(voto)·v.·i.·l.

Буквите са вис. 0,013 м. От тези beneficiarii consularis — войници на служба при управителя на провинцията или към командващия легиона, има вече 5 паметници с надписи в Монтана.

13. Бронзова матрица с образ на Сатир (в музейната сбирка с. Якимово), в хоризонтален разрез има елипсовидна форма с диаметри 0,028 и 0,924 м, вис. 0,025 м (обр. 12).

Отгоре матрицата има релефен образ на Сатир с кози уши и рога. Обратната страна е подбита от удари с чук при многократното отпечатване на образа на Сатира върху сребърни или златни амулети и украшения. Тя е сигурно доказателство за разпространение на култа на Дионис в района на Монтана. Масовото разпространение на този култ е наложил и развитието на занаяти за изработване на култови предмети или емблеми с образи на Дионис и божества от неговия антураж.

14. Надпис, в който е отбелязано съществуването на общество за поддържане на култа на Дионис. В един от малкото старогръцки надписи от Монтана, и то в стихотворна форма, четем[23]:

Τὸν Ζηνὸς Σεμέλης τε γλυκὺν γόνον ἀγλαόδωρον
Αήναιον τέχνης ἰδίης ἱερεὺς Σατορνεῖνος
σὺν φιλίῃ ἀλόχῳ Μάγνῃ δῶρον πανάριστον
Ἀσιανῶν σπείρῃ ἱερατεύοντες ἔθηκαν

Най-сигурно доказателство, което потвърждава твърдението за масовостта на култа на Дионис като бог на вегетацията и творческите сили на природата, е съществвувалото в Монтана общество (σπεῖρα), което се грижело за култа на този бог. То е било извикано от необходимостта да бъдат организирани почитателите на Дионис и привличани повече последователи. Негов жрец е бил не друг, а скулпторът Сатурнин. Той отбелязва в надписа, че собственоръчно изработил и подарил на бога статуя. Този факт ни навежда на мисълта, че Дионис е почитан от населението не само като бог на плодородието, но и на творческите сили и възможности на човек като съставна част от природата, и то не само в създаването на материални блага, но и на културни ценности. Може би затова в оргиите народните маси (посветени и непосветени) се стремели да се слеят с бога, да ги осенят неговите сили, неговото съвършенство. В култа на Дионис няма онова отчуждение и отдалечаване на бога като недостижима за хората сила, каквато е Аполон. Дионис идва всред тях като достижима субстанция на земната сила, за да ги приобщи към себе си и направи щастливи поне в момента на екстаз. Култът на Дионис не е само едно просто веселие под влиянието на виното, а философско осмисляне на идеята за плодородието и творческите възможности на човека. Реален израз на този култ представляват обрядите, чиито връх са оргиастичните прояви на народните маси, изпаднали в религиозен екстаз. Такова дружество (σπεῖρα или thiasis) на Дионис е едно от малкото засвидетелствувани в нашата страна[24].

Силата на въздействието на този култ можем да обясним с неговото многовековно съществуване, особено в източните предели на римската империя и най-много всред траките. Траките почитали бог Сабазий, който в представите им се слял с Дионис. От Монтана има надпис в чест на Сабазий (Дионис)[25]. Това негово прастаро тракийско име идва да докаже дълбоките корени във времето на почитта тук към Дионис. Още на Херодот е направило впечатление, че народните божества на траките били Арес, Дионис и Артемида (Диана) с тракийското име Бендида (Her., V, 7). Демократичният характер на култа към Дионис обяснява неговата масовост не само тук, но и всред дошлите италийци или преселници от Мала Азия. Неговата същност всред различните етнически общности е била много близка, а различна по някои външни белези, какъвто белег може да бъде дори и името на бога, в случая Либер или Силван всред италийците.

Дионис идва със събуждащата се природа за нов живот, затова чествания ставали рано пролет и продължавали есента, когато оплодената земя дарявала богато хората. Те изразявали почитта си, ликували пред силата на природата и всичко това намерило висш израз в оргаистичните прояви, характерни за траките, и то не само в Странджанския край. Доскоро из района на Михайловград (Монтана) в ранна пролет младежи палеха и прескачаха огньове. Между чепати пръти завързваха наръчи слама и запалени ги размахваха с възгласите „ур палала“. Хората се събират и сега на мястото, където роби посрещали пролетта. Това са прояви, свързани с онаследено честване на Дионис и други богове на творческата природа.

Хората на изкуството се включвали в култови обряди и се вживявали в митологични представи за бог Дионис и неговите спътници, а също така, като познавали шедьоврите на гръцкото изкуство на същата тема, претворявали своите идеи в скулпторни произведения, които извиквали естетически вълнения и внушавали религиозни убеждения всред жителите на Монтана и района. Макар и да ни е известна само незначителна част от тях, те представят в различни художествени форми Дионис с неговия корелат Диана или с постоянните му спътници, често самостоятелни изразители на представата за неговия култ: Силен, Сатир, Пан, Приап, Нимфи.

---

[1] Г. Александров. Резултати от разкопките на крепостта Монтана (1971—1982). — Сб. Монтана, I, 1987, с. 54 сл.

[2] Б. Филов. Светилището на Диана и Аполон при гр. Фердинанд. — ИБАД, V, 1919, с. 216 сл.; Л. Огненова-Маринова. Скулптурата от светилището на Диана и Аполон. — Сб. Монтана, I, 1987, с. 45.

[3] Л. Огненова. Цит. съч., с. 37 сл.; В. Божилова. Епиграфски паметници от светилището на Диана и Аполон. Монтана, I, 1987, с. 20 сл.; V. Velkov, G. Aleksańdrov. Eine Inschrift aus Montana mit venatio caesaiana. — Actes du IXe congrès international d'épigraphie grecque et latine, vol. I. Terra antiqua balcanica, 1987, p. 279.

[4] Г. Александров. Латински надписи от Монтана (дн. Михайловград). — Векове, 1977, 5, с. 52, обр. 2.

[5] Л. Огненова-Маринова. Цит. съч., с. 37 сл.

[6] Т. Ковачева. Необнародвани паметници на Диана. — Археология, XXVIII, 1987, 4, 55—57, обр. 4.

[7] Ив. Венедиков. Светилището при с. Лиляче. — ИАИ, XVIII, 1952, 195—214.

[8] Б. Филов. Антични паметници в Народния музей. — ИБАИ, III, 1912, с. 48, обр. 44.

[9] Б. Дякович. Археологически излет в Крайдунавска България. — СбНУ, XX, 1904, 30—32, обр. 10.

[10] В. Добруски. Материали по археологията на България. — СбНУ, XVI—XVII, 1900, с. 69, обр. 37.

[11] Ив. Велков. Находки и вести от разни места. — ИАИ, XIV, 1940—1942, с. 269, обр. 367.

[12] Г. Александров. Антична Вила № 2 край Михайловград. — Изв. на муз. в Северозап. България, т. 4, 1979, с. 17.

[13] Д. Дечев. Една семейна триада в религията на траките. — ИАИ, XVIII, 1952, 30—43.

[14] В. Добруски. Материали по археологията... — СбНУ, XVI—XVII, 1900, с. 31, обр. 13.

[15] Ив. Велков. Принос към историята на религията в Мизия. — ИАИ, XIV, 1940—1942, 186—187, обр. 253, 254.

[16] Ив. Велков. Находки и вести..., с. 271, обр. 368.

[17] С. А. Токарев. Мифы народов мира. Т. 2, М.

1982, Приап, с. 336.

[18] В. Добруски. Цит. съч., СБНУ, XVI—XVII, 1900, с. 91, обр. 4.

[19] CIL, III, 750; Кл. Вахтел, В. Найденова. Паметници за култа на Либер и Митра от Ятрус (Долна Мизия). — Археология, XXVI, 1984, 1, с. 39 и сл.

[20] G. Alexandrov. Goldgewinnung im Gebiet von Montana in der Antike. — Actes du IIe congrès international de Thracologie. Bucarest, 1980, p. 379.

[21] G. Kazarov. Archäologisches aus Bulgarien. — Anzeiger der Wiener Akad., phil.-hist. Kl., 1947, Nr. 25, 300—305.

[22] Д. П. Димитров. Надгробните плочи от римско време в Северна България, 1965, С., 35—36, № 50, 51, обр. 85, 86.

[23] G. Mihailov. Inscriptiones graecae in Bulg. repertae, II, n. 480.

[24] В. Добруски. Материали по археологията... — СбНУ, XVI—XVII, 1900, 78—81.

[25] Б. Филов. Антични паметници в Народния музей. — ИБАИ, III, 1912, с. 79.

Monuments du culte de Dionysos à Montana

G. ALEXANDROV

(Résumé)

L'auteur étudie des dalles votives de marbre, des images métalliques et céramiques, représantant Dionysos et ses compagnons de voyage.

Une combinaison rare représentent les images de Dionysos et de Diane sur une petite dalle comme dieux de la nature en réveil. Il est caractéristique que Dionysos est identifié aux divinités latines Sylvain et Libère, dieux de la nature et de la fécondité. Leur culte était très populaire au sein des masses populaires, ce qui apparaît également des petites dalles votives qui leur étaient consacrées et des décorations forgées sur matrice correspondant aux possibilités des gens économiquement plus faibles. Le culte envers Dionysos s'explique également par ses racines profondes parmi les Thraces.

La célébration de Dionysos au printemps pendant l'époque romaine est liée avec l'accueil de la nature en réveil par les esclaves rinçant (nettoyant) de l'or dans le bassin supérieur du fleuve Ogosta, ce qui est témoigné par la légende et la tradition.

Ce culte est lié à la célébration des possibilités créatrices de la nature et également de l'homme comme partie composante de cette dernière.

Монетно съкровище от с. Рупци

ИЛЯ ПРОКОПОВ, ТЕОДОРА КОВАЧЕВА

При обработка на слънчогледова нива в местността Жабек[1], отстояща на около 1 км северозападно от с. Рупци, Червенобрежка община, Ловешка област през 1960 г. е открит глинен съд с 32 сребърни антични монети — тетрадрахми на о-в Тасос от т. нар. втори период — 4 бр., драхми на градовете Аполония и Дирахион на Адриатическо море — 28 бр. Находката не е случайно явление за района на селото, тъй като той е наситен с културни останки от различни исторически епохи. Те свидетелстват за устойчива поселищна традиция в продължителен период от време[2] — от неолита до късната античност и средновековието. В местността Жабек, която е обработвана и днес, се намират много фрагменти от латенска и римска керамика. Те трябва да се свържат с тракийското поселение, разположено в близост и със сега съществуващ извор. Археологически материали от старожелязната и новожелязната епоха се откриват още и в местността Езерото, югоизточно от с. Рупци, и в района пред подстанция Мизия по пътя за с. Радомирци.

Както бе споменато по-горе, монетната находка е била укрита в глинен съд — вероятно каничка, с популярната за латенската епоха крушовидна форма на тялото и сив цвят на добре пречистената глина. Дъното е с умбо и е рамкирано от неравномерно широк перваз. Липсва почти половината от него заедно с устието. Работено е на грънчарско колело. Запазена височина — около 0,13 м, максимална ширина — 0,15 м и диаметър на дъното — 0,065 м.

Наскоро след намирането находката е постъпила във фонда на ОИМ — Плевен, където е инвентаризирана под № Н-1310. От първоначалния състав на находката — 32 бр., впоследствие са откраднати 3 тетрадрахми от тасоски тип. Съкровището от с. Рупци е едно от близо тридесетте съкровища от българските земи, съдържащо драхми на градовете Аполония и Дирахион на Адриатическо море. Отразено е в Инвентара на

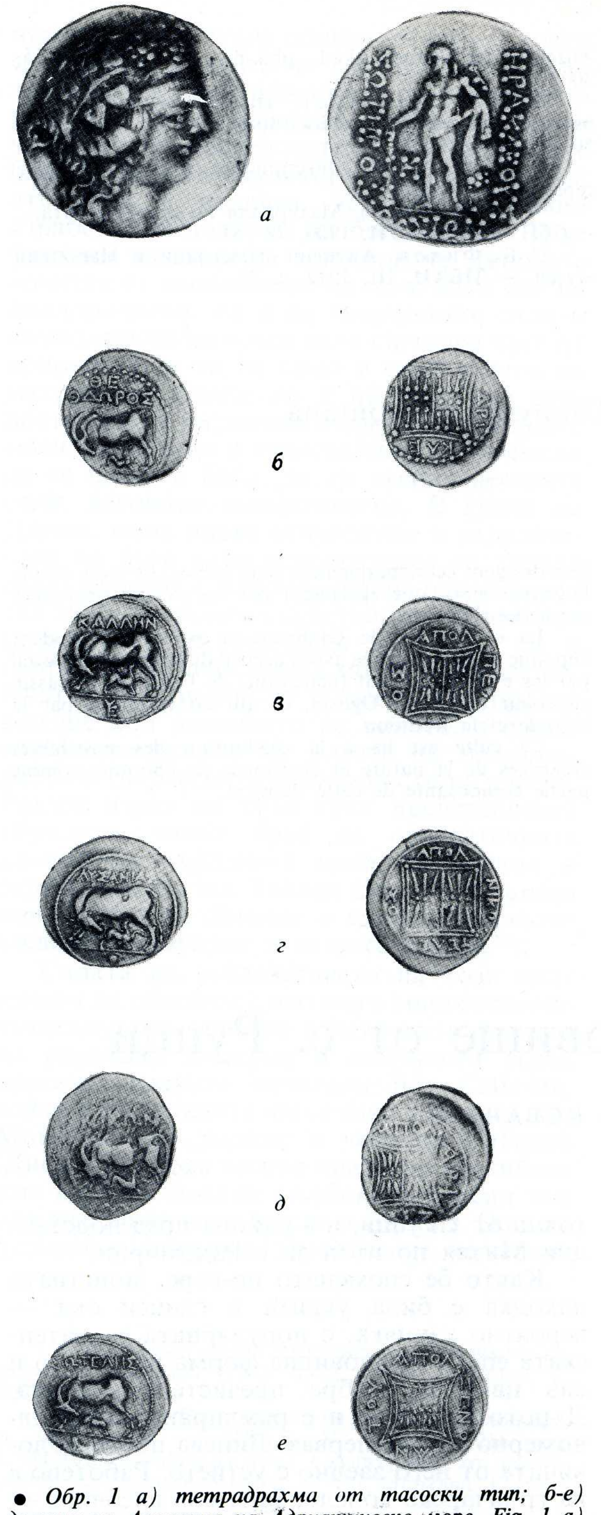

1

● *Обр. 1 а) тетрадрахма от тасоски тип; б-е) драхми на Аполония на Адриатическо море. Fig. 1 a) tétradrachme du type de Thasos; б-е) drachmes d'Apollonia sur l'Adriatique*

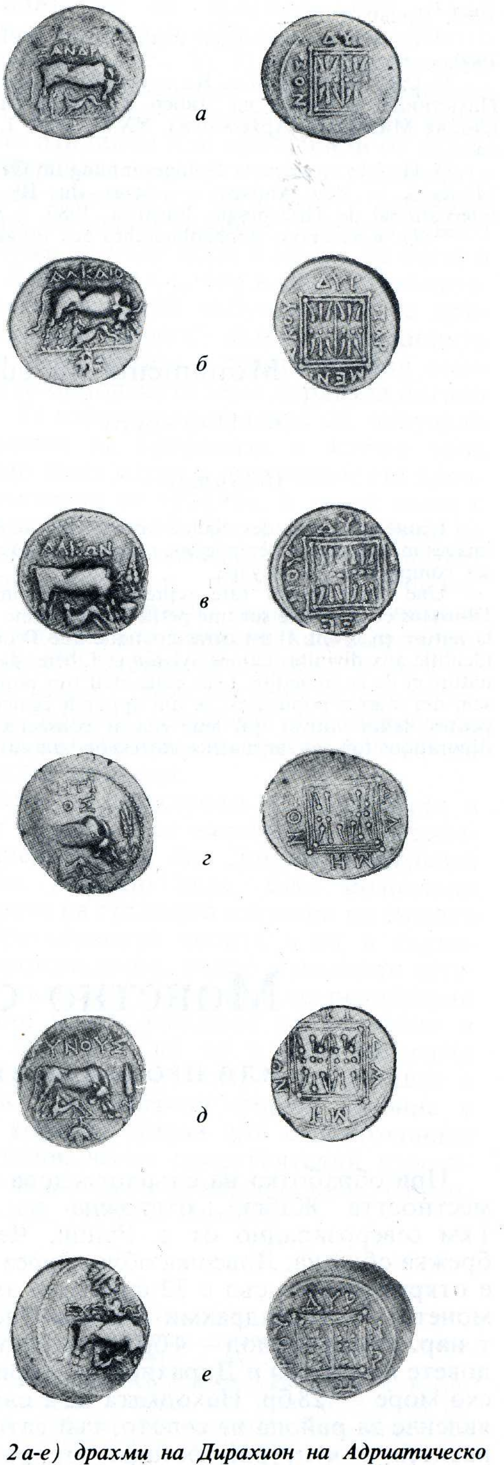

2

● *Обр. 2 а-е) драхми на Дирахион на Адриатическо море. Fig. 2 а-е) drachmes de Dyrrachion sur l'Adriatique*

гръцките съкровища с датировка — „късно II в. пр. н. е.“[3] Може би на базата на тази датировка то е поставено от румънския изследовател Н. Конович в IV група на предложената от него класификация на монетите на Дирахион и Аполония[4]. Тази класификация съдържа общо V групи. Въпросната IV група, в която Н. Конович поставя съкровището, обхваща 56 емисии в периода 153—98 г. пр. н. е.

Съкровището от Рупци, а и други съкровища с подобен състав, съхранявани във фонда на Плевенския музей, са ползувани от чужди изследователи при тяхната работа. Така цитираният вече нумизмат от Румъния — Н. Конович, е работил върху датировката и обръщението на монетите, сечени в градовете Дирахион и Аполония на Адриатическо море[5], и включва тези съкро-

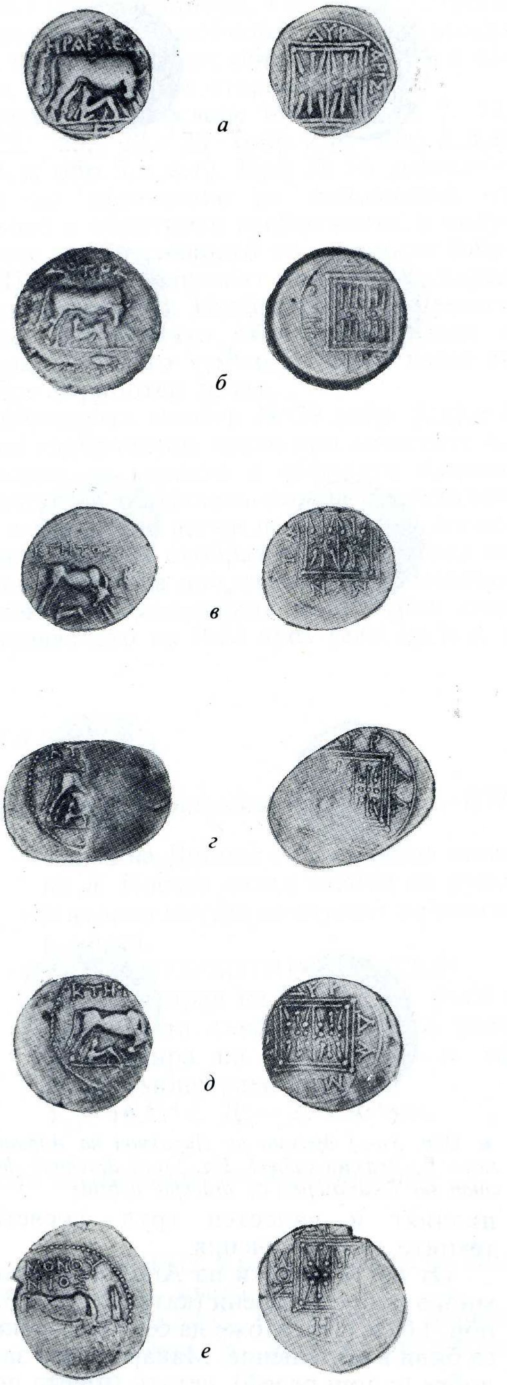

3

● *Обр. 3 а-е) драхми на Дирахион на Адриатическо море. Fig. 3 a-e) drachmes de Dyrrachion sur l'Adriatique*

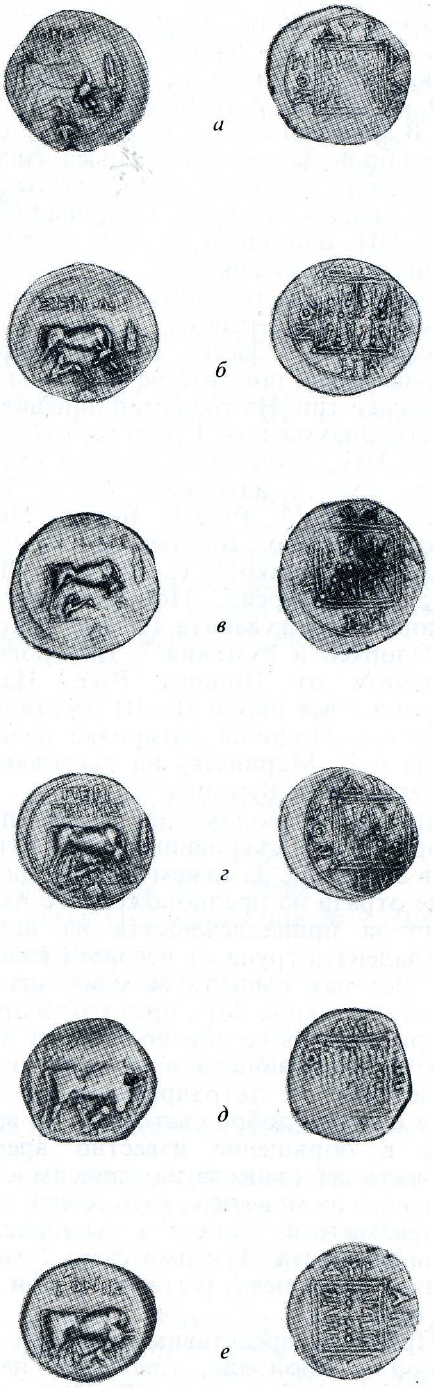

4

● *Обр. 4 а-е) драхми на Дирахион на Адриатическо море. Fig. 4 a-e) drachmes de Dyrrachion sur l'Adriatique*

вища в своите разработки. Авторите на настоящата публикация нямат намерение да се включват в дискусията по повод на тези монети (драхмите на градовете по Адриатическото крайбрежие), а започват една поредица от материали, целеща да се извади от неизвестност богатото наследство от монети, съхранявано в Плевенския музей. Друга основна цел на авторите е изясняване на проблемите на монетосечението и монетната циркулация през периода II—I в. пр. н. е. за Плевенския район. С постигането на тези цели ще се избегне използуването на десетки съкровища от чужди автори само по съобщенията в бюлетините, т. е. без да са детайлно проучени самите монетни находки; ще се направи принос в разрешаването на проблема за най-масовите монетни типове — на т. нар. тасоски тетрадрахми и тетрадрахмите на I македонска област. Както вече казахме, смесените съкровища с подобен състав — както това от с. Рупци от

Плевенския район, има от с. Садовец — две[6], от с. Вълчи Трън[7] и от Белене[8]. Във всички тях драхмите на Аполония и Дирахион са заедно с тетрадрахми от тасоски тип. В съкровището от с. Рупци те са били само 4 броя. Запазената (за съжаление) само една монета е в много добро състояние и не е била дълго в употреба. Тя принадлежи към група HH, най-близо до HH_4 според предложената класификация — резултат от проучването на големите съкровища от с. Попина, Силистренско, и от с. Маца, Новозагорско[9]. Засега тази класификация включва само лицевите печати на монетите от тасоски тип. На този етап лицевият печат на тетрадрахмата от Рупци ще отбележим с индекс HH_4. Монети от тасоски тип с този индекс има в находките от: с. Попина, Силистренско[10]; Русе[11]; Белица, Благоевградско[12]; Разлог, Благоевградско[13]; с. Осиково, Търговищко[14]; с. Студена, Пернишко[15]; с. Падарево, Новозагорско[16] и в наскоро публикуваната голяма находка от Ш. Одорхей в Румъния[17]. Датировката на находките от Попина, Русе, Падарево, Осиково е все около II—III десетилетие на I в. пр. н. е. Подобна датировка дават и К. Преда и Г. Маринеску на съкровището от Ш. Одорхей в Румъния[18].

Ще си позволим да дадем подобна датировка и на съкровището от с. Рупци. Не сме в състояние да кажем веднага дали това ще се отрази на предположението на Н. Конович за принадлежността на находката към дадената група от неговата класификация. Все пак съществува една значителна разлика от около 20 г., през която драхмите би трябвало да се поизносят и да присъстват в съкровището в по-друг вид. Вече споменахме, че тетрадрахмата от тасоски тип е в много добро състояние, но все пак е била в обръщение известно време. Би трябвало да съществува зависимост в износването на монетите, като се има предвид, че драхмите са дошли в съкровището от различни места. Тук има само 2 монети с еднакъв лицев печат (каталог № 27 и 28; обр. 5 в и г).

Преди да представим монетите на Дирахион и Аполония, трябва да направим едно малко уточнение. В Инвентара на гръцките съкровища[19] е даден следният състав на съкровището от с. Рупци: 4 тетрадрахми, 3 драхми на Аполония и 25 драхми на Дирахион. В действителност монетите на Аполония са 5 (каталог № 2—6, обр. 1 б-е), на Дирахион са 22 (каталог № 7—28, обр. 2 а-е) обр. 3 а-е; обр. 4 а-е; обр. 5 а-г) и една монета е хибрид с лицево изображение на Аполония и обратно на Дирахион.

Монетите на Адриатическите градове са цитирани според съчинението на албанския учен Хасан Чека[20], което засега е най-пълният и цялостен труд, посветен на техните монетосечения.

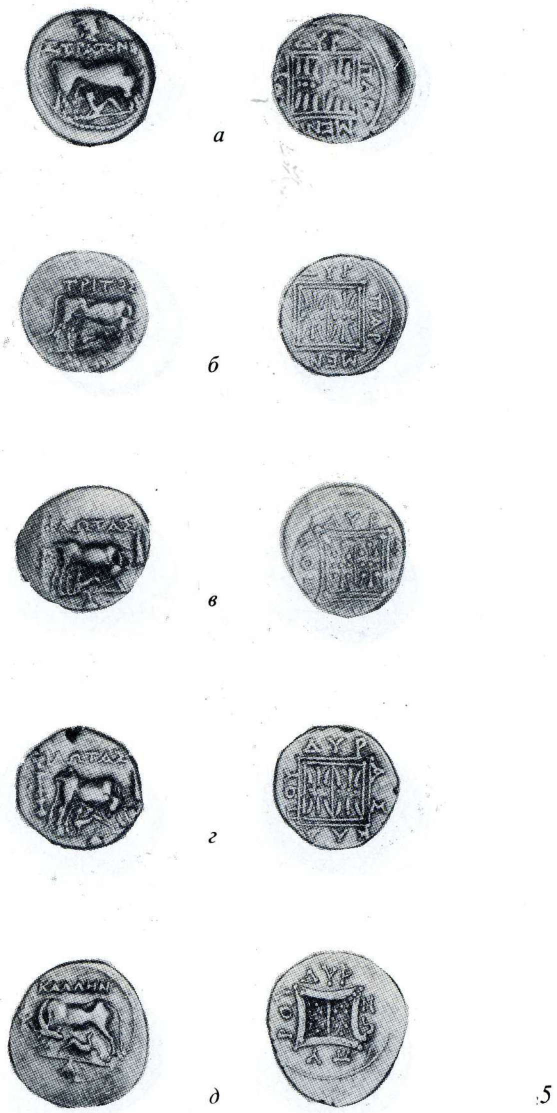

● *Обр. 5 а-г) драхми на Дирахион на Адриатическо море; д) драхма-хибрид. Fig. 5 а-г) drachmes de Dyrrachion sur l'Adriatique; д) drachme hybride*

От петте монети на Аполония четири са много добре запазени (каталог № 2, 3, 4 и 6, обр. 1 б, в, г, е). Може да се каже, че почти не са били в обръщение. Макар че не е запазена добре (с лош релеф), петата монета по наше мнение също не е била дълго в обръщение. Основание за това ни дава запазеният фрагмент от обратната страна (обр. 1 д), при който имаме много релефно изображение. По-вероятно е тази монета да е пренасечена, или при отсичането да е употребен износен вече печат. Сериозен мотив за това е и теглото на въпросния екземпляр — 3,381 г, което е на второ място в тази група (каталог № 2—6). Групата на монетите на Дирахион е по-голяма. Сред 22-те монети интерес представлява № 14 в Каталога (обр. 3 б), при която лицевата страна е много износена, а обратната страна е допълнително насочена. Това се вижда ясно, тъй като новият обратен печат е с по-малък диаметър от стария лицев.

Следи от износване има при № 7, 17, 18, 21, 25, 27, 28 (обр. 2, а; обр. 3, д, е; обр. 4, в; обр. 5, а, в, г). При № 16 дефектът, довел до заличаване на половината от лицевото и обратното изображение, е получен още при отсичането на монетата (обр. 3, г). При № 21 лицевият печат не е ударен достатъчно добре. Изображението е много плитко и тъй като обратната страна е излязла добре, то тук може би се касае за недобре изработен печат.

Хибридната монета № 29 (обр. 5, д) е с лицево изображение както при монетите на Аполония — кравата е обърната наляво. Надписът на обратната страна е правилен.

В заключение ще си позволим да споделим някои наши съображения за метода на работа и подхода при изучаване на монетосеченията на Балканския полуостров след установяването на Рим през 168 г. пр. н. е. в Македония[21]. От този момент насетне трябва по различен начин да се изследват тези монетосечения и да се имат предвид стратегическите интереси на Рим. Смятаме, че това влияние е много по-мощно и целенасочено, отколкото личи на пръв поглед. Решаването на въпроса за монетосеченията на Дирахион и Аполония може да стане само след пълното изследване на всички останали до наши дни съкровища и монети без изключение. След класифициране на всички известни монетни печати и определяне на вероятния брой на монетите, отсечени с тях, може вече да се пристъпи към разсъждения за същността на монетосеченето и участието му в монетната циркулация. Не е изключено при производството на драхмите на Аполония и Дирахион в някои от последните фази да се е намесил пряко и Рим. Възможно е да са повтаряни някои от сериите в по-късно време, което да предизвиква объркване на датировките. Към такава мисъл навежда наличието на „хибридни“ монети.

Каталог

Тетрадрахма от тасоски тип — Т. А.—НН₄

1. Л. — Глава на Дионис с бръшлянов венец на д. Косите отзад завити на руло. Няколко кичура се спускат по шията и врата.
Оп. — ΗΡΑΚΛΕΟΥΣ/ΣΩΤΗΡΟΣ/ΘΑΣΙΩΝ Херакъл прав на д. През л. ръка е преметната лъвска кожа, с д. ръка се подпира на кривак. До д. му крак — монограм.
Т. — $16,^{614}$ г. Д. — $29^{.8}/30^{.4}$ мм.

Драхма на Аполония на Адриатическо море.

2. Л. — ΘΕ/ΟΔΩΡΟΣ Крава права на л. Под нея теле, което бозае
Оп. — ...ΑΡΙ/ΚΛΕΩ Стилизиран флорален мотив в двойна квадратна рамка
Т. — 3,409 г. Д. — 17/18 мм. Чека — 60 SNG .—396

3. Л. — ΚΑΛΛΗΝ Както при № 2. Долу монограм —
Оп. — ΑΠΟΛ/ΠΕ./....ΟΣ Както при № 2.
Т. — 3,365 г. Д. — 17/16 мм.
Както при № 2. Чека — 65 SNG .—391

4. Л. — ΛΥΣΑΝΙΑΣ Както при № 2. Долу символ — грозд.
Оп. — ΑΠΟΛ/ΝΙΚΟΤΕΛΕ/ΟΣ Както при № 2.
Т. — 3,251 г. Д. — 18/19 мм.
Както при № 2. Чека — 73

5. Л. — ΝΙΚΩΝ Както при № 2. Долу — лък.
Оп. — ΑΠΟΛ/ΑΡΙ/ΣΤΗ. /Както при № 2.
Т. — 3,381 г. Д. — 16/19 мм.
Както при № 2. Чека — 89

6. Л. — ΣΩΤΕΛΗΣ Както при № 2. Долу — прора.
Оп. — ΑΠΟΛ/ΞΕΝΟ/ΦΑΝ/ΤΟΥ Както при № 2.
Т. — 3,372 г. Д. — 17/18 мм.
Както при № 2. Чека — 111

Драхма на Дирахион на Адриатическо море.

7. Л. — .Α. /ΞΑΝΔΡ.. Крава застанала на д., под нея теле бозае.
Оп. — ΔΥΡ/.. /... /ΝΟΣ Както при № 2.
Т. — 3,191 г. Д. — 18/16,5 мм.
Чека — 33

8. Л. — ΑΛΚΑΙΟ. Както при № 7. Долу — лозов клон с грозд.
Оп. — ΔΥΡ/ΠΑΡ/ΜΕΝΣ/ΣΚΟΥ Както при № 2.
Т. — 3,243 г. Д. — 17/18 мм. Както при № 7. Чека — 43

9. Л. — ΑΛΚΩΝ Както при № 7.
Оп. — ΔΥΡ/.. /.. ΞΕ/ΝΟΥ Както при № 2.
Т. — 3,439 г. Д. — 17/17,5 мм Както при № 7. Чека — 57

10. Л. — .ΝΤΙ/ΧΟΣ Както при № 7. Долу — грозд; дясно — житен клас.
Оп. — .. /ΔΛ/ΜΗ/ΝΟΣ Както при № 2.
Т. — 3,272 г. Д. — 20/17 мм. Както при № 7. Чека — 73

11. Л. — . ΥΝΟΥΣ Както при № 7. Долу — грозд; вдясно — житен клас.

Оп.—ΔΥΡ/ΔΑ/ΜΗ/ΝΟΣ Както при № 2.
Т.—3,232 г. Д.—16/17,5 мм. Както при № 7. Чека — 172

12. Л.—ΕΧΕΦΡΩΝ Както при № 7. Горе — глава на Хелиос на д.
Оп.—ΔΥΡ/ΖΩ/ΠΥ/ΡΟΥ Както при № 2.
Т.—3,222 г. Д.—19,5/18 мм. Както при № 7. Чека — 196

13. Л.—ΗΡΑΚΛΕΩΝ Както при № 7. Долу — призъбец; вляво — кривак.
Оп.—ΔΥΡ/ΑΡΙΣΤ/../..ΟΥ Както при № 2.
Т.—3,134 г. Д.—16/17 мм. Както при № 7. Чека — 205

14. Л.—.....ΔΟΤΟΣ Както при № 7.
Оп.—ΔΥΡ/ΦΙΛΟ/Δ.. Както при № 2.
Т.—3,331 г. Д.—18,5/19 мм. Както при № 7. Чека — 215

15. Л.—ΚΤΗΤΟΣ Както при № 7. Вдясно — заличен символ.
Оп.—../.../ΜΥΝ/ΤΑ Както при № 2.
Т.—3,335 г. Д.—17,5/16 мм. Както при № 7. Чека — 275

16. Л.—ΚΤ..... Както при № 7. Част от изображението е сплескано и заличено.
Оп.—ΔΥΡ/ΔΑ... Както при № 2.
Т.—3,199 г. Д.—22/15,4 мм. Както при № 7. Чека — 276

17. Л.—ΚΤΗΤ... Както при № 7.
Оп.—ΔΥΡ/ΔΑ/Μ.... Както при № 2.
Т.—3,295 г. Д.—18/18 мм. Както при № 7. Чека — 276

18. Л.—ΜΟΝΟΥ/ΝΙΟΣ Както при № 7. Вдясно — житен клас.
Оп.—ΔΥ./../ΜΗ/ΝΟΣ Както при № 2.
Т.—3,425 г. Д.—20/18 мм. Както при № 7. Чека—342 SNG .—465

19. Л.—ΜΟΝΟΥ/ΝΙΟΣ Също като при № 7. Вдясно — житен клас; долу — грозд.
Оп. — ΔΥΡ/ΔΑ/ΜΗ/ΝΟΣ Както при № 2.
Т.—3,246 г. Д.—19/19 мм. Както при № 7. Чека — 342 SNG .—465

20. Л.—ΞΕΝΩΝ Както при № 7. Вдясно — житен клас; долу — грозд.
Оп.—ΔΥ./ΔΑ/ΜΗ/ΝΟΣ Както при № 2.
Т.—3,392 г. Д.—19/19,5 мм Както при № 7. Чека — 357

21. Л.—ΞΕΝΩΝ Както при № 7.
Оп.—ΔΥΡ/ΔΑ/ΜΗ/ΝΟΣ Както при № 2.
Т.—3,250 г. Д.—19/18 мм Както при № 7. Чека — 357

22. Л.—ΠΕΡΙ/ΓΕΝΗΣ Както при № 7. Долу — грозд; вдясно — житен клас.
Оп.—ΔΥ./../ΜΗ/ΝΟΣ Както при № 2.
Т.—3,237 г. Д.—18/17,5 мм. Както при № 7. Чека — 372

23. Л.—..../ΝΙ... Както при № 7. Долу — тризъбец; вляво — кривак.
Оп.—ΔΥΡ/ΑΡΙ/ΣΤ./.ΑΧΟΥ Както при № 2.
Т.—3,337 г. Д.—16/17 мм. Както при № 7. Чека — 386 SNG .—458

24. Λ.—Σ../ΤΟΝΙΚ Както при № 7.
Оп.—ΔΥΡ/ΑΡΙ/.... Както при № 2.
Т.—2,981 г. Д.—16,5/17 мм. Както при № 7. Чека — 386

25. Л.—ΣΤΡΑΤΟΝΙ Както при № 7. Горе — глава на Хелиос надясно.
Оп.—ΔΥΡ/ΠΑΡ/ΜΕΝ/...ΟΥ Както при № 2.
Т.—3,207 г. Д.—19/18 мм. Както при № 7. Чека — 394

26. Л.—ΤΡΙΤΟΣ Както при № 7. Долу — лозов клон с грозд.
Оп.—ΔΥΡ/ΠΑΡ/ΜΕΝ../. Както при № 2.
Т.—3,178 г. Д.—17/16 мм. Както при № 7. Чека — 419

27. Л.—ΦΙΛΩΤΑΣ Както при № 7. Долу — грозд; вляво — кривак; вдясно — житен клас.
Оп.—ΔΥΡ/Α../ΛΑ/ΠΟΥ Както при № 2.
Т.—3,329 г. Д.—16,5/17,5 мм. Както при № 7. Чека — 444

28. Л.—ΦΙΛΩΤΑΣ Както при № 27.
Оп.—ΔΥΡ/ΑΣ/ΚΛΑ/ΠΟΥ Както при № 27
Т.—3,312 г. Д.—16/16,5 м. Както при № 7. Чека — 444

29. Л.—ΚΑΛΛΗΝ Както при № 2. Пред главата на кравата — Φ, долу — шлем.
Оп.—ΔΥΡ/ΖΩ/ΠΥ/ΡΟΥ Както при № 2.
Т.—3,260 г. Д. — 18/19 мм. Драхма на Дирахион — хибрид.

---

[1] Т. Герасимов. Съкровища от монети, намерени в България през 1960 и 1961 г. — ИАИ, XXVI, 1963, к. 261.

[2] Т. Ковачева. Необнародвани археологически старини от Плевенско. — Изв. на муз. от Северозападна България, Т. 5, 1981, с. 65; В. Гергов. Материали за археологическата карта на Плевенски окръг (под печат). Изказваме му благодарност за предоставените данни.

[3] M. Thompson, O. Morkholm, C. M. Kraay. An Inventory fo Greek Coin Hoards (IGCH), New York, 1973, 572.

[4] N. Conovici. Arpecte ale circulatiei drahmelor din Dyrrhachium şi Apollonia in Peninsula Balcanicâ şi in Dacia. — Buletinul societâtii numismatice Romàne (1983—1985), 1987, p. 70.

[5] Освен цитираното по-горе съчинение, вж. [illegible] и N. Conovici. Contribuţii Privind cronologia şi circulatia drachmelor de Dyrrhachium si Apollonia la Dunarea de jos. Cultura si Civilizatie la Dunarea de jos. Calarasi, 1985, p. 35—43; N. Conovici. Date noi despre un tezaur de monede antice descoperit in judetul Dolj. — Thraco — Dacica, VI, 1—2, 1985, p. 59—75.

[6] Т. Герасимов. ИАИ, XXVII, 1950, с. 321; ICCH — 573; Т. Герасимов. ИАИ, XXII, 1959, с. 362; ICCH — 574.

[7] Т. Герасимов. ИБАИ, VIII, 1934, с. 468; ICCH — 575.

[8] ICCH — 576.

[9] И. Прокопов, Ив. Бъчваров. Монетно съкровище от с. Попина (под печат). Съкровището от с. Маца, Новозагорско е съобщено от Б. Русева и И. Прокопов, на първия Балкански симпозиум „Балканнуми" през месец октомври Варна (под печат).

[10] Пак там.

[11] И. Прокопов, Д. Иванов. Находка от тасоски тетрадрахми. — МПК, XXVI, 4/1986, 48—50.

[12] Т. Герасимов. ИАИ, XXII, 1959, с. 357; ICCH — 976.

[13] Предстои нейното публикуване. Съхранява се в Исторически музей Кюстендил.

[14] Г. Гинев. Монетно съкровище от с. Осиково, Търговищки окръг. — Нумизматика, XII, 1978. Nr 3, 18—25.

[15] Разпиляна. Запазени са само снимки на няколко монети.

[16] Г. Кацарова. Нови данни за датировката на тетрадрахмите на о-в Тасос от втори период на монетосеченето му и на тракийските тетрадрахми от I в. пр. н. е. — ИАИ, XXVII, 131—149.

[17] C. Preda, Gh. Marinescu. Contributii la circulatia monetara din Dacia in sec. I i. e. n. — tezaurul de la Sieu Odorhei, jud. Bisrita Nasaud. — Bulletinul societatii numismatice Romane (1983—1985), 1987, p. 19—67.

[18] Ibidem, p. 64.

[19] ICCH — 572.

[20] H. Ceka. Questions de numismatique illyrienne. Tirana, 1972.

[21] По този въпрос вж. M. H. Grawford. Coinage and Moyene under the Roman Republic, London, 1985, p. 123—132, 219—239.

[22] Метричните данни дължим на Вътко Христов Исторически музей в Плевен.

Trésor monétaire du village Rupci

I. PROKOPOV, T. KOVAČEVA

(Résumé)

Les auteurs publient l'un de la dizaine de trésors recelés dans la période IIe—Ier s. av. n. ère, conservés dans le fonds du Musée historique à Pleven. Le trésor comprend 29 monnaies: 1 tétradrachme du type de Thasos, 5 drachmes d'Apollonia sur l'Adriatique, 22 drachmes de Dyrrachion sur l'Adriatique et 1 monnaie-hybride à l'effigie sur l'avers comme dans les monnaies d'Apollonia et à l'effigie sur le revers comme dans les monnaies de Dyrrachion. Un catalogue complet des monnaies y est annexé, ainsi qu'une table avec des effigies. Selon les auteurs le trésor est enfoui pendant la période de la 2e—3e décennie du Ier s. av. n. ère. Cette datation diffère de celle des auteurs de l'„Inventaire des monnaies grecques" — fin du IIe s. av. n. ère, adoptée aussi par d'autres chercheurs. Cette nouvelle datation est relative et ne représente pas le but fondamental des auteurs de la publication. Leur but essentiel est la publication détaillée de toutes les trouvailles semblables de la région de la ville de Pleven et après de chercher leur datation exacte. Les auteurs pensent que lors de l'étude des monnaies d'Apollonia et de Dyrrachion, il faut avoir en vue de grandes séries éventuelles de monnaies frappées à Rome ou sous son contrôle avec les noms de ces villes. Par conséquent, il faut une nouvelle méthode pour leur étude.

Композитният капител в Мизия и Тракия

СВЕТЛА ПЕТРОВА

През I в. на н. е. в римската архитектура се използува капител, който съчетава елементите на римско-йонийския и римско-коринтския капител и става основа на четвъртия архитектурен ред — композитният.

Трябва да отбележим, че в своя трактат Витрувий не съобщава нищо за композитния архитектурен ред. Пръв Серлио предлага названието композитен капител и създава първия канон на композитния ред[1].

Композитният капител възниква и се създава по времето на Август от архитекти на Италия, може би в самия Рим. По времето на Флавиите той достига форма, която според Д. Е. Стронг не може да претърпи по-нататъшно развитие[2]. Л. Крема открива прототипа на композитния капител в гробница близо до Ночерската порта на Помпей и смята за недостатъчно обоснована тезата, според която произхода на композитния капител се търси в източната архитектура. Той определя разглеждания капител като дело на свободната етруско-италийска архитектурна мисъл[3].

О. Шуази представя по-ранна аналогия на изследвания капител, като сравнява йонийския ред на Ерехтейона в Атина с композитния и заключава, че пръстенът от палмети под ехина на йонийския капител е заменен с акантови листа, в резултат на което се достига до общи черти с римския композитен ред[4]. Според други автори композитния капител е по-нататъшно развитие на йонийския и коринтския ордер[5].

Композитният капител изразява по нов начин взаимодействието между тежестта на антаблемана и опорната сила на колоната. Формата му съчетава елементи на йонийския и на коринтския капител. Основен елемент на композитния капител става диагоналният йонийски капител, който в Гърция не получава съществено приложение в сравнение с Рим. Паметникът, в който за първи път е приложен завършеният тип на композитен капител, изработен от проконески мрамор, е арката на Тит на Римския форум, издигната в чест на победата му в Юдейската война и падането на Йерусалим (обр. 1). По-късно е засвидетелствуван в арката на Траян в Беневент, в арката на Септимий Север, в термите на Каракала и термите на Диоклециан. С пищната си украса композитният капител е израз на стремежа за по-пълно представяне на идеята за величието и мощта на Римската империя.

Най-важният елемент на композитния капител са волутите. Подобно на йонийските те са поставени между тялото на капитела (калатуса) и абака и изпълняват ролята на възглавница. При композитния капител, както при йонийския излизащите под абака волути се явяват като уплътнител между абака и горния край на тялото на капитела. Разликата между волутите на коринтския капител и тези на композитния е, че при последния четирите двойки волути не са свързани с калатуса и завиват свободно, врязвайки се в долната част на абака. Големината на волутите спрямо височината на капитела е около 1 Модул (Мо)[6].

Калатусът на композитния капител е висок около 2 Мо. Той се разширява в горната си част и завършва във форма на ехин, украсен с йонийска кима с астрагал и листел с височина около 1/3 Мо. Калатусът има в долната си част корона от два реда акантови листа, които по характер, изработка и височина не се различават от тези на коринтския капител. От каналисите излизат неразвити листа, които завиват под ехина и се открояват ясно върху устната на калатуса. Абакът е висок около 1/3 Мо и не се различава съществено от този на коринтския

● *Обр. 1. Композитен капител от арката на Тит в Рим. Fig. 1. Chapiteau composite de l'arc de Titus à Rome*

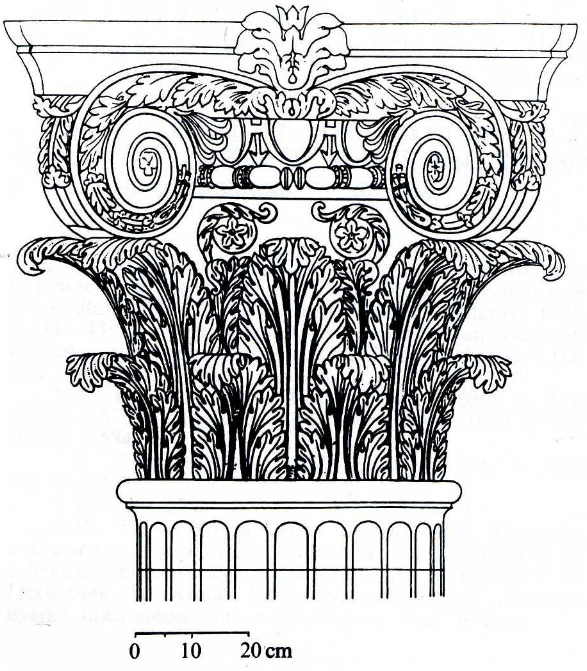

1.

● *Обр. 2а) композитен капител от Филипопол. Fig. 2a) chapiteau composite de Philippopolis*
● *Обр. 2б) композитен капител от Филипопол. Fig. 2б) chapiteau composite de Philippopolis*
● *Обр. 2в) композитен капител от Филипопол. Fig. 2в) chapiteau composite de Philippopolis*
● *Обр. 2 г) композитен капител от Филипопол. Fig. 2 г) chapiteau composite de Philippopolis*

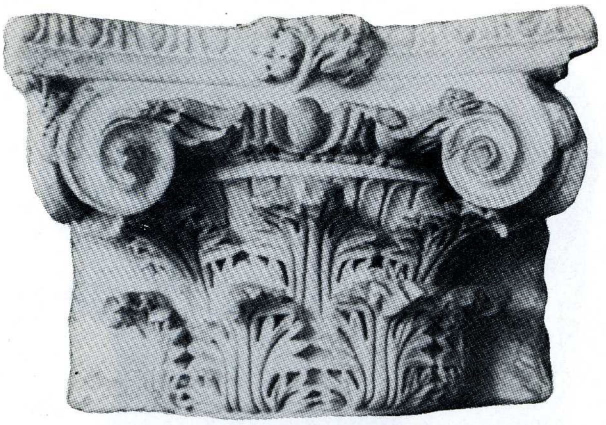

2а

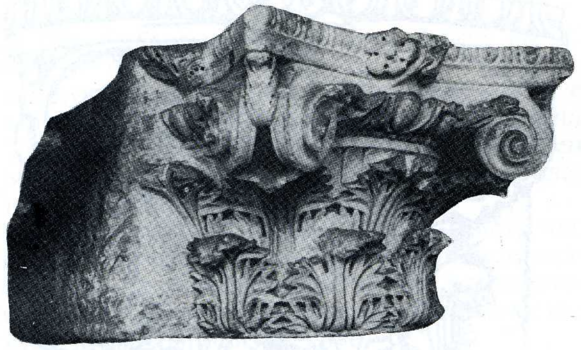

2б

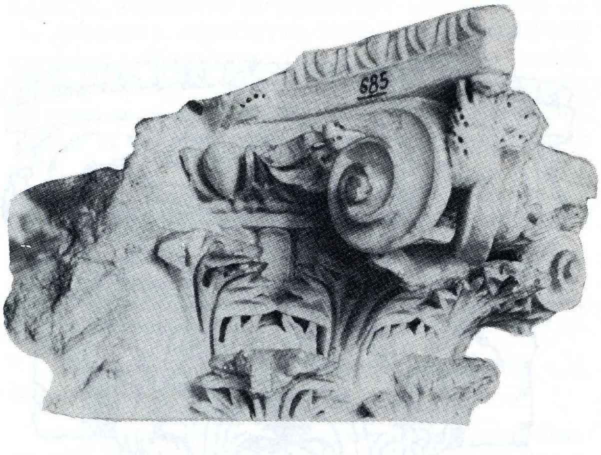

2в

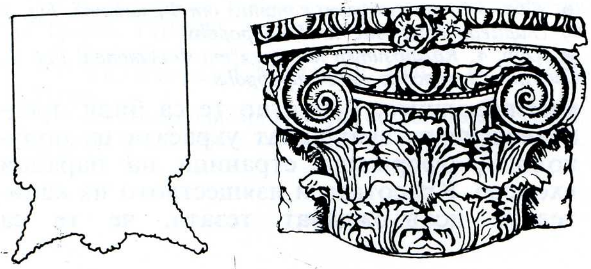

2г

капител. В средата е украсен с абаков цвят. При някои капители от арката на Тит, арката на Септимий Север и от термите на Каракала листата от абаковия цвят преминават и върху каналиса на волутите.

В началото на III в. започва комбинирането на архитектурната скулптура с фигуралната, като в декорацията на капитела се включват и фигури на герои, нимфи, божества, глави на животни, трофеи и др. Тази украса възкресява елинистическата, в която още през II в. пр. н. е. се въвеждат човешки изображения. Включването на фигурални изображения при композитните капители се смята като проява на упадъка на римската императорска архитектура[7].

Композитният капител, създаден от римските архитекти и каменоделци, не намира широко приложение. Въпреки това малкото капители, достигнали до нас, се отличават с голямо разнообразие.

До този момент от българските земи са известни четири композитни капитела — три от Филипопол и един от Одесус. Б. Дякович[8] пръв публикува един капител от Филипопол (обр. 2а, б, в, г). Той го определя като „изработен в най-съвършен римско-коринтийски стил" и го датира от времето на Антонин Пий, макар и да не е приложен веднага в архитектурната декорация[9]. Този и другите два капитела от Филипопол са от полуколони (обр. 2а, б, в, г — 4), а капителът от Одесус е пиластров (обр. 5). Филипополските капители се обособяват в отделен тип. Устната на калатуса им е украсена с канелюри, чиито езичета подпират ехина (обр. 3, б) и с лаврови листа с остри върхове и изпъкнала централна жилка (обр. 4). Ехинът е декориран с йонийска кима, чиито отворени черупки са разделени от стрелички с остър връх. Острият връх на овулата е свързан с черупката посредством тънка къса пръчица. Такова свързване на овулата с черупката ѝ е типично за римската обществена архитектура от времето на Хадриан, Антонин Пий и Марк Аврелий, както показват паметниците със строителни надписи, датирани точно и произхождащи от Мала Азия[10] и тези от нашите земи, които нямат строителни надписи[11].

Астрагалът под овулите на кимата не е разположен канонично, т. е. острият връх на овулата не попада между две малки мъниста. Каналисът на волутите не е украсен. Палметите, акантовите листа, които украсяват мястото на свързване на двойните волути, и абаковия цвят са изработени със свредел. Абакът на капителите е сложно профилиран. В горната част е украсен със слабо врязана йонийска кима, а черупките на овулите се разделят от ланцетовиден орнамент. Палметите са трилистни с чашка, която излиза от петата на волутата. Те са детайлно моделирани. Калатусът е украсен с два реда от по осем акантови листа с по пет длани, с по пет изреза в длан. Съседните изрези от долния ред се допират и образуват различни геометрични фигури. Жилките на акантовите листа са дълбоко врязани и започват от основата на листата. При капител (обр. 4) между канелюрите върху устната на калатуса са изтеглени по-тънки канелюри, чиито езичета завършват във форма на лястовича опашка.

Оформлението на акантовите листа има аналогии в капителите от Мала Азия, в коринтски капители от Остия — датирани около 160 г.[12] и във времето на Северите[13], в композитен капител от Британския музей, датиран във II в., който е с гладка устна на калатуса[14]. Подобно изразяване на акантовите листа, разположени в един ред върху калатуса, с хоризонтално пречупване на два от изрезите в длан и с леко допиране на изрезите от съседните длани има и един композитен капител от Форума на Траян в Рим[15].

Капителите с канелюри върху устната на калатуса имат аналогии и в композитните капители от Ефес, чиито декоративни елементи са характерни за Флавиево-Трајановата епоха[16]. Аналогии на капителите от Филипопол откриваме и в два композитни капитела от музея в Измир, датирани във втората половина на II в.[17], към което време отнасяме и филипополските капители. В подкрепа на тази датировка е и изпълнението на акантовия лист. Той е с остри краища, леко пречупен в хоризонтална посока, особеност, характерна за архитектурната декорация на II в. Следите от употреба на свредел са също в подкрепа на тази датировка. Друг характерен момент е начинът на представяне на йонийската кима и на каналиса. Овулите на кимата върху ехина са дълбоко врязани, свързани с черупките си чрез тънка къса пръчица. Подобно свързване се среща за първи път в Мала Азия по времето на Хадриан и Антонин Пий[18]. Ехинът не е увиснал и над йонийската кима каналисът е равен. Това показва близостта на тези капители в декоративно и композиционно отношение с малоазийските римско-йонийски и римско-коринтски капители и затова можем да ги отнесем към втората половина на II в.

Трите капитела от Филипопол вероятно са изработени в едно и също ателие. Прецизната им изработка свидетелства за техническото умение и майсторство на каменоделците. Вероятно те са били предназначени да завършват украсата на полуколони, оформящи страници на парадни входове. Красотата и изяществото на капителите потвърждават тезата, че те са

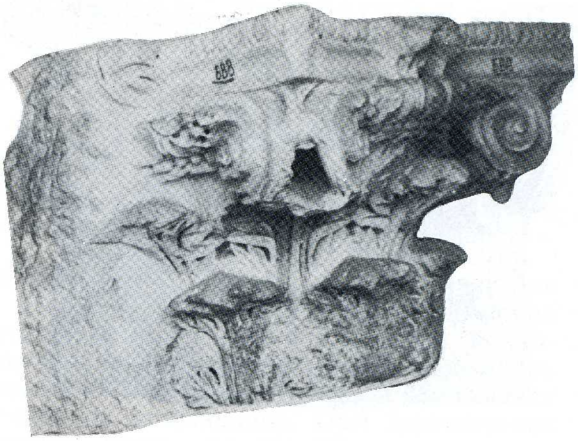
3а

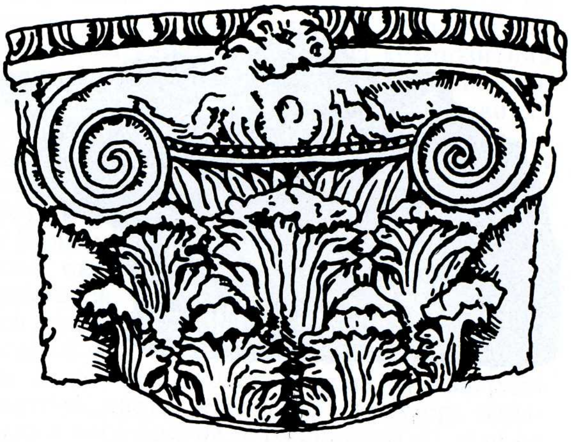
3б

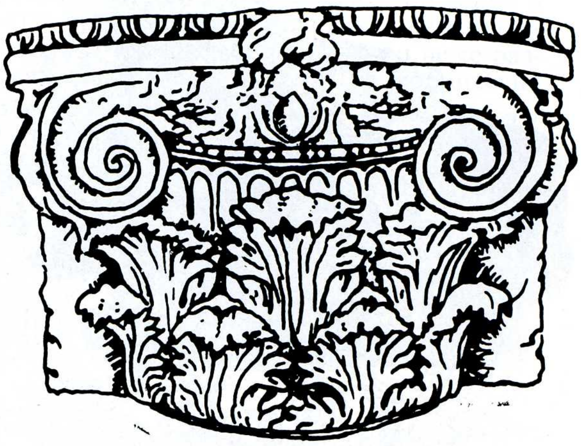
4

- *Обр. 3 а) композитен капител от Филипопол. Fig. 3 a) chapiteau composite de Philippopolis*
- *Обр. 3 б) композитен капител от Филипопол. Fig. 3 б) chapiteau composite de Philippopolis*
- *Обр. 4. Композитен капител от Филипопол. Fig. 4. Chapiteau composite de Philippopolis*

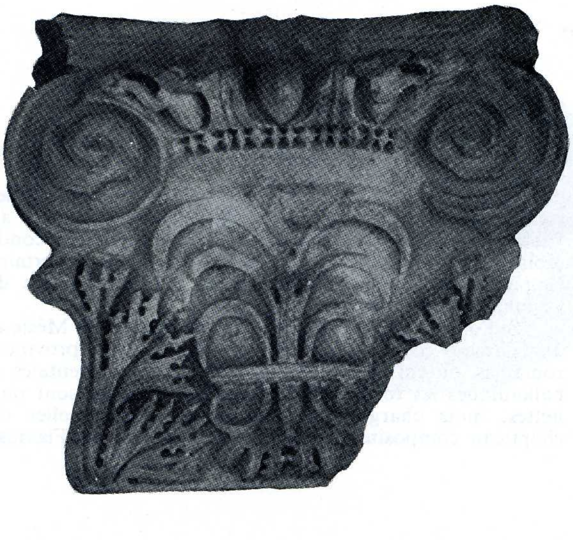

5

● *Обр. 5. Композитен капител от Одесус. Fig. 5. Chapiteau composite d'Odesus*

продукт на една висока култура, която е могла да се развива в столичния център на Тракия само в условията на продължителен мир, с какъвто се характеризира управлението на Антонините.

Особеностите на акантовия лист, на неговите длани и изрези в композиционната схема на тези капители показват влиянието както на ефеските каменоделски ателиета, така и на Афродизийските.

Четвъртият композитен капител е от Мизия. Той е пиластров и произхожда от Одесус, вероятно от римските терми (обр. 5). За неговата изработка изцяло е използуван свредел. Формите му са чисти и ясни, волутите му са масивни, леко излизащи напред и спираловидно завити. Канализът, както и на капителите от Филипопол, не е украсен. Абакът е двуделен, гладък, украсен с двулистен абаков цвят. Двулистна палмета с чашка излиза от петата на волутата. Овулите на йонийската кима върху ехина се разделят от ланцетовиден орнамент. Те, както и черупките са дълбоко врязани. Астрагалът под кимата е от дребни биконични перли, свързани сякаш на наниз. Долните два ъгъла на капитела са заети от половинки акантови листа, чиито изрези са изработени със свредел, като изрезите на листата са добили къдрава форма. Между тях, върху калатуса, до ясно видимата устна на калатуса е изобразена седемлистна палмета. Подобно изрязване на акантовия лист е характерно за ателиетата на Афродизия и за майсторите от Афродизийската школа през III в.[19] Превързаната палмета напомня много тези от фриз-архитравите на Никополис ад Иструм[20] и на паметниците от Антолия от края на II и първата половина на III в.[21], към което време отнасяме и капитела от Одесус.

Анализът на четирите композитни капитела от България ни води до извода, че този ред капители, както и в останалите римски провинции, не намират особено разпространение в Мизия и Тракия. Сравнявайки ги с тези от Рим и другите римски провинции, установяваме, че в източните и балканските провинции формите на композитните капители са по-чисти от тези на „класическия" композитен капител от Флавиево време.

В своето развитие и композиция капителите от Мизия и Тракия се доближават до тези от източните провинции, а не до тези от Рим. Те се прилагат в общественото строителство на двете провинции за много кратък период от време — втората половина на II — началото на III в.

---

[1] Ив. Попов, М. Иванова. Класически архитектурни форми, С. 1976, с. 25 сл.

[2] D. E. Strong. Some early examples of the composite capital: — JRS, L, 1960, p. 127 sqq.

[3] L. Crema, L'architettura romana: — Enciclopedia classica, sezione III, vol. XII, tome I, Torino 1959, p. 272—273.

[4] О. Шуази. История архитектуры. М. 1935, I, с. 460.

[5] ВИА, II, 2, М. 1948, с. 208.

[6] М. П. Витрувий. Об архитектуре. Десять книг. М. 1936, IV, 3, 3 и IV, 3, 4. Модулът е единица мярка, получена от долния радиус на колоната.

[7] R. Bordenache — H. Stern. Documentar analitic. Studiul ordinelor şi elementelor de architectură clasică. Architatea grecoromana şi Renasterea. Buc., 1957, p. 66 sqq.

[8] Б. Дякович. Фриза на здравеносните божества на Тракия. ГПНБМ, 1921, с. 160, обр. 8.

[9] Пак там, с. 160.

[10] Th. Wiegand. Milet, Bd. I, Heft 7, Berlin 1924, S. 51 sqq.

[11] От Никополис ад Иструм, съхранява се в НАМ, инв. № 2275 а, б. Публ. от Добруски в: МСб, т. XVIII, с. 718, № 4.

[12] P. Pensabene. Scavi di Ostia. VII, Roma 1973, tav. XXXII-333, p. 94.

[13] Ibidem, tav. XXXV.

[14] Bulletin of the Metropolitan Museum of Art. New-York, febr. 1922, vol. XVII, Number 2, p. 36.

[15] W. J. Anderson, R. Phené Spiers. Die Architektur von Griechenland und Rom. Leipzig 1905, S. 188, Abb. 104.

[16] A. Bammer. Elemente flavisch-trajanischer Architekturfassaden aus Ephesos. — ÖJH, 52, 1978/80, Hauptblatt.

[17] V. Idil. Korintische Kapitelle im Museum von Izmir. — ÖJH, 53, 1981/82, Beiblatt, 170—171, Abb. 6, 180—181, Abb. 9a.

[18] Th. Wiegand. Op. cit., p. 51 sqq.

[19] K. T. Erim. The School of Aphrodisias. – Archaeology, 20, I, 1967, p. 26, fig. 16.

[20] Т. Иванов. Върху някои аспекти на архитектурата на агората на Никополис ад Иструм. – Археология, 1979, 3, с 3 сл.

[21] A. M. Mansel. Bericht über Ausgrabungen und Untersuchungen in Pamphilien in den Jaren 1946—1955. — İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Antalya Bölgesi Arkeoloji Araştirmalari İstasyonu Yaymlari No 2, p. 80, Abb. 36.

Le chapiteau composite de Mésie et de Thrace

S. PETROVA

(Résumé)

L'étude porte sur quatre chapiteaux en ordre composite qui proviennent de la Mésie et de la Thrace. Les chapiteaux thraces sont au nombre de trois et proviennent de Philippopolis. Ils sont faits de demi-colonnes et se distinguent par la perfection de leur forme. Leurs motifs décoratifs et leur composition sont caractéristiques des chapiteaux du troisième quart du IIe s. et évoquent certains chapiteaux de l'Asie Mineure. Les trois chapiteaux en demi-colonnes de Philippopolis sont probablement faits sur commande dans un atelier de taille de pierre pour les besoins de la construction de la ville (fig. 2—4).

Le quatrième chapiteau composite bulgare est en pilastres et provient d'Odessos, probablement des thermes romains (fig. 5). Il est travaillé essentiellement au vilebrequin. La date du chapiteau est de la fin de la seconde moitié du IIIe s. Ce chapiteau est analogue à certains chapiteaux de l'Asie Mineure, faits par des maîtres de l'Ecole aphrodisiaque.

Si l'on compare les chapiteaux composites de Mésie et de Thrace ceux de Rome et des autres provinces romaines, on constate que dans les provinces orientales et balkaniques les formes du chapiteau composite sont plus nettes, mois chargées et plus élégantes que celles du chapiteau composite „classique" de l'époque de Flavius.

Релефни керамични икони от епохата на Второто българско царство

КОНСТАНТИН ТОТЕВ

До откриването на колекцията релефни керамични икони от Червен[1] знанията ни за облика и характера на керамичната икона през епохата на Второто българско царство бяха твърде скромни и се основаваха на наблюденията от два търновски медалиона[2]. Опитът да внесем повече яснота за последните в доклада си на Втория международен конгрес по българистика през 1986 г. в София ни доведе до интересни наблюдения във връзка с изводите на известната съветска византинистка А. В. Банк за една от червенските релефни керамични икони[3]. Ограниченото място в материалите на конгреса не ни позволи да изчерпим и доразвием произтичащите следствия от идеята на Банк и се задоволихме с изтъкване взаимодействието между образец и копие на две техники в приложното изкуство на Византия и средновековна България. Следващите редове всъщност са продължение на изводите ни в тази насока от един по-подробен анализ на известните до днес керамични икони от Търновград и Червен.

Керамичните икони от Търновград — кръгъл медалион с бюст на Архангел Михаил и полукръгъл люнет с благославящ с две ръце Христос, са постъпили по различно време от проучванията на патриаршеската църква „Възнесение Христово" от Царевец (обр. 1 а, б)[4]. Сивият им цвят изглежда е резултат на обгаряне от стихиен пожар, засегнал не само подробности от релефа, но и структурата на първоначално червената глина. Това състояние донякъде пречи да се каже със сигурност дали образите отгоре им са направени посредством отливане със шликерна (рядко разбита) глинена маса в предварително подготвен за тази цел калъп, или чрез натиск на леко засушено глинено тесто върху модела. И при двата способа получените образци са били подложени на почистване, като някои подробности са били доработени с острие. Откъм опакото си медалионите са гладко изравнени. По дебелината на стените им се забелязват следи от обрязване с нож след изваждането от модела.

Сравнително високият релеф на Архангела се откроява на кръглия фон на плочка с диаметър 3,6 см (обр. 1 б)[5]. Върху младото лице са моделирани широко отворени очи, правилен нос с леко разширени в основата ноздри, малка уста и изтеглена към гърдите брадичка. Над ушите и високото чело, чрез няколко обобщено третирани къдрици е показана прическа, обхваната според императорския обичай от тясна правоъгълна превръзка-диадема. Архангелът е с лор и с дясната си ръка държи сфера. Лявата ръка е изнесена пред гърдите с обърната навън длан и леко разперени пръсти. Перлите, обточени от двете страни на лора, подробностите върху лицето и украсата от перест орнамент върху крилата са доработени с

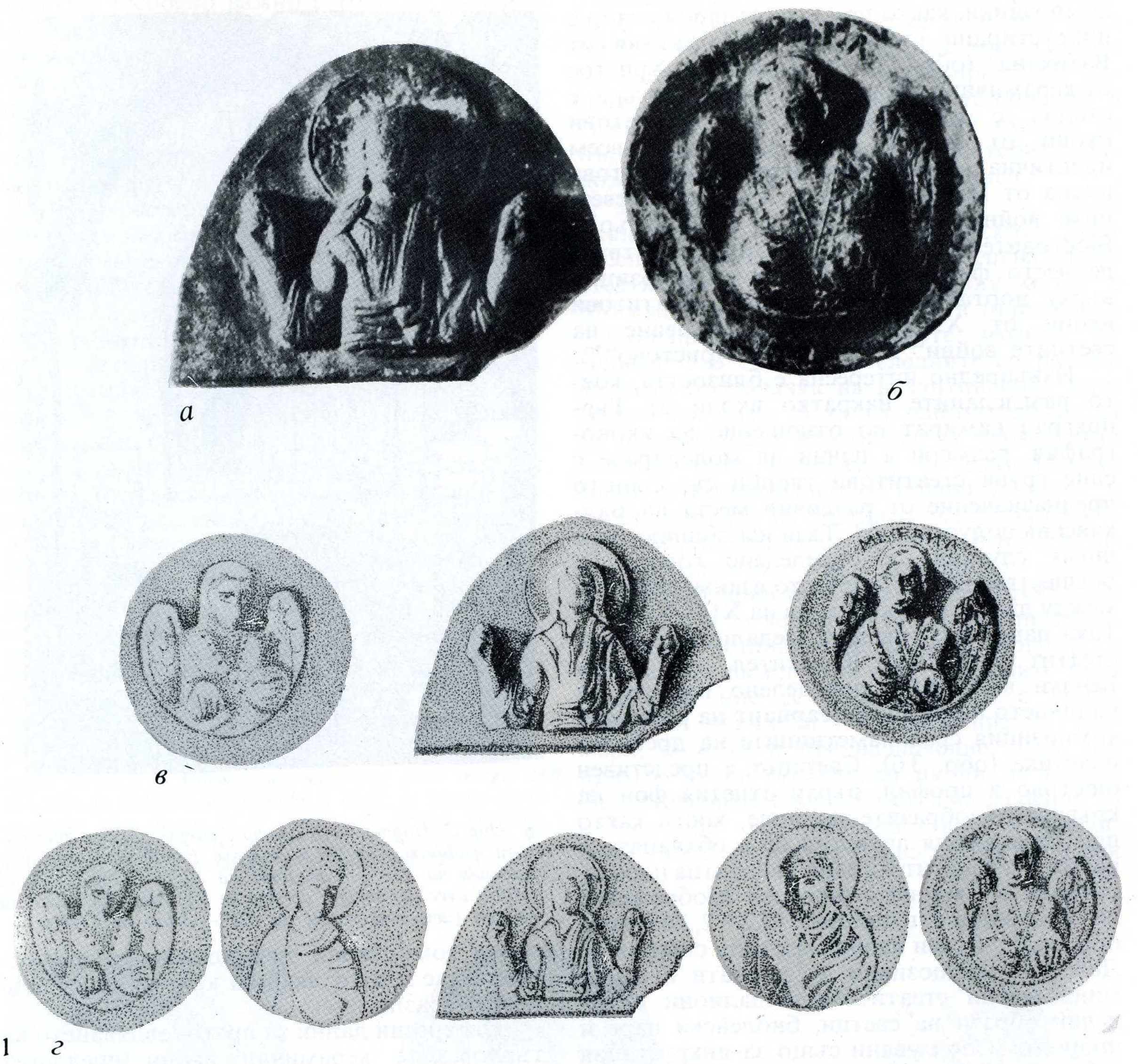

● *Обр. 1. Керамични медальони от Търновград (края на XII—XIII в.): а) керамичен медальон с благославящ Христос; б) керамичен медальон на архангел Михаил; в) графична реконструкция на Дейсисна композиция с керамичните медальони; г) графична реконструкция на разгърната Дейсисна композиция с керамичните медальони. Fig. 1. Médaillons céramiques de Tărnovgrad (fin du XIIe — XIIIe s.): а) médaillon céramique avec Christ bénissant; б) médaillon céramique de l'archange Michel; в) reconstruction graphique de composition Deysis avec des médaillons céramiques; г) reconstruction graphique de composition Deysis dépliée avec des médaillons céramiques*

острие след отпечатването в модела. Над главата, върху вдълбания фон на изобразителното поле личат ясно гръцките букви от името на представения — Архангел Михаил. Начертанията на буквите се открояват с тъмночервения си цвят на нарушения от пожара цвят на глината и създават само илюзия, че са нанесени преди изпичането.

Допоясният образ на Христос върху втората търновска иконка (обр. 1 а) е представен фронтално в полукръгъл люнет (широчина 5,2; височина 3,6 и дебелина 0,4 см)[6]. Сгънатите в лактите ръце са вдигнати встрани в жест на благословия. Леко издължената глава е обхваната от широк, кръгъл нимб, а дългата коса се спуска в две плитки върху рамената. Облечен е с риза със затворена яка, която с гънките си в отвесен ред стига докъм кръста, препасан с пояс. Наметалото върху ризата покрива малка част от дясното рамо и се спуска надолу в свободни дипли. За разлика от медальона с Архангел Михаил тук не са се запазили следи от боята с приетите букви от името на Христос и кръстният знак върху нимба.

С малките размери и формата си двата търновски медальона насочват, че са били свързани с украса върху рамката на голяма икона, напрестолен кръст, или портативен диптих. За принадлежността им към един и същ предмет говори еднаквата височина на люнета и диаметъра на кръглия медальон (обр. 1 в). Никак не е изключено с недостигнали до нас други медальонни образи на Богородица и Йоан Кръстител разглежданият благославящ с две ръце Христос да е стоял в центъра на разгърнатата Дейсисна композиция, както при портативния олтар с инкрустирани стеатитови изображения от Ватикана[7] (обр. 1 г, 2). Позата на Христос от керамичния люнет, поставен в центъра, е сходна с изображенията на стеатитови икони от Агара[8] и Толедо[9] и съвсем идентична с известната нагръдна стеатитова икона от Царевец, където благославя светците войни Тодор, Георги и Димитър[10]. Бюстовите изображения на архангели твърде често фланкират сюжетни композиции върху портативни византийски стеатитови икони от XII в., като „Короноване на светците войни“ и „Разпятие Христово“[11].

Извънредно интересна е близостта, която разгледаните накратко икони от Търновград намират по отношение на иконография, размери и начин на моделиране с една група стеатитови творби със същото предназначение от различни места на Балканския полуостров[12]. Тази им общност не е никак случайна и определено говори за осъществяване на творческо взаимодействие между двете техники в края на XII—XIII в.[13] Така например кръглият медалион от зелен стеатит с Йоан Кръстител от музея Бенаки в Атина[14] определено насочва за наличието на разгънат вариант на Дейсисна композиция сред паметниците на дребната пластика (обр. 3 б). Светецът е представен бюстово в профил, върху отнетия фон на кръглото изобразително поле, което както при керамичния архангел не е обхванато с рамка. От стеатит е и една квадратна плочка, открита в Смирна с бюстово изображение на Богородица в профил (2,2 × 2,2 × 0,4 см; обр. 3 а)[15]. Освен изображенията, свързани с Дейсисни композиции, са познати и някои миниатюрни стеатитови медалиони с отделни образи на светци, библейски царе и пророци, използувани също за инкрустация (обр. 3 в, г)[16]. Подобни са и допоясните архангели в профил, върху две правоъгълни стеатитови иконки от Лувъра и частна колекция[17].

Трудно може да се свърже изработката на всички тези творби с организираната дейност на стеатитовите ателиета в Константинопол и Солун от края на XI — първата половина на XII в. Налице са основания, тяхното изпълнение да припишем на манастирски и провинциални майстори през втората половина на XII — началото на XIII в., които заедно с различни нагръдни пандантиви (иконки и кръстове) работели и малкоформатни медалиони, с които украсявали рамките на дървени икони, кръстове и различна църковна мебелировка[18]. Разбира се, недостигът на стеатитов материал е насочил вниманието на някои от тях към обикновена животинска кост, различни цветни породи камък, мрамор и глина. Последната с предимствата си е създала възможности и за лесно изпълнение на многофигурни композиции чрез непосредствено отпечатване и изготвяне на калъпи от стеатитови образци.

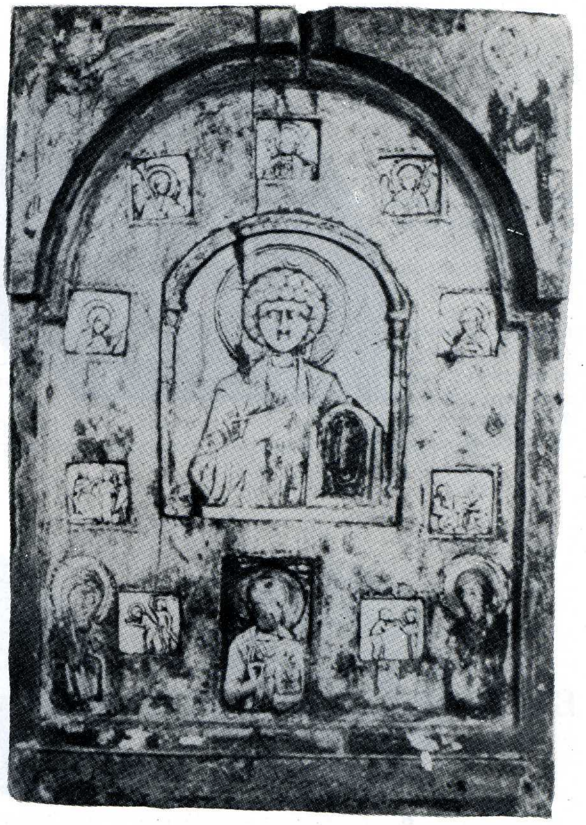

2

● *Обр. 2. Портативен олтар с инкрустирани стеатитови изображения от музея във Ватикана (втората половина на XII — началото на XIII в.). Fig. 2. Autel portatif avec des images de stéatite incrustées du musée au Vatican (deuxième moitié du XIIe — début du XIIIe s.)*

Интересни данни за приготовляването на търновските керамични икони предлагат намерените при разкопки на църква № 10 в Червен тринадесет релефни икони от червена глина (обр. 4). Много важни се явяват наблюденията направени от В. Димова през 1977 г., за преустройството на църквата и повторното ѝ използуване до разрушаването на Червен през XV в.[19]

Върху иконите от червена глина са представени изображенията на апостолите Филип (обр. 4 и), Андрей (обр. 4 б), Петър (обр. 4 з), Марко (обр. 4 ж), един неизвестен (вероятно Йоан Богослов; обр. 4 г), на светците Григорий (обр. 4 а), Симон (обр. 4 е), Никола (обр. 4 м), Симеон Стълпник (обр. 4 л) и един архангел (обр. 4 в), както и сцените „Възнесение“ (обр. 4 д), „Същестие на Св. Дух“ (обр. 4 к) и „Влизане в Ерусалим“ (обр. 4 н). С иконографското си разнообразие (образи на апостоли, сцени от празничния цикъл, светци и мъченици на църквата) червенската колекция разширява значително знанията ни за иконата през епохата на Второто българско царство. Особено важно е това, че иконите са открити в сигурно датирана среда с археологически материал от края на XIV—XV в. Не трябва да изключваме възможността те да са били изработени и през първите години на робството, когато Червен е все още седалище на български митрополит[20].

Въпросът за използуване от майсторите керамици на образци от други художествени техники не е поставян и търсен досега сред паметниците на приложното изкуство. Трудно е да се съгласим с предположенията за направата на калъпите за червенските иконки от метална обкова, застъпени в първата публикация[21], както и с опита на Н. Овчаров за реконструкцията им към голяма сборна икона[22]. Този опит е направен въз основа на анализ за техниката на релефа и някои стилово-композиционни белези, отговарящи според автора на някои налагащи се тенденции на палеологовия стил в паметниците на българската малка пластика през XIII—XIV в. Несполучливо са използувани възможности, които предлагат отлетите иконки за прецизни наблюдения в тази насока, без да се държи сметка за първоначалните им образци, материал, художествени достойнства и надписи.

● *Обр. 3. Стеатитови икони от втората половина на XII–XIII в.: а) бюстово изображение на Богородица от Смирна; б) медалион с Иоан Кръстител от музея Бенаки в Атина; в) медалион с изображение на Соломон от Кабинета на медалите в Париж; г) полукръгъл люнет с изображение на Св. Никола от Бритиш музей, Лондон; д) бюстово изображение на Архангел Михаил от Лувър; е) бюстово изображение на архангел от колекция Грюнизен. Fig. 3. Icônes de stéatite de la deuxième moitié du XIIe—XIIIe s.: a) image en buste de la Vierge de Smirne; б) médaillon avec Jean Baptiste du musée Benaki à Athènes; в) médaillon avec image de Salomon du Cabinet des médailles à Paris; г) lunette demi-circulaire avec image de St Nicolas de British Museum, London; д) image en buste d'Archange Michel du Louvre; е) image en buste d'archange de la collection Griunizen*

Посочената преди 10 г. от А. Банк иконографска общност на червенското „Възнесение Христово“ със същата сцена върху стеатитова икона от Държавния музей в Москва беше приета отчасти в първичната публикация на керамичните иконки от Червен[23]. В една от последните си работи видната познавачка на византийското приложно изкуство допълва наблюденията си за щампованата изработка на червенските иконки, като отбелязва, че евангелските сцени се придружават от гръцки надписи, а изображенията на светците със славянски[24].

При работата си с паметници на стеатитовата пластика през последните години успяхме да привлечем значителен брой нови успоредици за червенските керамични иконки. Освен установяването на иконографска зависимост между тях и стеатитовите произведения ние се сблъскахме и с почти буквални паралели по отношение на размери, сюжети и предназначение. Така например някои стеатитови икони от къснопалеологовата епоха били използувани за изграждане на многосъставни композиции[25], като тези върху една икона от музея

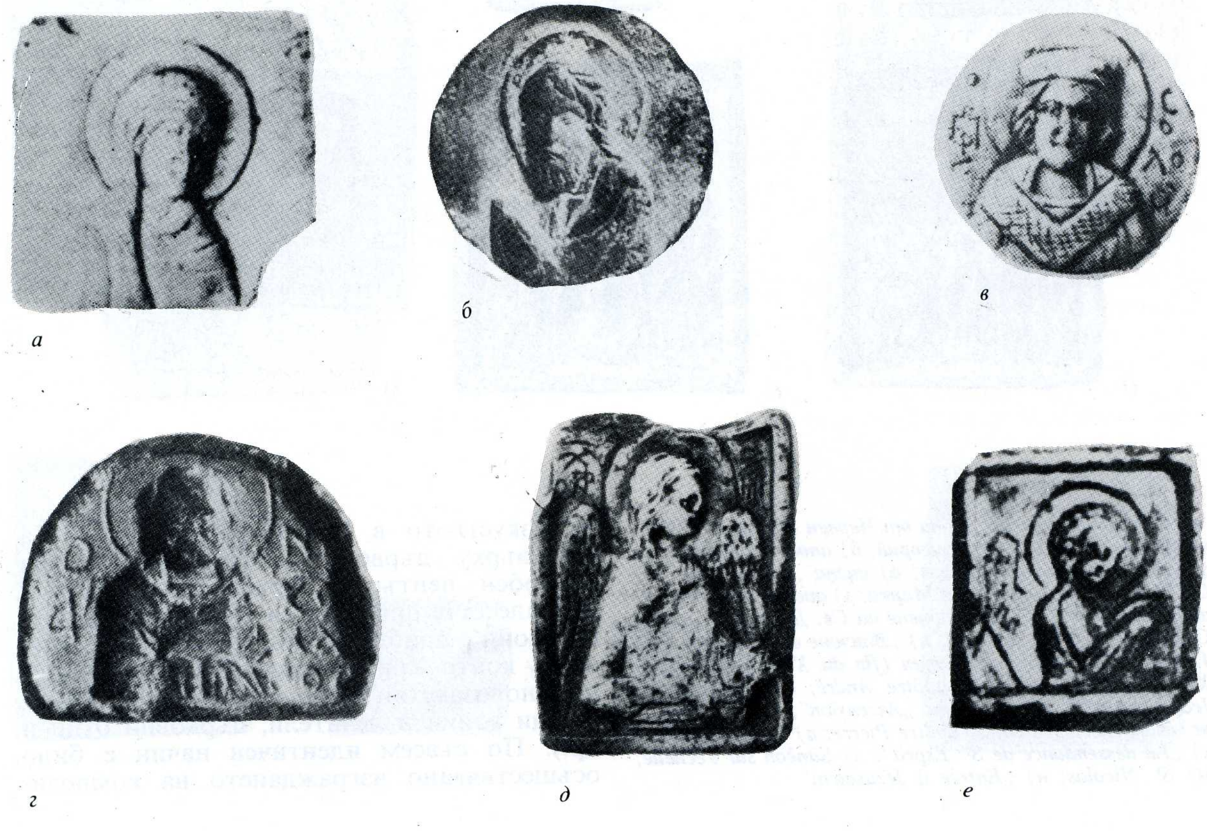

3

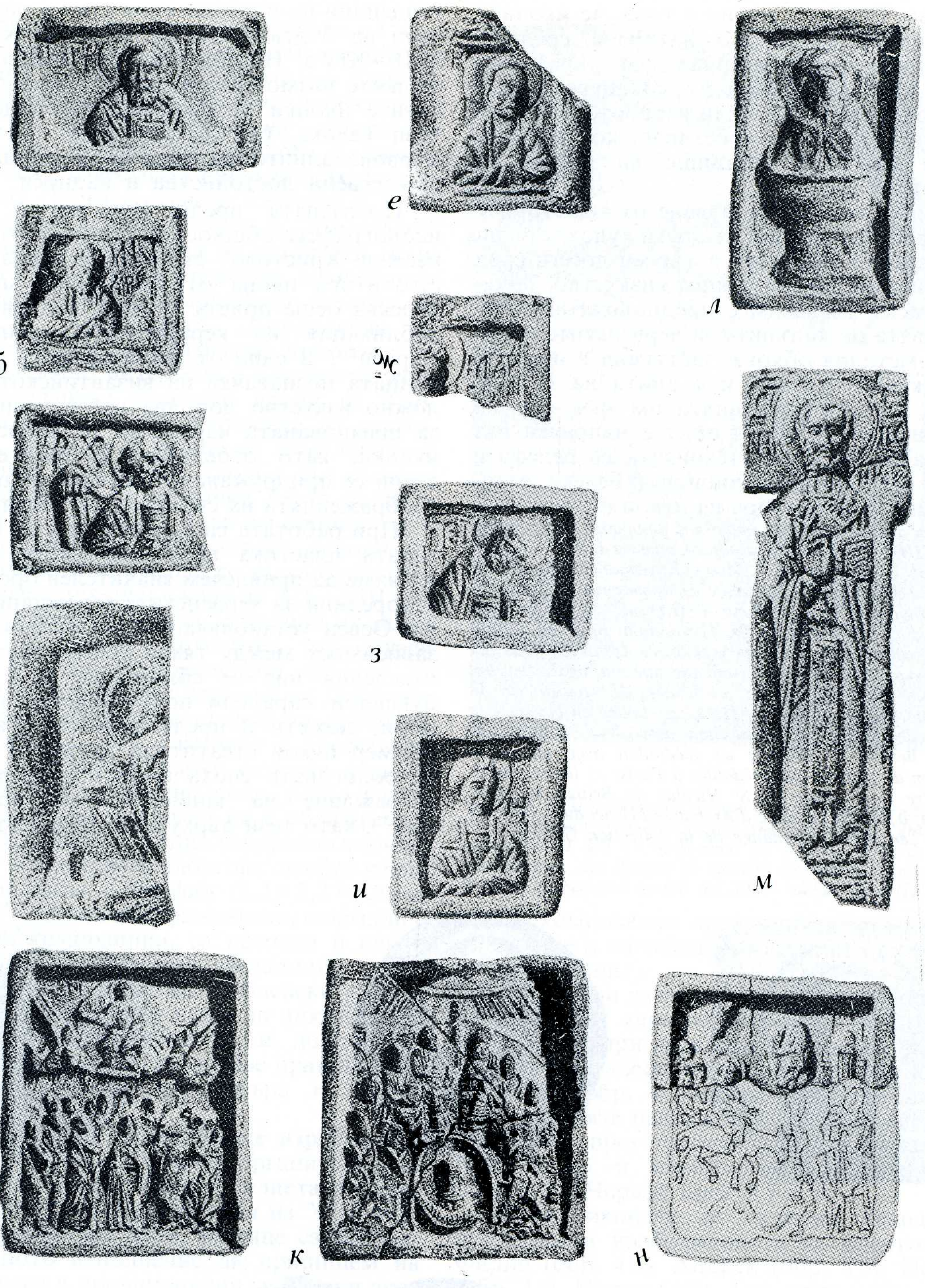

4

● *Обр. 4. Керамични икони от Червен (края на XIV — началото на XV в.): а) Григорий; б) апостол Андрей; в) архангел; г) Йоан Богослов; д) сцена „Възнесение“; е) Св. Симон; ж) евангелист Марко; з) апостол Петър; и) апостол Филип; к) „Сошествие на Св. Дух“; л) Симеон Стълпник; м) Св. Никола; н) „Влизане в Ерусалим. Fig. 4. Icônes céramiques de Červen (fin du XIV*^{e} *— début du XV*^{e} *s.): а) Grégoire; б) apôtre André; в) archange; г) Jean l'Evangéliste; д) scène „Ascension“; е) S*^{t} *Simon; ж) évangeliste Marco; з) apôtre Pierre; и) apôtre Philippe; к) „La dessendance de S*^{t} *Esprit“; л) Siméon sur l'échelle; м) S*^{t} *Nicolas; н) „Entrée à Jérusalem“*

на изкуството в Ню Йорк (Обр. 5). На нея върху дървена основа, около един обособен център с Христос на трон и дванадесетте празника са монтирани отделни икони с приблизително еднакви размери, върху които Христос коронясва старозаветни и новозаветни персонажи (царе, пророци, светци войни и лечители, църковни отци и др.). По съвсем идентичен начин е било осъществявано изграждането на композиции от разглежданите керамични икони от Търновград и Червен. Това, разбира се, не изключва и възможността за използуването им във фризове на малки църковни олтари, за рамки на монументални икони и кръстове, изпълнени в друга техника. Вече изтъкнахме, че керамичните икони с евангелски сцени от Червен намират точни съответствия с икони от стеатит от XIV—XV в. не

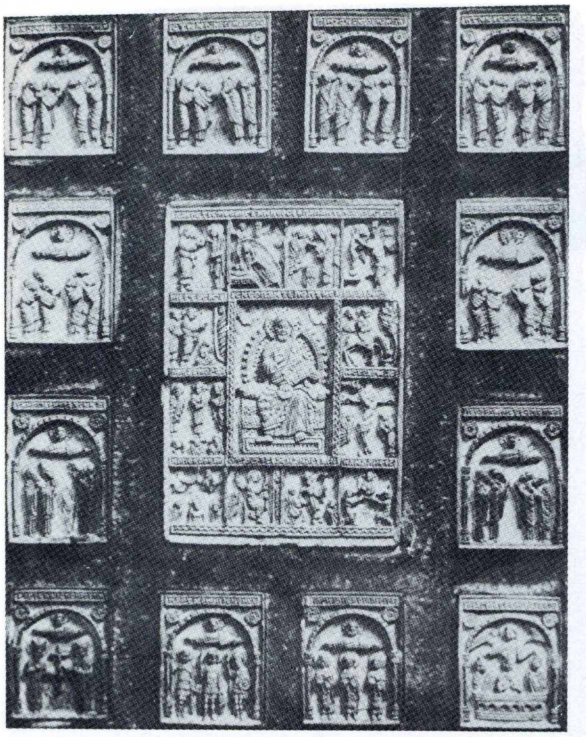

5

● *Обр. 5. Многосъставна стеатитова икона върху дървена основа от музея на изкуствата в Ню Йорк (XIV—XV в.). Fig. 5. Icône de stéatite composée de plusieurs parties sur une base de bois de l'Arts Museum à New York (XIVe—XVe s.)*

● *Обр. 6. Стеатитови икони от XIV—XV в.: а) икона с четири празнични сцени от Москва; б) икона с „Възнесение Христово“ от Филаделфия; в) икона с „Възнесение Христово“ от Москва; г) икона със „Слизане на Св. Дух“ от музея във Ватикана; д) икона с „Възнесение на Лазар“ от кабинета на медалите в Париж; е) икона с „Влизане в Ерусалим“ от колекцията на контеса дьо Берн. Fig. 6. Icône de stéatite du XIVe—XVe s.: а) icône avec quatre scènes de fête de Moscou; б) icône avec „Ascension de Christ“ de Philadelphie; в) icône avec „Ascension de Christ“ de Moscou; г) icône avec „Decente de St Esprit“ du musée au Vatican; д) icone avec „Ascension de St Lazare“ du Cabinet des médailles à Paris; е) icône avec „Entrée à Jérusalem“ de la Collection de la contesse de Berne*

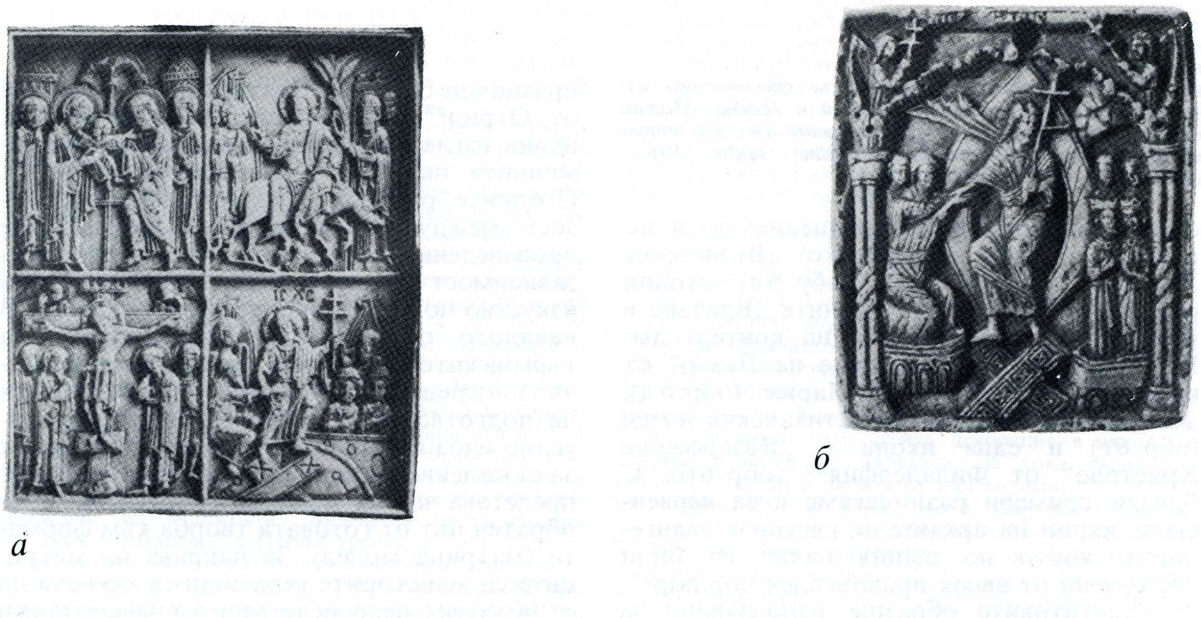

6

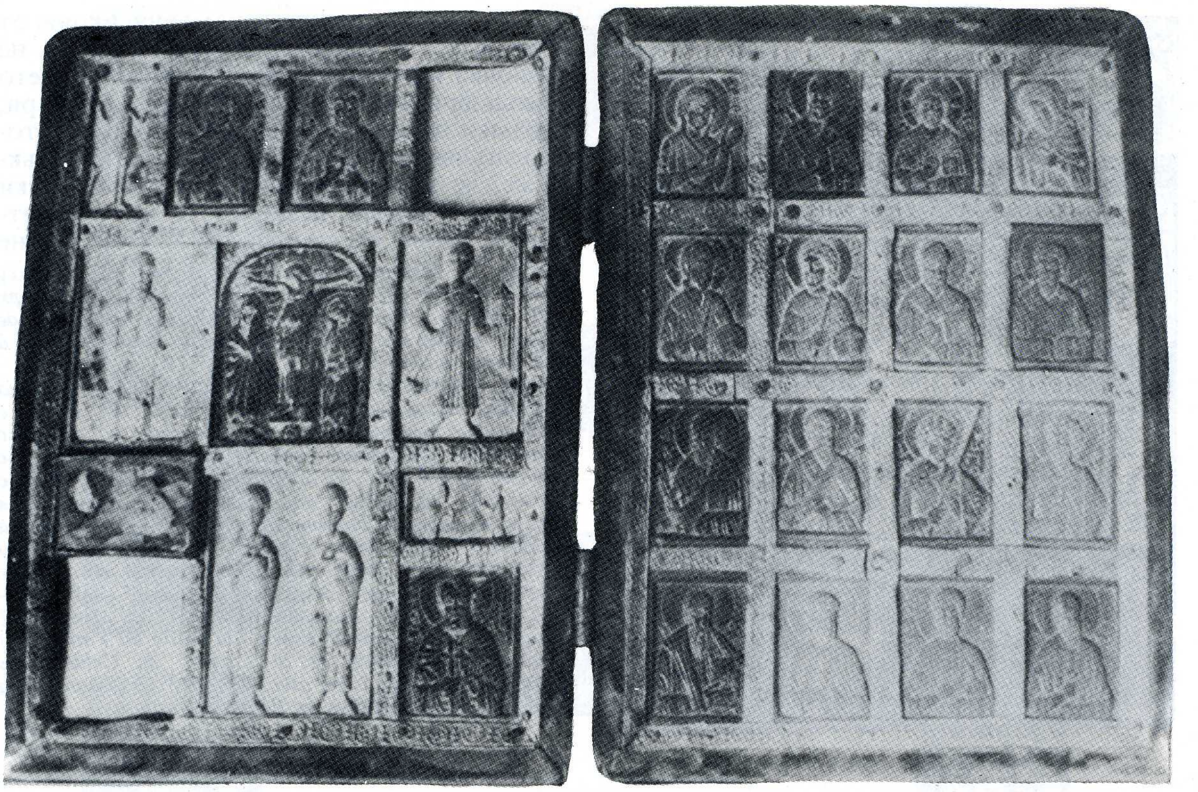

7

● *Обр. 7. Диптих реликварий със стеатитови изображения от Катедралния музей в Мдина, Малта (XIII—XIV в). Fig. 7. Diptyque-reliquaire avec des images de stéatite du musée cathédral à Mdina, Malte (XIIe—XVIe s.)*

само в иконографско отношение, но и по размери. Освен цитираното „Възнесение Христово“ от Москва (обр. 6 в) сходни размери с тях бележат иконите „Влизане в Ерусалим“ от колекцията на контеса дьо Берн (обр. 6 е), „Възкресение на Лазар“ от кабинета на медалите в Париж (обр. 6 д), „Слизане на Св. Дух“ от ватиканския музей (обр. 6 г) и една икона с „Възкресение Христово“ от Филаделфия[26] (обр. 6 б). С близки примери разполагаме и за червенските икони на архангели, светци и евангелисти, които по същия начин са били обрамчени от висок правоъгълен бордюр[27].

Стеатитовите образци, използувани за керамичните икони от Търновград и Червен, позволяват с повече сигурност да се открои хронологическата преднина на керамичните медалиони на Архангел Михаил и Христос още в края на XII, началото на XIII в. По иначе стоят нещата между стеатитовите паметници от поствизантийския период, където има образци, които както при посочената икона от Ню Йорк са заемали центъра на многосъставни творби върху дърво или друг материал и около тях са били инкрустирани други сцени. Такива са иконите с четири празнични сцени от Москва, „Разпятие Христово“ и дванадесет празнични сцени от Балтимор и една икона от Охрид[28]. Около една подобна на тях икона изглежда са били разположени керамичните икони от червенската колекция. Сходните размери с иконографската близост между керамичните и стеатитовите произведения определено говорят за пряка зависимост между тези два вида приложно изкуство по отношение на изработването. В началото посочихме, че изработката на търговските керамични икони се е осъществила посредством отливане, или чрез натиск на подготвената глинена маса в предварително изработени форми (матрици). Такива за съжаление досега не са открити и нашата представа за тях може да се възсъздаде по обратен път от готовата творба към формата (матрица модел). За направа на матриците си майсторите керамици са можели да се ползуват непосредствено от византийски стеатитови икони, както и от по-късни образци на тази техника, работени през XIV—XV в. в някои от манастирите на егейските острови и Атон[29]. През къснопалеологовата епоха оттук тръгва разпространението на стеатитови релефи, предназначени за нагръдни пандантиви и многосъставни икони, инкрустирани в друг материал, които според нас са били използувани и за образци на релефни керамични икони. За това насочват и следите от оцветяване (най-често с карминова боя) при повечето стеатити и при иконките от Червен. Същото взаимодействие е съществувало при майсторите на каменни иконки и в Русия през XIII—XV в.[30]

Завършвайки бележките си, ще си позволим да настояваме, че най-вероятно матриците за евангелските сцени от червенската колекция са извадени от многосъставна стеатитова творба, докато иконките с архангели и светци са отпечатани от портативен олтар, или реликвиарий със стеатитови изображения, като този от Малта с „Разпятие“ и „Дейсис и светци“ (обр. 7)[31]. Към това предположение ни насочва не само различния формат на иконките, но и диспозицията на изображенията отгоре им. С това се обяснява и необходимостта от допълнително нанасяне на буквените означения към образите, които поради липсата на възможности за отделяне на единичните стеатитови модели от общия панел не са се отпечатали на матрицата и е трябвало да се нанесат вторично с кирилски букви.

Не е без значение да посочим и това, че стеатитовите иконки са служели за образци и в някои каменорезни ателиета в Търновград през XIII—XIV в.[32] Твърдостта на камъка е ограничавала отчасти възможностите на каменорезците при избора на иконографските сюжети и майсторите са избягвали изработването на многофигурни сцени. По иначе стоят нещата със създаваните по това време релефни керамични икони, тъй като характера на глинения материал е позволявал да се правят и сложни композиции. По този начин релефните керамични икони успешно започват да заместват многофигурни и многосъставни творби на стеатитовата пластика.

---

[1] В. Димова, С. Йорданов. Миниатюрни керамични икони от църква № 10 в средновековен Червен. — МПК, 1982, № 5—6, 24—30; Ат. Божков. Българската икона. С., 1984, с. 63, обр. 49, с. 113, обр. 52, с. 115, обр. 57.

[2] Ат. Божков. Средновековни релефни икони от България. — Изкуство, 1979, 2, 10—18; Българската икона. С. 1984, обр. 51; Търновска средновековна художествена школа. С. 1985, 146, обр. 137; La Bulgarie Médiévale. Art et civilisation. Paris, 1980, No 288; Н. Ангелов. Царевград—Търнов, III. С., 1980, с. 193 и 194, обр. 185; К. Тотев. Произведения мелкой каменной и керамической пластики из Тырновграда., Труды пятого международного конгресса славянской археологии. Киев, 1985, М., 1987, 135—136.

[3] К. Тотев. Към въпроса за керамичната икона през Втората Българска държава. Втори международен конгрес по българистика. С., 1986, Доклади; Т. 16, 47—51; Алиса Банк първа посочи протооригинала за тази икона от червенската колекция и предостави данните за първичната публикация на иконите.

[4] Керамичната икона на Архангел Михаил е открита на патриаршеския хълм на Царевец през 1900 г. от Ж. Сьор и е предадена в Археологическия музей София, където е записана под инв. № 1814. От 1985 г. тя е включена в експозицията на НИМ. Иконката с благославящ Христос е открита в източния сектор на патриаршеския комплекс през 1961 г. от Н. Ангелов.

[5] Поради неточни данни, почерпани от инвентарните описи, кръглият керамичен медалион във всички досегашни публикации е отнесен неправилно към паметниците на стеатитовата пластика и е датиран в XIII—XIV в. Едва преди няколко години във връзка с уреждане на изложбата „Българска средновековна култура и изкуство“ в Париж грешката беше отстранена и в отпечатания каталог тя е записана правилно — от керамика, а не от стеатит. Предлаганата датировка ние коригирахме в края на XII – началото на XIII в.; Вж.: К. Тотев. Към въпроса за керамичната..., с. 47, 48.

[6] Отсъствието на подробности върху лицето на изобразения, които Н. Ангелов отдава на изтритост или повреда, с еднаква сила могат да се припишат за недовършеност след отпечатването и изпичането на бисквит. Направеният опит да се определи иконката като нагръдна и лично притежание на знатна особа от кръга на Патриаршията трудно може да се отстоява. Възраженията в тази насока се основават не само на отсъствието на отговор за провесване при носене, но преди всичко липсата на рамка, надпис и други подробности при подобни изображения на Христос.

[7] I. Kalavrezou-Maxeiner. Byzantine icons in steatite., Wien 1985, Pl. 20, Text N 35. Авторката датира цитираното изображение на Св. Пантелеймон и разположените около него 9 плочки със сцени от живота на светеца в XII в., имайки предвид еднаквия зелен цвят на стеатитовия материал и сходния маниер на работа. Бюстовото изображение на Св. Никола, изработено от сив стеатит въз основа на различния размер, стил и начин на скулптиране, е отнесено в по-късно време — XIII в. Съмненията на Калаврезу-Максайнер за погрешно монтиране на широкият вариант на Дейсис, както и непоследователното разместване на сцените от житието на светеца трудно могат да се оправдаят, ако се допусне изработката на деветте малки плочки от същия зелен стеатитов материал на фрагментираната икона на св. Пантелеймон, в по-късно време и от друг майстор. За това насочват не само пропорциите на житийните сцени към централния образ, но и запазените следи от ползата при Св. Пантелеймон. При това положение оформянето на тази многосъставна стеатитова творба върху дървена основа, както и допълнителната изработка на 10-те плочки могат да се датират най-рано в края на XII — началото на XIII в.

[8] I. Kalavrezou-Maxeiner. Pl. 14_{23}.

[9] Пак там, Табл. 31_{52}.

[10] Пак там, 15_{27}.

[11] Пак там, 13_{21}, 26_{45}, 43_{75}, 44_{78}, 44_{77}.

[12] Пак там, $46_{84, 85, 87}$.

[13] За наличието на местни ателиета и майстори определено свидетелствува откритата в дворцовата църква на Царевец колекция от девет фрагментирани каменни икони. Както показаха наблюденията те са били монтирани като стенна декорация в някоя от олтарните ниши на църквата. За това съдим от врязаните линии и налепи от бял хоросан по опаката им страна. Вж: Я. Николова. Царевград-Търнов, Т. II, С, 1974, 266—267, обр. 88, 92, 87, 91, 89; К. Тотев. За някои паметници на малката каменна пластика от Търновград — В: Културата на средновековния Търновград — В: Културата на средновековния Търнов. С., 1985, с. 127, табл. 1, 3. От разкопките на източния склон на патриаршеския хълм произхождат още два фрагмента от шиферни икони. Сведенията за тях дължа на Т. Овчаров.

[14] I. Kalavrezou-Maxeiner. Pl. 46_{86}.

[15] Пак там, Табл. 46_{84}.

[16] Пак там, 46_{85}, 46_{87}, $83_{А\text{-}20}$.

[17] Пак там, 46_{85}, 54_{110}.

[18] К. Тотев. Стеатитова пластика от територията на Средновековна България XV—XIV век., автореферат на кандидатска дисертация, С. 1989; Стеатитови кръстове от Средновековна България. — Археология, 1990, кн. 3 (под печат).

[19] В. Димова, С. Йорданов. Цит. съч., с. 24.

[20] И. Иванов. Червен под османско иго., сп. Векове 1984; 3, 78—83; В. Димова, С. Йорданов. Цит. съч., с. 24.

[21] В. Димова, С. Йорданов. Цит. съч., с. 24.

[22] Н. Овчаров. Иконографски и стилови особености на някои паметници на дребната пластика от XIII—XIV в. — Археология, 1986, кн. 3, 36—37, 39.

[23] В. Димова, С. Йорданов. Цит. съч., с. 30 и бележка 1. Необяснимо е предположението на авторите за българския произход на стеатитовата иконка от сбирката на Севастиянов, сега съхранявана в ГИМ, след като се цитира сведението на А. Банк, че голяма част от предметите в тази колекция са донесени от Атон и не е изключено българският майстор да е направил копието си там.

[24] А. Банк. Образец и копия в прикладном искусстве Византии X—XIV вв. Восточное средиземноморье и Кавказ IV—XVI вв. — сборник статей, 1988, 67—69.

[25] I. Kalavrezou-Maxeiner., Text Nr 150, 151, 152, 155, 164, 159, 168

[26] Пак там, Табл. 70_{150}, 70_{151}, 70_{152}, 72_{164}, 90_{A-50}.

[27] Пак там., 50_{102}, 58_{123}, 68_{146}.

[28] Пак там., 86_{A-32}, 71_{155}, 73_{159}.

[29] Пак там., с. 46—53; P. Hetherington. Byzantine steatites in the Possession of Knights of Rodhes. — The Burlington Magazine, vol. 120, N 909, 811—820; A. B. Банк. Некоторые сходные памятники средневековой мелкой пластики, найденные в Константинополе, Херсонесе и в Болгарии., с. 112, Byzantinobulgarica, VII, Sofia, 1981.

[30] Т. В. Николаева. Древнерусская мелкая пластика из камня XI—XV вв., САИ, Е-60. М. 1974, табл. 4_1, 4_5, 3_4, 4_2, 6_1 и др. Възможностите за отливане на моделите за керамичните творби от стеатитови и каменни икони позволяват да поставим под въпрос ранната датировка на глинените иконки от Княжна гора в XI в.; В. Пуко. Киевская сюжетная пластика малых форм (XI—XIII вв) — В: Зборник посветен на Бошко Бабик. Прилеп., 1987, 69—181. Интересен е направеният тук опит да се потърсят моделите за керамичните иконки сред творбите на киевската металопластика. Въпреки това имаме основания за скептицизъм по отношение стиловите белези на предложените аналогии. Иконките на Йоан Кръстител и Св. Никола от Княжна гора можем да причислим към творбите на малката пластика от XIII в. При разкопките на керамичния производствен комплекс в Белгород от XIII—XIV в. е открита глинена плочка с отлято изображение на конник с птица., виж: Античная тира и средновековый Белгород: А. Кравченко. Производственные комплексы Белгорода XIII—XIV вв., Киев, 1979, обр. 9_1.

[31] I. Kalavrezou-Maxeiner., Pl. 50_{102}.

[32] К. Тотев. Стеатитова пластика от територията..., Автореферат..., 16—19.

Icônes céramiques en relief de l'époque du Deuxieme royaume bulgare

K. TOTEV

(Résumé)

Dans le présent article l'auteur étudie deux icônes céramiques en relief de Tărnovgrad et Červen. La communauté iconographique constatée d'un groupe de stéatites byzantines du XIIe—XIIIes., destinées une décoration incrustée avec les médaillons céramiques de l'Archange Michel et du Christ, nous a permis de découvrir une dépendance directe lors de la facture de ces derniers des modèles de stéatite indiqués.

Sont étudiées également treize icônes céramiques miniatures de Červen exécutées de la même manière en argile rouge. Sur la base d'observations détaillées et de comparaisons avec des monuments de la plastique de stéatite du XIVe—XVes. l'auteur essaie d'indiquer les proto-originaux de la collection de Červen. Vraisemblement les matrices pour les scènes évangéliques sont copiées d'une œuvre de stéatite composée, cependant les icônes avec des archanges et des saints sont imprimées d'un autel portatif ou d'un reliquaire avec des images de stéatite. De cette manière, les icônes céramiques en relief du Deuxième royaume bulgare pouvaient remplacer avec succès des œuvres de la plastique de stéatite ou d'être utilisées pour la décoration de frise de petits autels d'église, d'icônes monumentales et de croix, exécutés d'après une autre technique.

Костен гребен от Царевец

ПЕТЪР СЛАВЧЕВ

Сред богатия комплекс от находки при археологическото проучване на Търновград са регистрирани значително количество предмети от кост. Те се намирали приложение в различни страни на средновековния бит както по отношение на обикновените нужди, така и в художествените потребности на хората. Публикациите в тази насока все още не отразяват увеличената през последните години костена продукция.

Във връзка с това интерес представлява новооткрития гребен от Царевец — западен склон, в разрушенията на сгради № 15, от обект 17. Сградата е унищожена при турското нашествие в 1393 г. и е с археологическа характеристика, която я определя като собственост на представители от висшата класа. Гребенът има правоъгълна форма, височина 13,2 см, запазена ширина 6,8 см, а при възстановката на липсващата част от

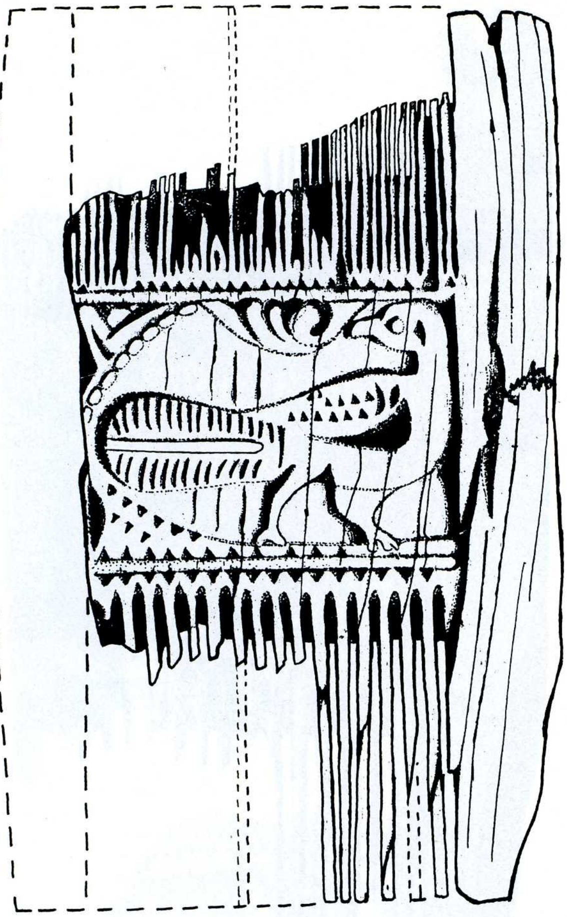

1а

● *Обр. 1 а) графична възстановка на гребен от Царевец. Fig. 1 a) reconstitution graphique du peigne de Carevec*

рамката първоначалната му ширина е била 8,3 см, дебелина 1,5 см, дължина на зъбите по 4,6 см (обр. 1а). Той е двустранно украсен, на едната страна с гравирана птица — паун в профил надясно (обр. 1б). От другата, също в профил, два успоредно застанали лъва са в поза за скок (обр. 1в). Техниката е плосък гравиран релеф с висохудожествена изработка, за която средновековният майстор е разполагал с необходимия инструментариум.

Птицата е представена с правилни пропорции в грациозна поза, елегантно извита шия и глава, обърната назад. Опашката е издължена и заоблена, с основна хоризонтална и кòси странични линии, имитиращи перата. Правоъгълната рамка от вътрешната страна е с фриз от растителен палметовиден и геометричен орнамент. Вертикалният ѝ профил в долната лява част показва размери от 4,5/5 см. Представянето на птиците спрямо рамката и орнамента като централно изображение я прави поизразителна.

Паунът в приложното изкуство е известен още от античността, а при християнството е получил широко разпространение като символ на вечност и безсмъртие[1]. Някои автори свързват присъствието му в паметниците от това време с представянето на райска птица[2].

В сложната орнаментална композиция на гребена от Саркел — Белой Вежи — СССР, паунът заема също централно място. Представен във фас той няма сходство с нашия екземпляр, но ще посочим приблизителните размери 8,5/12 см (обр. 2). Освен това по изобразителност тази изработка е далеч от класическите прототипи, което се вижда в общото огрубяване на детайла и орнаменталната стилизация. Като го съпоставя с други костни материали, открити при разкопките в този обект, съветската изкуствоведка А. В. Банк изключва възможността за местния му произход. Без да има аргументи за точна локализация, тя е склонна да го отнесе към някой провинциален художествен център на Византийската империя[3].

Друг костен гребен с изображение на два пауна в профил, от двете страни на една ваза се намира в Нюрнбергския музей[4]. Сцената е уплътнена със стилизирани растителни орнаменти. Интересни екземпляри са открити и по време на разкопките в Коринт[5]. На един от тях (в Баварския музей) има композиция с пълни аналогии от гребена в Нюрнберг. Там също две птици са застанали от двете страни на ваза, от която пият вода (обр. 3б). Близостта на двата гребена дава основание на изкуствоведите да ги определят като копия на византийски образци и датират в границите на IX—XI в.[6]

Като сходство на птицата от нашия гребен заслужава внимание изображението върху сребърната чаша от о. Готланд във Балтийско море. Въз основа на украсата в нея W. Volbach я разглежда като творба на Изтока, а произхода на палметата и птицата определя като китайски[7]. Кр. Миятев основателно смята, че мотивът на птицата у нас е принесен от черноморския художествен кръг[8]. На фрагменти от преславската рисувана керамика той посочва изображението на птици с дълга извита шия, подобно на готландската чаша[9]. Сравнявайки последната по форма, техника и украса с чешма на Жупан Сивин от Преслав, Т. Тотев предлага разглеждането им като творби на общ художествен кръг. Въз основа на епиграфските данни той стига до извода за еднаква етническа принадлежност и датировка за двете — X в. От друга страна, анализът му на историческите извори за варяжкото присъствие в Югоизточна Европа през XI в. е свързан с възможността за пренасянето на готландската чаша в чужбина от Преслав[10]. Известна близост паунът от гребена намира и в изображението върху дъното на един зооморфен съд от Преслав[11].

В същото време ще отбележим, че в

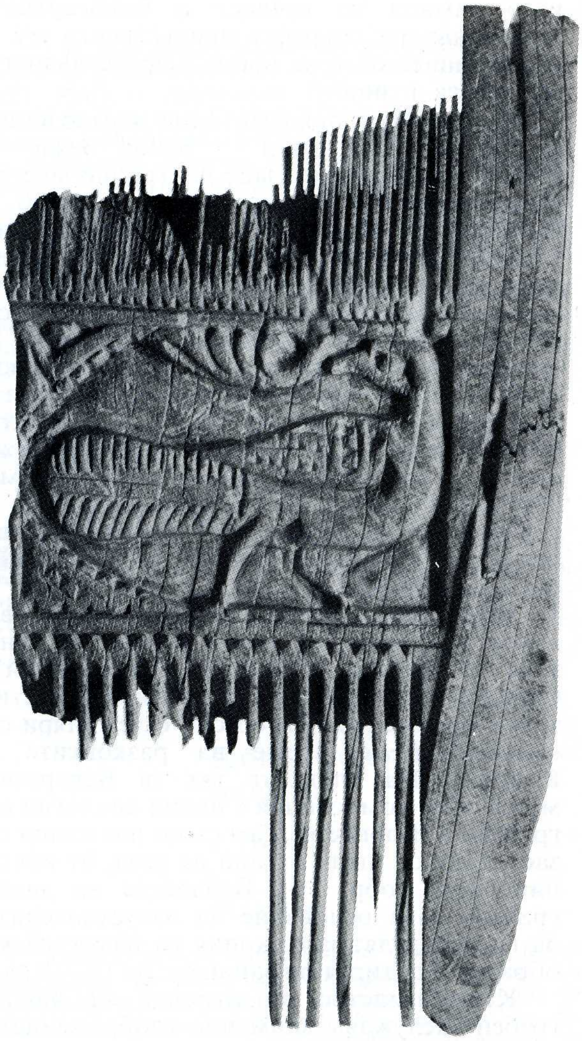

1б

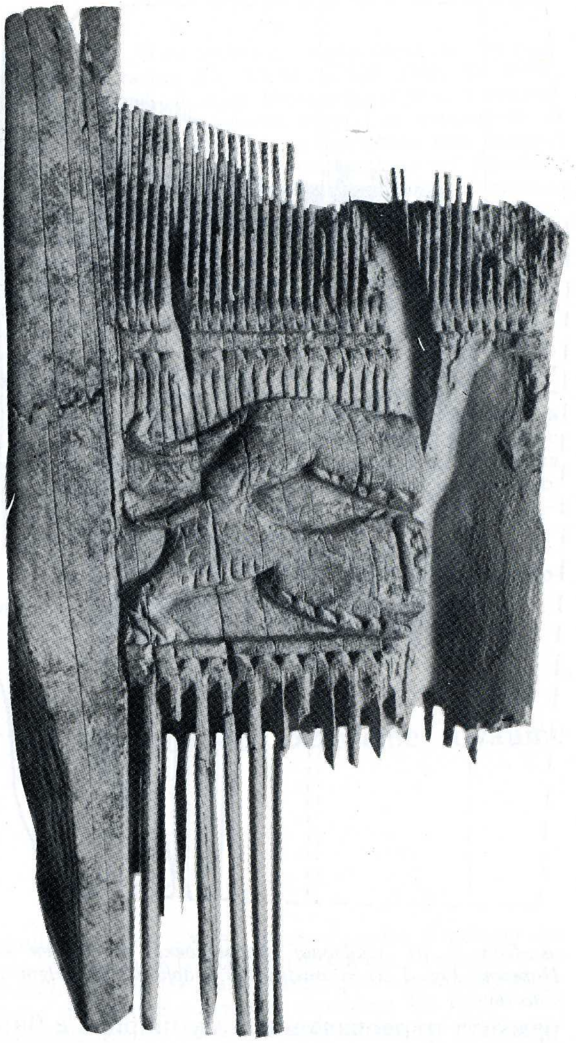

1в

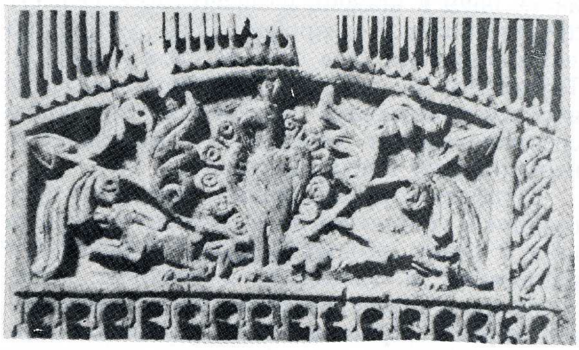

2

● *Обр. 1 б) гребен от Царевец, страната с изображение на паун. Fig. 1 б) le peigne de Carevec, le côté avec figure de paon*

● *Обр. 1 в) гребен от Царевец, страната с изображение на лъвове. Fig. 1 в) le peigne de Carevec, le côté avec figure de lions*

● *Обр. 2. Гребен от Саркел — Белой Вежи, сложна орнаментална композиция в средата с паун във фас. Fig. 2. Le peigne de Sarcelles — Beloi Veji, composition ornementale complexe au milieu avec paon de face*

търновската сграфито керамика паунът като орнамент се среща твърде рядко. Тук гълъбът е с определено присъствие в декоративното ѝ многообразие и със същата символика е заел неговото място. А сцената от християнското изкуство на два пауна, симетрично стоящи около дървото на живота, е силно стилизирана и представена само в няколко случая[12]. В костната пластика тя е много добре изразена на един от гребените в Коринт[13] (обр. 4). Очевидно е съществуването на тази орнаментална система в различни видове произведения, както и в изкуството на много народи.

Върху другата страна на гребена от Царевец, също в релефна рамка с вертикални врязвания в горната част е представена композиция с изображения на лъвове (обр. 1 в). Лъвът на преден план е с украсен нашийник и голяма грива, която подсилва обемността и мускулатурата на тялото. Животинската фигура зад него с плавните и по-малки очертания е на лъвица. Лъвското изображение в изкуството се явява като алегорична фигура, изразяваща сила и могъщество. Това е оправдано както в политическо, така и в естетическо и емо-

3

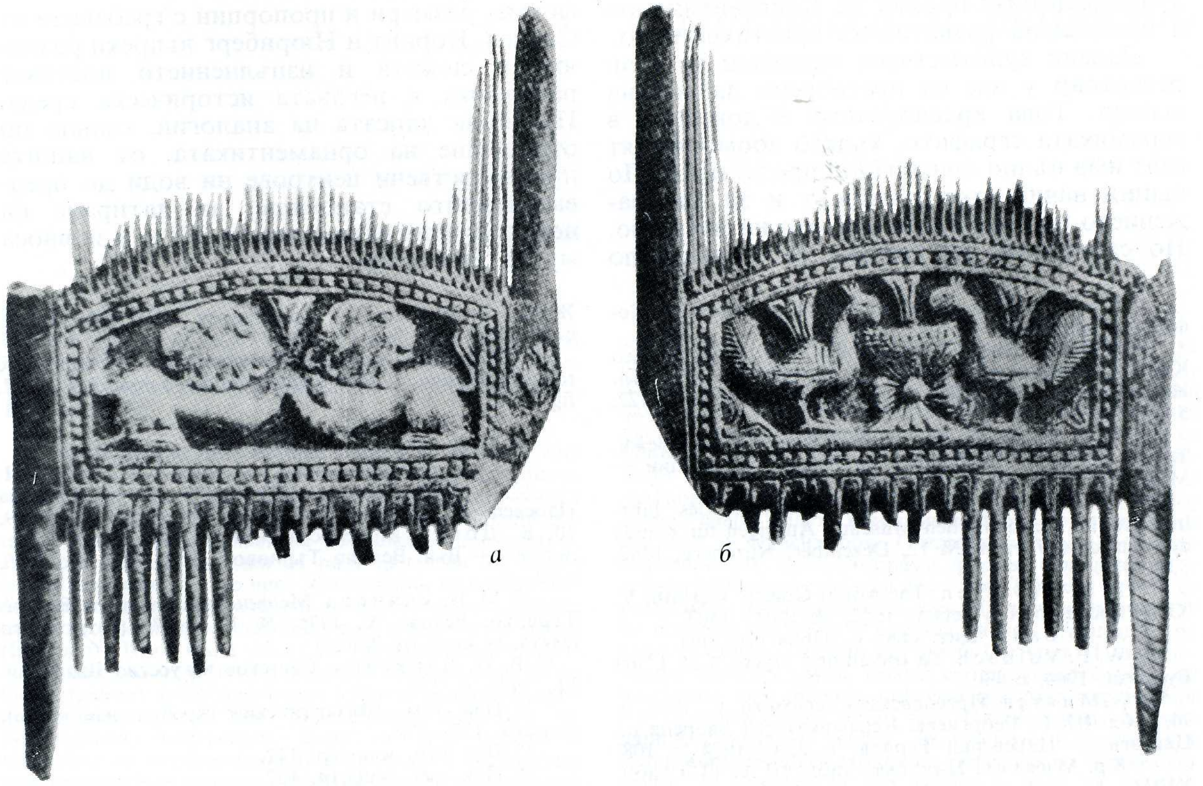

4

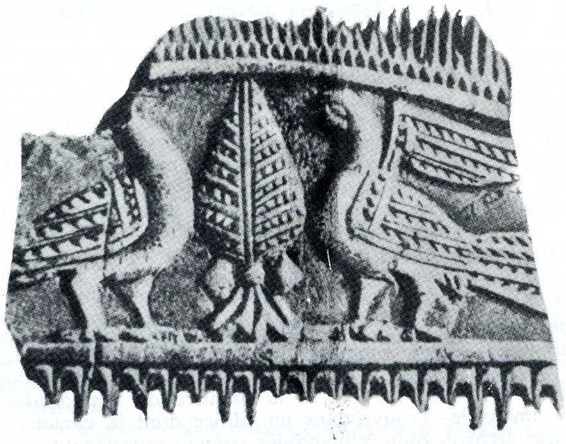

- *Обр. 3 а) гребен от Коринт с изображение на лъвове. Fig. 3 a) le peigne de Corinthe avec figure de lions*
- *Обр. 3 б) гребен от коринт, две птици от двете страни на чашата на безсмъртието. Fig. 2б) Le peigne de Corinthe, deux oiseaux des deux côtés du verre de l'immortalité*
- *Обр. 4. Два пауна пред дървото на живота на гребена от Коринт. Fig. 4. Deux paons devant l'arbre de la vie du peigne de Corinthe*

ционално отношение. Срещаме го представен в различни фигури и пози при търновската сграфито керамика[14], монетните печати[15] и медальоните[16]. Във византийското императорско изкуство темата с лъвски изображения има по-друг аспект. Триумфиращите императори били сравнявани с древните герои Давид, Херакъл и Самсон, а византийското красноречие риторически им придавало знаменито гражданско достойнство и войнска доблест[17].

В образци на византийската металопластика, датирани от XII в., има много зооморфни орнаментални мотиви. Така например в медальоните от горния пояс на капака на чаша изобразените животни — куче, вълк и барс — наподобяват позата на лъвовете от гребена[18]. На друга сребърна чаша от бягащите в една посока група животни лъвът спира вниманието ни[19]. Предната част на тялото остава по-ниско, а краката са присвити за скок. Подобно изображение има и при друга чаша, където животното е в ход наляво[20].

В една костна пластинка със зверинни мотиви (музея Херсонес — XII в.) два барса са в успореден бяг надясно, но в различна поза от тази на лъвовете в гребена — предната част на тялото е във височина вероятно като елемент от цялостното движение[21].

Подобна стойка на лъвовете от Царевец, с тази на гребените от Коринт (макар последните да са в срещуположна поза и глави обърнати назад, между силно стилизирано дърво на живота), е също свидетелство за обща тематична насоченост (обр. 3 а).

Тези мотиви византистите разглеждат като влияние на Изтока, а предметите в повечето случаи отдават на Византия. В зависимост от обществено-икономическите условия местните майстори използували различни сюжети и варианти, както и устойчиви символични формули. И ако тази постановка е правилна, естествено е да приемем, че традицията е присъствала в художествените прояви на Константинопол в процеса на развитие на християнството.

Дадени художествени елементи от този репертоар у нас са претворени на местна основа. Това красноречиво е доказано в керамиката сграфито, където зооморфният свят има пълно оригинално представяне. По същия начин стои въпросът и за изображението на лъва в приложното ни изкуство. Но сходството на гребена от Царевец по форма, размери и пропорции с гребените от Саркел, Коринт и Нюрнберг въпреки различия в сюжета и изпълнението поставят паметника в неговата историческа среда. При това липсата на аналогии, главно по отношение на орнаментиката, от нашите производствени центрове ни води до предварителното становище, за датиране на новооткрития екземпляр от XII в. и за вноса му от Византия.

---

[1] Кр. Миятев. Декоративната живопис на Софийския некропол. С. 1925, с. 10, 11.

[2] W. Schultze. Archäologie der altchristlichen Kunst. München, 1895, S. 180; G. M. Gaufmann. Handbuch der christlichen Archäologie. Raderborn, 1922, S. 206.

[3] А. В. Банк. Гребен из Саркела — Белой Вежи, Труды Волго-Донской археологической експедиции — МИА, № 75, Т. 2, М-Л, 1959, с. 337.

[4] A. Essenwein. Ein Elfenbeinkamm des Jahrhunderts im Germanischen Museum. Anzeigen für Kunde der deutschen Vorzeit, № 12, Dezember, Nürnberg, 1882, 331–333.

[5] D. R. Davidson. The Minor Objects Corinth, V, XII, Princenton-New Iersey, 1952, № 1301–1303.

[6] А. В. Банк. Цит. съч., с. 336 и пос. лит.

[7] W. F. Volbach. La travail de l'argent. Cat. L'art Byzantin, 1964, c. 430.

[8] Кр. Миятев. Преславската керамика. С. 1936, с. 74, табл. III; С. Георгиева. Керамиката от двореца на Царевец. — Царевград Търнов, Т. 2, С. 1974. с. 108.

[9] Кр. Миятев. Цит. съч., табл. III, с. 13 и табл. XVIII.

[10] Т. Тотев. За един паралел на чашата на Сивин Жупан от Преслав. — Археология, VIII, 1966, кн. 1, с. 35 и 36, обр. 2 и 7.

[11] T. Totev, L'atelier de céramigue peinte du monastère royal de Preslav. — CA (Cahiers archéologiques) 35, 1987, fig. 5 et. 6.

[12] С. Георгиева. Цит. съч., с. 114.

[13] D. R. Davidson. Цит. съч., табл. 80.

[14] С. Георгиева. Цит. съч., обр. XXXI и XXXII.

[15] Т. Герасимов. Монетите от двореца на Царевец. — Царевград Търнов. Т. 1, С. 1973; табл. III 9, 10; К. Дочев, Монетосеченето на търновските владетели. — Във: Велико Търново 1185—1985. С., 1985, с. 72.

[16] М. Ваклинова. Медальон с лъвове от Велико Търново, Векове, V, 1976, № 1, 69—70 (авторът го смята за внос от Запад).

[17] В. П. Даркевич. Светское искусство Византии. М., 1975, с. 238.

[18] Пак там. (Византийские серебрянные чаши), илюстр. 172—174.

[19] Пак там, илюстр. 112.

[20] Пак там, илюстр. 137.

[21] Пак там, (Резьба по кости), с. 275, илюстр. 395.

Peigne en os de Carevec

P. SLAVČEV

(Résumé)

Dans le présent article l'auteur étudie un peigne de plastique en os découvert lors de fouilles archéologiques à Carevec et daté du XIIe s. Il a une forme rectangulaire de hauteur 13,2 cm et largeur conservée 6,8 cm. La décoration est bilatérale et composée de figures en relief d'oiseau (paon) et de deux lions représentés parallèlement. L'exécution hautement artistique et la caractéristique stylistique des figures et, en outre, une certaine ressemblance avec les peignes de Sarcelles, Corinthe et Nuremberg sont un signe de leur origine commune et datation proche. Le plus vraisemblablement, il est importé de Byzance sans qu'on puisse indiquer la voie et la manière de l'importation commerciale. Trouvé dans un édifice dont la caractéristique archéologique le détermine comme appartenant à des représentants de la haute société, péris lors de l'invasion turque en 1393, il indique son existence continue et son appartenance sociale.

Критика и рецензии

S. STANKOVIĆ. ZRTVENICI I PROPOSOMORFNI POKLOPCI IZ VINČE. Univerzitet u Beogradu. Filozofski fakultet. Centar za archeološka istraživanja, kn. 7. Beograd, 1986.

На специалистите по праистория на Югоизточна Европа е добре известно, че селищната могила Винча край Белград е еталонен паметник на праисторическата култура от средата на неолита до края на халколита в централната северна част на Балканския полуостров. Най-интересните находки от разкопките на М. Васич са публикувани от него през 30-те години на нашия век. Материалите се съхраняват в археологическата сбирка на Философския факултет (Белград) и Народния музей (Белград). Те са били обект на допълнителни проучвания не само от редица утвърдени специалисти, но са били предмет и на дипломни работи, защитени през последните години във Философския факултет на Белградския университет. Една от тези работи е посветена на жертвениците (в българската литература тези предмети се наричат обикновено култови масички) и на капаците с лицево изображение. Авторът й Светозар Станкович е издирил всички находки от посочените два типа, произхождащи от Винча, установил е, че в четиритомната монография на М. Васич са намерили място само малка част от тях и е отчел важността на тяхното пълно проучване. Резюмираната книга е съкратен вариант на тази дипломна работа. Тя няма претенции за многостранно научно изследване, но е един сериозен опит за пълното публикуване на два типа находки от едно важно със своята стратиграфия многослойно праисторическо селище.

Текстовата част на книгата обхваща около 100 страници, от които изследването заема около 20. Следва каталог (29—81), библиография (83—87) и подробно резюме на английски език (89—102). Книгата е снабдена с 55 черно-бели графични таблици, но полиграфичното им изпълнение не е на достатъчно добро ниво. В някои случаи изображенията са трудно използваеми.

Изследването на Станкович върху жертвениците от Винча е изградено върху 212 цели и фрагментирани екземпляра, разделени в седем типологически групи. Жертвениците с триъгълен и четириъгълен резервоар съставят двете най-многобройни групи — близо 70 находки. Триъгълните преобладават във фазите Винча-Тордош I и II; а четириъгълните са срещат сравнително равномерно от Винча-Тордош I до Винча-Плочник I включително. И двете групи находки са украсени с врязана, понякога инкрустирана с бяло или червено вещество украса. В някои случаи отделни полета в орнаменталната композиция са покрити с червена боя. Ъглите на култовите масички са снабдени в повечето случаи със схематични антропоморфни или зооморфни изображения, гледащи навън. Сравнително малобройна е групата на жертвениците с кръгъл резервоар, които се срещат предимно в слоевете на Винча-Тордош I и II, но отделни екземпляри са намерени и в по-късни етапи. Те са поставени върху три или четири крачета и в редки случаи са украсени с врязана и понякога инкрустирана с бяло вещество орнаментация, а също и чрез покриване на отделни полета с червена боя. В един случай върху ръба на устието са моделирани гледащи навътре схематични изображения. Към тази типологическа група Станкович отнася и няколко неукрасени съдчета с плоски дъна, по чиито устия са моделирани също схематични зооморфни изображения. Четвъртата група жертвеници представя едно явление, характерно за преходната фаза Градац и за етапа Винча-Плочник I. Това са жертвеници с приблизително четиристранна форма, поставени върху четири крачета. Върху горната им повърхност е моделиран кух цилиндър, намиращ се понякога пред седяща женска фигура. Всички жертвеници от тази група са богато украсени отстрани с врязана и понякога инкрустирана украса. В много случаи някои полета в орнаменталната композиция са покрити с червена боя. Следващата група обхваща жертвениците със зооморфна форма. Снабдени са с четири крачета и една или две глави. В някои случаи се разпознава изображение на овен. Част от жертвениците са покрити отстрани с врязана украса. Срещат се от края на Винча-Тордош до Винча-Плочник II включително. Шестата група, имаща сходно разпространение по етапи с предходната, включва трикраки жертвеници с куха цилиндрична горна част. Преобладават екземплярите с врязана украса. Включените в последната група жертвеници са сходни по тип с тези от четвъртата група. За разлика от тях носещата част на тези се състои от две плътни срещуположни страни. Липсва и антропоморфно изображение. Разпространението им започва от края на Винча-Тордош I. Всички екземпляри от тази група са покрити с врязана украса.

Прави впечатление, че типологическите групи, обособени от Станкович, отразяват важни характеристики на жертвениците от Винча. Буди недоумение обаче подреждането на групите. По-разумно би било триъгълните, четириъгълните, кръглите и зооморфни жертвеници да бъдат представени последователно като един първи типологически ред от този тип находки. Останалите три групи имат много общи черти помежду си и следва да съставят втория типологически ред. Това подразделяне би облекчило един опит за обяснение на използването на жертвениците, което отбелязва и авторът в частта, посветена на този проблем.

За съжаление Станкович не разполага с нова информация относно предназначението на жертвениците и се задоволява с кратки предположения. Наистина интерпретацията на тези находки досега не е изяснена. В различни варианти те се срещат от началото на неолита до края на халколита във всички проучвани селища, но обикновено в публикациите липсват данни за контекста, в който са открити. Анализ на жертвениците от българските земи, проведен на фона на наличните данни за ранноземеделската религиозно-митологична система, съм изложил на друго място. Тук искам само да отбележа, че всички разгледани находки от Винча, които са много сходни по тип с тези от българските земи, вероятно са функционирали в сферата на култа към богинята Майка-Земя. Количеството им по културни етапи в селищната могила Винча съответства доста точно на количеството антропоморфни статуетки в същите етапи (срв. фиг. 11, с. 21). Тъй като тези статуетки се свързват с култа към плодоносещото начало, констатацията на автора е още едно, макар и косвено, доказателство за предложената по-горе от мен интерпретация на жертвениците от Винча.

В последната част на текста, посветен на жертвениците, Станкович прави кратък преглед на разпространението на тези находки на Балканския полуостров. Търсейки произхода на жертвениците от култура Винча, той намира първообраза им в ранно-неолитната култура Старчево-Криш, което е добре обосновано.

Капаците с лицево изображение са обект на разглеждане във втория дял на книгата. При разкопките на М. Васич във Винча са намерени общо 184 цели и фрагментирани екземпляри, от които са публикувани само 53. Голямата част от тях произхождат от пластовете Винча-Тордош I и II. Срещат се и в преходната фаза Градац, а отделни екземпляри и в по-късните етапи. Имат цилиндрична или слабоконична форма и задължително са снабдени с две срещуположни дръжки-уши. Върху едната страна имат неопределяемо по вид зооморфно изображение, изградено от релефен нос и очи, а също и украса — набодена или врязана, която покрива и задната им страна.

Станкович е подходил внимателно към типологията на капаците, която е изградена чрез корелация на седем елемента — дръжки-уши, украсата на челото, формата на очите, украсата под очите, представянето на носа и общият профил на капака. Новата типология във висока степен потвърждава предложената от М. Гарашанин типология, но е по-прецизна. Потвърждава се и забелязаната от същия автор хронологична определеност на всеки тип и последователната смяна на типовете без застъпване. Буди недоумение обаче фактът, че Станкович не взема отношение към предложената от Н. Лямич-Валович типология, изложена в защитената през 1976 г. в същия Философски факултет нейна дипломна работа.

Авторът поставя проблема за произхода на капаците с изображение. Той набелязва някои аналогии на Балканите и в Анатолия, но достига до обосновання извод, че засега винчанските капаци изглеждат по-скоро местно явление.

Един друг важен проблем във връзка с разглеждания тип находки, а именно кръгът от представи, които са обусловили създаването на тези изображения, както и тяхното конкретно използване, остава само набелязан. Авторът предполага връзка с ритуалното маскиране, засвидетелствано в антропоморфната пластика от Винча, но тази пластика представя маски от друг тип, при това само върху лицето. По-плодотворно може да бъде предположението на Станкович, че капаците с изображения са поставяни върху големи антропоморфни съдове и така се е получавало силно стилизирано тяло на живо същество. Според мен това ново цялостно изображение е било свързано с антропоморфния образ на богинята Майка-Земя. Доказателство за това е и задължителното отсъствие на уста върху капаците, което се смята от редица изследователи за сигурен белег в раннoземеделската иконография на богинята.

Както вече посочих, книгата е снабдена с подробен каталог на всички цели и фрагментирани жертвеници и капаци с изображения. В него са включени описание, данни за намиране в могилата, сегашно местонахождение и публикация (ако находката е публикувана). Каталогът съдържа данни за всички намерени във Винча находки от двата разглеждани типа. Всички споменати предмети са илюстрирани. Номерацията на каталога съответства на номерацията на изображенията и това създава възможност за лесно използване. Смятам обаче, че книгата щеше да спечели, ако беше приложен един списък на находките (със сега съществуващите им номера в каталога) по дълбочини на намиране в могилата (от долу на горе). Така по-лесно щяха да се намират принадлежащите към една хронологическа фаза жертвеници или капаци.

Както става ясно, книгата на Св. Станкович не ни изненадва с новости в интерпретацията на жертвениците и капаците с изображения от Винча. Тя обаче е полезна за специалистите по праистория на Югоизточна Европа с пълната публикация на тези находки, което пък вече е добра база за размисъл.

ВАСИЛ НИКОЛОВ

RATIARIENSIA. STUDI E MATERIALI MESIEI E DANUBIANI. Bologna. Cooperativa Libraria Universitaria Editrice Bologna. 1 — 1980, 141 s., 24 tabl.; 2 — 1984, 134 s., 28 tabl., 3—4 — 1987, 280 s. 28 tabl.

Разгърнатото археологическо проучване на обектите от римската епоха в българските земи доведе не само до значителни научни открития, но и до сериозни теоретични обобщения на резултатите от разкопките. В проучванията на тези обекти през последните години се включват активно и чуждестранни научни експедиции. Такава експедиция работи на продължаващите вече 12 години българо-италиански археологически разкопки на античния град Рациария. Екипът от италиански археолози от Университета в Болония, ръководен от проф. Дж. Сузини, допринесе за решаването на редица проблеми на топографията и планировката на града, за проучването на отделни категории паметници. Негова е заслугата и за отпечатването на научното издание „Рациариензия“, на чиито страници се поместват най-новите проучвания по проблемите не само античния град, но и на по-широк ареал от Долнодунавския лимес. Излезлите от печат 4 книги от поредицата позволяват да се направи преглед на включените 45 студии, статии и съобщения и да се потърси мястото им в проблематиката на Долнодунавския лимес.

Поредицата се открива със студията на Д. Джорджети „Колония Улпия Траяна Рациария: исторически и географски бележки“, където според принципа на някои предходни работи са разгледани местоположението, историческото проучване и проучванията на античния град (кн. 1, 13—34). В студията на В. Велков „Към въпроса за възникването на Рациария и името „Рациария“ е изложено проучването за възникването на Рациария като продължение на живота на старо мизийско селище. Авторът издига хипотезата за името Рациария като превод на по-старо местно название (кн. 3—4, 7—14). Ф. Мартели разглежда социалната и политическата еволюция на Рациария в дунавския ареал (кн. 1, 35—64). Същият автор се спира на църковната и културната политика на Рациария през IV в. — времето, когато тук работи изтъкнатият раннохристиянски еклезиаст и книжовник Паладий (кн. 1, 65—82). Ф. Мартели е проучил и края на градския живот на Рациария — при аварските нашествия от последната четвърт на VI в., според сведенията на Теофилакт Симоката (кн. 2, 15—24). Твърде важният въпрос за религиозния живот на Рациария, в частност за култа към Херакъл в град, където квартируват римски легиони, е разгледан от В. Найденова (кн. 3—4, с. 15—24). Съхраняваният в университета в Болоня архив на бележития болонски пътешественик граф Луиджи Марсили е послужил при изследването на Дж. Брици „Характер и разположение на пристанището в Рациария: една хипотеза според карта на Луиджи Фердинандо Марсили“ (кн. 2, 81—190).

Специално място в поредицата заемат публикациите на резултатите от археологическите разкопки, провеждани в Рациария. Резултатите от проучванията на западната крепостна стена на града от десетгодишен период са обобщени в статията на Й. Атанасова и А. Попова-Асенова (кн. 3—4, 85—96). Обобщение на резултатите от разкопките на италианската страна на експедицията (на мястото на предполагаемото пристанище на града, с откритата базилика с мозайка) е направено от Д. Джорджети (кн. 33—84). Същият автор е публикувал и резултатите от проучванията на акведукта, снабдявал с вода града от територията на близкото сегашно с. Държаница (кн. 2, 91—104). На въпроса за водоснабдяването на Рациария е посветена и статията на Й. Атанасова (кн. 1, 83—92).

Многобройните епиграфски паметници от Рациария са предизвикали интереса на изследователите към тяхното проучване и интерпретация. Дж. Сузини е разгледал техниката на изпълнение на един графит от Рациария, съобщаващ името на декурион на колонията (кн. 1, 129—131). А. Донати открива и обяснява името на Рациария върху надгробен надпис от IV в., открит край Милано (кн. 1, 133—134). Същата авторка предлага вариант на разчитане на открит в Рациария надпис, съобщаващ името Dacianus — висш магистрат на провинция Крайбрежна Дакия (кн. 3—4, 127—130). Особено внимание е обърнато на епиграфските данни от керамичната продукция: М. Болини систематизира и изследва подробно известните печати върху тухли от Рациария (кн. 1, 93—128). Същата авторка публикува tabula dealbata, открита в Рациария (кн. 2, 117—118). Въз основа на данните от латински надписи върху глина тя прави предположение, че в Рациария е съществувала тухларница (кн. 2, 119—122). Епиграфският материал от Рациария е позволил на Р. Иванов да разгледа критично данните за квартируването на IV Флавиев легион в града (кн. 3—4, 25—32). Я. Шашел прави разсъждения върху длъжността circitor като използва данни от епиграфски материали от Рациария и съседните ѝ области (кн. 2, 77—80).

Не са пренебрегнати и данните, съдържащи се в нумизматичния материал като извор за историята на античния град. В две статии В. Божкова разглежда хронологията и произхода на откритите при разкопките монети и прави важни наблюдения върху икономическите контакти на града (кн. 2, 106—116; кн. 3—4, 97—110). Цялостна типология и хронология на откритата в Рациария ранновизантийска керамика е направена от Г. Кузманов (кн. 3—4, 111—118).

Естествено продължение на преките проучвания на Рациария и съседните ѝ области са студиите, посветени на общи въпроси от развитието на Долнодунавския лимес. Особено важните въпроси за възникването на дунавската флотилия през I в. разглежда Т. Сарновски (кн. 3—4, 261—266). Сведенията, съдържащи се в римските пътеводители и в съчинението на ранновизантийския историк Прокопий „За постройките“, са позволили за Г. Мансели да направи важни наблюдения върху принципите на фортификация през I—III в. и отликите им от тези, застъпени през късната античност (кн. 2, 13—36).

Популярността на въпросите, свързани с проучванията на култа към Тракийския конник, е провокирала изследванията на М. Джиачеро — „Историко-епиграфски разсъждения върху Корпуса на култа към Тракийския конник“ (кн. 2, 47—54) и М. Флориани Скуарчапино — „Тракийският конник в Остия“ (кн. 2, 55—60). Последен етап от проучванията на Я. Младенова върху паметниците на дунавските конници е статията ѝ „Нови наблюдения върху паметниците на дунавските конници“ (кн. 2, 61—76).

Докладите от симпозиума „Проучвания на Долнодунавския лимес“, проведен във Видин през 1985 г., отпечатани в поредицата, я обогатиха с последните проучвания на най-важните обекти, разположени по Българското дунавско крайбрежие. На резултатите от разкопавания вече половин век античен град Ескус е посветена статията на Т. Иванов. Той разглежда фортификацията, урбанистиката и архитектурата на обекта, в който са разкрити най-монументалните засега сгради по Дунавското крайбрежие (кн. 3—4, 159—170). Г. Кабакчиева разглежда една страна от икономиката на Ескус — производството на стъкло, въз основа на открити и проучени от нея пещи за такова производство в античния град (кн. 3—4, 171—176). На историята на Ескус във времето на готските нашествия се спира А. Фрова (кн. 2, 37—46).

Група от статии е посветена на другия значителен център по лимеса — Нове. Ръководителката от българската страна на българско-полската експедиция, проучваща Нове, М. Чичикова разглежда перистилната сграда extra muros, в квадрат VIII A и откритите в нейните руини бронзови статуи и надписи на висши магистрати на I италийски легион (кн. 3—4, 185—192). Ал. Димитрова-Милчева представя част от най-богатата колекция от геми, съхранявана у нас, тази от Свищов. Въз основа на стиловия анализ на изображенията тя прави съществени наблюдения върху ювелирното производство в този участък от лимеса (кн. 3—4, 193—208). Л. Прес обобщава резултатите от четиригодишното проучване от страна на полските археолози на валетудинариума на Нове (кн. 3—4, 177—184). Й. Колендо въз основа на анализ на сведенията на граф Луиджи Марсили в съчинението му „Данувиус“ отъждествява споменатото от Марсили укрепление Мерлан с античния Нове (кн. 3—4, 209—214). Въз основа на резултатите от съвместните българско-немски разкопки на кастела Ятрус (при с. Кривина, Русенски окръг) са изградени проучванията на Г. фон Бюлов върху някои промени в структурата на селището от IV—V в. съдено по данните на един архитектурен паметник (кн. 3—4, 215—224) и на Б. Бьотгер за снабдяването на кастелите по Долнодунавския лимес с хранителни продукти (кн. 3—4, 225—230).

В отделни работи са представени нови открития и обобщения върху по-големите обекти по лимеса. М. Васич предлага резултатите от проучванията на разположената на територията на СФР Югославия крепост Нове (кн. 3—4, 131—134). Й. Атанасова е обобщила резултатите от разкопките на Кастра Мартис (кн. 3—4, 119—126). Г. Александров разглежда проучванията на Монтана и регио Монтанензиум (кн. 3—4, 143—152). В. Божилова публикува надписи от светилището на Диана и Аполон в Монтана с данни за двама легати на провинция Мизия (кн. 3—4, 153—158). В. Стоичков разглежда местоположението и съвременното състояние на проучванията на античния Алмус (кн. 3—4, 138—142). Д. Станчев се спира на някои проблеми на проучванията на Сексагинта Приста (кн. 3—4, 231—238). П. Доневски запознава с данните за лагера на XI Клавдиев легион в Дуросторум (кн. 3—4, 239—242). Две от статиите са посветени на проучванията на Никополис ад Иструм. Т. Иванов представя най-новите резултати от проучванията на античния град (кн. 3—4, 251—269). В. Велков въз основа на данните, съдържащи се в новооткрит надпис на гръцки език от Русе, издига хипотезата, че градската територия на Никополис ад Иструм е достигала до р. Дунав, откъдето е дошло и наименованието на града (кн. 3—4, 243—250).

Поредицата „Рациарензия“ е изпълнена на високо полиграфическо равнище. Снабдена е с илюстрации, схеми и карти. Към всяка книжка е приложен подробен списък на ползуваната литература и съкращения..

Цялостният преглед на проблематиката и съдържанието на публикуваните студии, статии и съобщения показва, че поредицата се утвърждава като солидно издание на проучванията на Долнодунавския лимес. Впечатление прави подходът при подбора и разработката на проблематиката — чисто археологическите проучвания на обектите или на отделните категории паметници се редуват със сериозни извороведски студии, а прецизните текстологични уточнения на епиграфските материали — със задълбочени проучвания на керамичната продукция, нумизматичния материал, култовите паметници. Всичко това прави поредицата пример в методиката на проучванията на един античен град и съседните му територии.

Далеч не на последно място трябва да се посочи и факта, че със своето сериозно научно съдържание и достойнства поредицата е пропагандатор на античната история и култура на българските земи. Резултат от сътрудничеството на учени от различни страни, тя е средство за взаимно опознаване и сближаване между народите.

ВАЛЕРИ СТОИЧКОВ

ЙОАХИМ ВЕРНЕР. ПОГРЕБАЛНАТА НАХОДКА ОТ МАЛАЯ ПЕРЕЩЧЕПИНА И КУБРАТ – ХАН НА БЪЛГАРИТЕ. С. 1988, 56 с. и 32 приложения

Отговорен редактор Димитър Овчаров.

Книгата на Йоаким Вернер под това заглавие има за задача да постави в ареала на раннобългарската култура откритото случайно още през 1912 г. голямо съкровище в землището на с. Малая Перещепина, на левия бряг на р. Ворскла, ляв приток на Днепър, на 13 км южно от Полтава. Много трудове са посветени на тази изключителна находка, но едвам с труда на Й. Вернер съкровището е разгледано цялостно и убедително в контекста на историческите събития и по-конкретно във връзка с историята на „Стара велика България“, включваща в пределите си обединени в едно българските племена, както от източната, така и от западната група, обединение осъществено от енергичния български хан Кубрат, основателя на династията Дуло. Малко по̀ на юг по течението на реката, също на левия бряг, е открито друго важно номадско съкровище при с. Новие Сенджари — факт, който значително намалява вероятността тези находки да са тук случайни. Макар и твърде отдалечена от Северен Кавказ, където е бил центърът на Кубратовата държава, никак не е изключено тази обширна и отдалечена област да е преминала под контрола на Кубрат заедно с извършеното от него обединение на всички българи от двете страни на Азовско море.

Както се вижда от анализа на находките, направен от Й. Вернер, съкровището от Малая Перещепина се състои от голям брой златни, сребърни и други метални предмети от различно време и различен произход. Основният материал обаче е от края на VI и първата половина на VII в. Изключение правят едно сребърно блюдо с изображение на Шапор II (309—379) и един дискос за нафора, върху който има гръцки надпис с името на епископ Патернус и контролен печат на император Анастасий (491—518). Разбира се, тези два предмета нямат нищо общо с датата на съкровището като цяло, те само свидетелствуват, че предметите имат сборен характер: придобивани са в различно време и по различни пътища. Към по-ранните находки следва да се отнесат и няколко златни или позлатени съдове от сасанидската епоха. Всички останали находки имат или византийски, или номадски произход от VI—VII в. Тук се отнасят както златни и сребърни съдове, така също коланни апликации и други накитни предмети, въоръжение, предмети от конска амуниция и византийски солиди, нанизани на верижка. Както посочва Й. Вернер, някои от номадските предмети, главно въоръжението и конските принадлежности, са били допълнително украсявани от византийски майстори, които са работили в ателиета при ханския двор. Много от предметите сочат, че погребаният е бил „много тясно свързан с християнството“.

Й. Вернер разглежда конспективно и историческите сведения за хан Кубрат, като не пропуска да отбележи съобщението на Никифор, според което Ираклий (610—641) изпратил на Кубрат подаръци и го почел с достойнството патриций. Смятам за правилна постановката, че Кубрат „като хан на Велика България (е) могъл да контролира откъм Кубанската област Понтийската степна зона до устието на Дунав“. Можем да добавим, че този контрол, както вече посочих, е бил упражняван и далеч по̀ на север, до северната граница на южноруската степна област, включваща и долното течение на р. Ворскла, където са открити съкровищата при Малая Перещепина и Новие Санджари.

Сравнявайки гроба от Малая Перещепина с един гроб от Сътън Ху на английския велик крал Редуалд, починал около 650 г., Й. Вернер заключава: „В случая с Малая Перещепина добре датираната археологическа находка говори недвусмислено за обстоятелството, че се касае за гроб на починалия около 650 г. хан Кубрат“.

Към изброените археологически свидетелства в подкрепа на това заключение с особено голяма доказателствена сила изпъкват двата пръстена с монограми. За съжаление разчитането на монограмите не е представено като сигурно, във връзка с което Й. Вернер пише: „Гръцките монограми на двата златни пръстена-печата (прил. 32) биха били също така от решаващо значение за отъждествяването на хана от Малая Перещепина и може би дори по-убедителни от доказателната стойност на археологическите улики, ако можеше да бъдат недвусмислено разчетени“ (с. 45). И във връзка с това твърдение той напомня, че именно със златен пръстен печат е бил отъждествен безпогрешно и гробът на франкския крал Хилдерих, починал в 482 г., а гробът открит през 1653 г.

И така решаването на въпроса за принадлежността на находката, респ. на гроба от Малая Перещепина, се свежда в последна сметка до правилното разчитане на монограмите върху двата пръстена. Д-р В. Зайбт от Института за византология към университета във Виена, чиято помощ за разчитането на монограмите е потърсил Й. Вернер, вижда в единия от монограмите името на Хубрат (Кубрат), а в другия същото това име, придружено от почетната длъжност патриций, т. е. Κοβράτου πατρικίου. Трябва да кажа, че по принцип това разчитане е съвсем правилно. Допуснати са само незначителни неточности. В първия монограм никъде няма буквата О, поради което името следва да се чете Χουβράτου, а не Χοβράτου. При разчитането могат да се предложат и други варианти, но този безспорно е най-приемливият и единствено възможен, тъй като напълно се съгласува както с характера на находките, така и с историческите събития през VII в. в тази южноруска област. С други думи, колебание не може да има: в този монограм се чете името на българския хан Кубрат. Пръстенът с този монограм обаче не е печат, както другият пръстен, тъй като буквите му не са в огледален образ, както на първия пръстен. Д-р В. Зайбт правилно е видял длъжността патриций в съкращението П и К, двете в лигатура, но не е могъл да се досети, че крайната буква вляво е Д(Δ), а не В. Впрочем тази буква е толкова ясно изписана, че в разчитането и не може да има никакво съмнение. Грешката на д-р Зайбт очевидно е допусната по недоглеждане. Името на Кубрат обаче тук не е Κουβράτου, както в първия пръстен, а Χουδβάδρου. Да прочетем така името на хана ни дава основание ясно изписаната делта. Точно така изписано, името на Кубрат се среща и в Арменската география на Ананий Ширакуци от втората половина на VII в. (вж.: В. Н. Златарски. История на българската държава през средните векове, т. I, ч. 1, С. 1970, с. 153, където четем: „И от Хипийската планина побягна синът на Худбадр (чети Кубрат)“).

И така, в заключение можем да кажем, заедно с редактора на труда Д. Овчаров, че историческата интерпретация в този труд „довежда до най-верния извод — единственият владетел, починал по това време, на когото би могло да се устрои такова пищно погребение, е ханът на Велика България Кубрат“.

Предложеното от д-р В. Зайбт четене на монограмите върху двата пръстена заедно с направените тук доуточнявания не оставят никакво съмнение, че в гроба, открит в Малая Перещепина, действително е бил погребан хан Кубрат, а богатото съкровище, открито в този гроб, е ярко свидетелство както за връзките на „Стара велика България“ със съседните племена и народи, така и за духовната извисеност на самия хан, възприел още от малък не само религията, но и културата на Византия, най-високата за своето време, която несъмнено е оказала благотворно влияние на целокупното българско общество от тази най-ранна епоха на неговата история.

СТАМЕН МИХАЙЛОВ

Преглед

Научна конференция с международно участие, посветена на 30-годишнината на българско-полските разкопки в Нове

През 1989 г. се навършиха 30 години от започването на българско-полските разкопки в Нове. По този повод на 1 и 2 август 1989 г. в гр. Свищов се проведе научна конференция с международно участие, организирана от Археологическия институт на БАН, Съюза на научните работници — клон Свищов, и Общинския музей „Алеко Константинов" в града на тема: „Долнодунавският лимес и разкопките в Нове". На конференцията взеха участие повече от 50 археолози от страната и чужбина (Австрия, Англия, ГДР, Италия, Полша, СССР и Югославия).

Конференцията беше ръководена от проф. Велизар Велков, директор на Археологическия институт на БАН. В своето встъпително слово А. Димитрова-Милчева, главен ръководител на българско-полските разкопки в Нове, посочи голямото значение на проучванията в Нове за историята на Долнодунавския лимес и се спря на забележителните открития на двата екипа, които биха били немислими без всестранната подкрепа на местните партийни и административни власти. От позициите на сегашното състояние на разкопките резултатите могат да се сумират по следния начин: установени са най-важните периоди от развитието на поселищния живот на това място извършена е локализация на главните порти и улици, установена е вътрешната планировка на най-важната лагерна архитектура — военната комендатура (принципия), лагерна баня, валетудинариум, военни бараки, офицерски жилища. Разкрити са занаятчийски квартали и керамични пещи от късната античност, светилища, раннохристиянски базилики, извънградски жилища.

От името на свищовската общественост на това забележително културно събитие за града, поднесе приветствие проф. Спасов, председател на Свищовския клон на СНР. С приветствени слова по случай юбилея се обърнаха също д-р В. Кондич, директор на Народния музей в Белград, проф. М. Болини прочете поздравителното писмо на проф. Ж. Сузини от университета в Болоня и ръководител на италианския екип в Рациария, проф. Л. Прес от университета във Варшава, а така също и секретарят на Полското посолство в София А. Маркевич.

Деловата част на предобедното заседание беше председателствувана от проф. Л. Прес и ст. н. с. М. Чичикова. Включените в програмата доклади бяха посветени на съвременното състояние на проучванията и най-новите открития преди всички в Нове и селищата по десния бряг на Долния Дунав. Д-р Е. Полтър (Нотингам) изнесе доклад на тема: „Проблемите на римския военен лагер Нове и военните лагери в Британия през IV в.", в който постави на дискусия въпроса за статута на Нове. Той не вижда конкретни данни за градски живот в Нове през този период. Д-р П. Петрович (Белград) изнесе „Нови резултати от археологическите разкопки на римските пристанища и флота на Горномизийския лимес на територията на ФР Югославия. Великолепно съхранилите се плавателни съоръжения при Железни врата бяха представени с една прецизна документация и интерпретация. Проф. В. Велков сподели резултатите от своите проучвания от един надпис на гръцки език, вторично употребен като строителен материал в скамнум трибунорум на Нове. Той посочи, че между интересните данни, съдържащи се в него, за пръв път се споменава провинция Родопа. А. Николаева направи съобщение за най-новите открития на крепостните стени на Бонония (Видин). В. Стоичков проследи разкритията на крепостните стени на Алмус (Лом) и направи опит за тяхното датиране. Проф. Л. Прес изнесе доклад на тема „Особености в плана на валетудинариума в Нове и връзката му с подобни лазарети в Римската империя. Ст. н. с. В. Найденова показа на базата на едно обобщено изследване на археологическите и епиграфски данни „Култа на Херъкъл в Нове". Е. Пенкова разгледа проблема за „Култа на Дионис в Нове", като се спря обстойно на неговия произход и развитие. Д. Ботева представи нови виждания за политическата роля на С. Север в развитието на провинция Долна Мизия. П. Доневски говори за „Дорусторум — лагер, канабе, муниципиум".

Следобедното заседание, председателствувано от доц. Т. Сарновски и ст. н. с. В. Найденова, започна с доклада на ст. н. с. С. Буйских (Киев), озаглавен „Към проблема Северно-Черноморски лимес". Авторът посочи, че в края на I в. пр. н. е. и в началото на I в. на н. е. около Облия била създадена единна отбранителна система — лимес. По същото време аналогични явления се забелязват около Херсонес, на Боспор и в района на Танаис, което му дава основание да ги разглежда като единна погранична система. Сам по себе си този въпрос е остро дискутиран в науката и неговото поставяне на базата на нови археологически изследвания е от голямо значение. Н. с. В. Крапивина (Киев) представи „Олбия през римската епоха". Докладът беше посветен на историческата топография и стратиграфия на Олбия през I—IV в. На големи площи е документиран пласт от края на III и първата половина на IV в. Проф. Т. Иванов посвети своя доклад на „Архитектурата на форума на Ескус". Проведените самостоятелно от Д. Станчев разкопки през 1985—1989 г. бяха отразени в изнесения от него доклад и разкриха нови страни от живота на късноантичния кастел Ятрус при с. Кривина, Русенско. Разкрити са цялостно огромни помещения, работилници и други с богат инвентар от добре запазени и сигурно датирани глинени съдове, изделия то кост и метал, накити, както и едно голямо монетно съкровище от времето на императорите Аркадий и Хонорий. Д-р К. Вахтел продължи темата за Ятрус с един доклад, озаглавен „Връзки межуд Нове и Ятрус през IV в.". Въз основа на археологически и епиграфски данни той посочи ролята на I италийски легион в създаването на кастела.

Следващият ден беше определен за посещение на разкопките в Нове, където на самите обекти бяха изнесени докладите на доц. Т. Сарновски „Принципията в Нове", на П.

Дичек „Разкопки на валетудинариума през 1987—1989 г“, на ст. н. с. А. Милчева и Е. Генчева „Разкопки на скамнум трибунорум през 1984—1989 г.“, на ст. н. с. М. Чичикова „Нове през късната античност и ранновизантийската епоха“. Това позволи на участниците не само да се запознаят с мащабните открития в Нове, но и да се разгърне една оживена дискусия на място. Липсата на време не позволи да бъдат прочетени всички доклади и съобщения, но заедно с изнесените ще бъдат отпечатани в поредицата „Рациарензия“.

Материалите от археологическите разкопки в Нове бяха представени чрез една специално организирана за целта изложба от Градския общински музей в Свищов, чиято подготовка се дължи на усилията на Е. Генчева, П. Владкова и П. Драганчев. За пръв път беше изложена цялостно великолепната североиталийска керамика, каквато за пръв път се открива в Нове, ранноримски стъклени съдове, бронзова пластика, костени изделия, накити и др. С много фотоси и чертежи беше показана 30-годишната история на разкопките и тясното сътрудничество в процеса на работата между двата екипа.

За участниците в конференцията беше организирана научна екскурзия до Димум (дн. Белене), където ст. н. с. Д. Джонова изнесе доклад на място за археологическите открития и историята на селището.

За приносът им в развитието на българско-полското научно сътрудничество в областта на археологията ст. н. с. М. Чичикова и ст. н. с. А. Милчева бяха удостоени с почетния знак на Варшавския и Познанския университет.

Конференцията, посветена на 30-годишнината на българско-полските разкопки в Нове, показа не само безспорните достижения на двата екипа, но и израстването на една млада генерация от специалисти, която амбициозно се включва в проучването на долнодунавската погранична система.

АЛ. ДИМИТРОВА-МИЛЧЕВА

Изложба във Венеция под наслов „Финикийците“ (март — ноември 1988 г.)

Изложбата, открита в салоните на Палацо Граси, беше една от най-значителните европейски културни прояви на 1988 г., първа по рода си с толкова големи размери и с толкова многообразно представяне на финикийската цивилизация. Тя беше организирана под научното ръководство на изтъкнатия италиански учен С. Москати и неговите сътрудници, които са и автори на особено ценния каталог на експонирания материал (общо 763 страници). В организацията участвуваха и представители от най-големите музеи и най-авторитетните институции както от Европа, така и от Северна Африка и Близкия Изток.

Изборът на град Венеция за място на изложбата без съмнение беше едно благоприятно условие за нейното успешно протичане. Този град със своите острови, опасани от морето и свързани помежду си чрез многобройни мостове, представлява една очарователна и подходяща рамка на изложба, посветена на финикийците, познати като известни мореплаватели.

Връзката с морето, която посетителят установява веднага при пристигането си в този град, не се прекъсваше и в залите на Палацо Граси. И тук морето също беше главният герой. Маршрутът на изложбата подражаваше този на финикийските морски курсове. Посетителят чрез двадесет и четирите зали, отворени към венецианските канали, изминаваше пътя от Финикия до западния край на Средиземноморието.

Изложбата представи финикийската цивилизация в нейната комплексна изява през многовековната ѝ история, като изтъкна типичните черти на нейната култура, както и ролята, която тя е играла в развитието на други цивилизации. Организирана бе по големи географски области: Финикия и онези страни с които тя е имала контакти — Кипър, Северна Африка, Иберия, Сардиния, Сицилия, Малта и тиренска Италия. Всяка област се представи чрез археологическите материали, историята на нравите, на събитията, на религиозната практика, на занаятчийската и общопроизводителната дейност. Всяка отделна култура бе проектирана на фона на финикийската цивилизация, и то така, че да се изтъкнат различните влияния и конкретните резултати от контактите, установени между Финикия и другите народи.

Маршрутът по области в изложбата на места бе прекъснат, за да се осветлят и подчертаят някои от ключовите пунктове на финикийският свят. Така например „монографски“ се разглеждат както мореплаването и производството — търговия, така и разпространени в цялата западна финикийска област големи светилища на открито, наречени „Тофет“, и финикийската азбука.

Изложбата беше от значителен интерес също и като сериозен опит да се въвлече широката публика в по-активно опознаване на древния свят. С тази цел компютрите в Палацо Граси изиграха важна роля. Те бяха използувани по един съвсем нов начин: нямаха единствено документираща функция, както беше досега, а предизвикаха чрез предложените четири програми въображението на посетителя и го караха да се включи в една почти творческа дейност. В една от програмите — „Откриването на един град“, посетителят например беше провокиран да играе ролята на археолог. Целта в случая беше да се открие в цялата му красота и богатство финикийският център Керкуане. Компютърът предлагаше редица данни, които археологът трябваше да съумее да използува за да напредне в „изследването си“.

Полезно допълнение към изложбата беше също така и документалният филм „Около нас е морето на финикийците“, прожектиран в съседната на Палацо Граси църква. На екрана посетителите виждаха като нещо близко земите по Средиземноморското крайбрежие, върху които финикийските мореплаватели са създали своите колонии и емпории. Редуваха се картини на най-важните археологически паметници в антични градове като Библос, Картаген, Султис и др. Но най-привлекателни оставаха художествените подводни репортажи от Средиземноморието. Това беше последното връщане на посетителите към морето на финикийците и нова връзка с венецианската лагуна.

М. РЕХО

Защитени дисертации

Людмила Дончева-Петкова. *Средновековни кръстове-енколпиони от българските земи (IX—XIV в.) и тяхното значение като историко-археологически извори* (докторска дисертация). Рецензенти: проф. д-р Петър Петров, проф. Атанас Милчев, ст. н. с. к. и. н. Костадинка Паскалева

Кръстовете енколпиони, принадлежащи към средновековната малка метална пластика, са предметите, подложени на пълно издирване и подробен, цялостен анализ. Разнообразието на типове, форми и сюжети, както и превръщането на тези паметници до голяма степен в датировъчен материал, прецизират интереса към тяхното проучване и подсилват значението им като исторически и археологически извори.

Дисертационният труд обхваща пет глави (582 страници), приложения (32 страници), 52 образа и графични рисунки, каталог (276 страници) и албум (155 таблици). В каталога са включени 845 кръстове-енколпиони от българските земи. Подобна колекция, внушителна с числеността на екземплярите, не е известна.

Проследени са пътят и историята на проучване на този вид паметници. От обект на частично внимание в края на миналия век и цялостното изследване на около 40 екземпляра от Народния археологически музей от Кр. Миятев през 1920 г. до последните 35—40 години с увеличаване на числеността им в резултат на редовни археологически разкопки става възможно и натрупването на нови, допълнителни факти за изясняване на редица въпроси около тяхната датировка.

Имащ дълга предистория, кръстът е разгледан като основен символ на християнската религия и култура. Установени са неговите функции. Вниманието е спряно на реликвата на Честния кръст и мощите на светци, поставяни в енколпионите. Издирени са писмените извори от българската история. Използувана е информацията, която предоставят данните от археологическите разкопки.

Натрупването на многочислени единични екземпляри се сочат като предпоставка за създаване на правилна и стройна класификация и датировка, задача от особена трудност предвид разнообразието и разпръснатостта на материала.

Отделните типове при подреждане според класификацията на нагръдните кръстове е трудна задача, защото при тяхното изследване и съпоставяне се преплитат няколко белега — материал, предназначение, форма, технология, украса, иконография и т. н. От тях основните са свързани с предназначението, формата и изображенията върху повърхността. Преобладават металните кръстове, които се разделят на четири големи групи: 1. двойни; 2. кръстовидни кутии; 3. касетни; 4. единични. Първите три групи са предназначени за съхраняване на реликви.

Включени са и екземпляри от глина, кръстове от кост и от камък. За установяване на химическия състав е направен лазарен микроспектрален анализ, а за проследяване начина по който е нанесен вдълбаният орнамент са извършени наблюдения с бинокулярен микроскоп. Очертани са производствените райони и ателиетата. Обърнато е специално внимание на материалите, използувани за производство — масова употреба на бронз, мед, олово, желязо и по-рядко от злато и сребро по специална поръчка.

Богатият иконографски репертоар, композицията и стиловите особености, орнаменталният репертоар и надписите върху енколпионите, отразени в глава пета на научната разработка, свидетелствуват за наличието на многобройни ателиета, функциониращи в различно време, както и за връзката между майсторите, изработващи енколпиони и тези на иконопистта, книжната илюстрация, каменната пластика, монетите и печатите. Изследвана е палеографията на гръцките и кирилски надписи, отделни букви, съкращения, титли, лагатури, монограми. Проследени са пътищата на проникване на енколпионите в средновековна България, насочващи към нейните политически, културни и духовни контакти.

Г. ВЛАДИМИРОВА

Книгопис

Общи съчинения

Атанасов, Атанас, Любка Бобчева и Иван Василчин. Шабла. С., ОФ, 1985. 239 с. с ил.

От праисторическата епоха до днес. Рец: Жеко Попов. — Добруджа, 5, 1988, 184—188.

Бъчваров, Иван. Археологически паментици в общините Алфатар, Главиница и Дулово, Разградска област. — Добруджа, 5, 1988 52—70.

Праистория, античност и средновековие.

Брестнички, Станислав. Сезони в Дебелт. — Космос, 1989, № 3, 7—13.

За находките от деветте археологически сезона на обекта (ранна бронзова епоха, античност и средновековие).

Генова, Елена и Лидия Влахова. 24 утвари от Рилския манастир. С., Бълг. художник, 1988. 47 с. с репрод. XVI—XIX в.

Димитров, Марин. Приноси към историята на гр. Балчик. — Добруджа, 5, 1988, 71—86.

Античност и средновековие.

Димитрова-Милчева, А. Ст. н. с. Димитър Николов — музеен деятел и археолог (по повод 65 години от рождението му). — Нумизматика, 1989, № 2, 46—48.

Исторически очерк за село Побит камък, Разградска област. Варна, Г. Бакалов, 1988.

Авт.: Иван Георгиев и др.

Кондарев, Никола, Никола Гарвалов и Тошо Атанасов-Тимошкин. История на Чирпан и Чирпанско. С., ОФ, 1987. 708 с., 16 л. ил.

От праисторическата епоха до съвремието.

Кратка история на Добруджа. Състав. и обща ред. Велко Тонев и И. Зарчев. Варна, Г. Бакалов, 1986. 439 с.

Авт.: В. Велков и др.

Рец.: Любомир Йончев, Илия Тодев и Володя Милачков. — Добруджа, 5, 1988, 189—199.

Митова-Джонова, Димитрина. Общонародното и регионалното в културно-историческото развитие на Дунавската равнина. С., БАН, 1989. 192 с. с к.

От праисторическата епоха до средновековието.

Национална конференция по археология, 34. Кърджали. 1989.

Археологически открития и разкопки през 1988 г. Кърджали, 1989. 186 с.

Съдържа резюмета на доклади за разкопки на обекти от праисторическата, античната и средновековната епоха.

Харбова, Маргарита. Развитие на плановата и пространствената схема на османските култови сгради на Балканите (XV—XIX в.). — Studia balc., 18, 1985, 267—282.

Христова, З. Подбрана библиография на трудовете на ст. н. с. Димитър Николов. — Нумизматика, 1989, № 2, 48—49.

Шаренков, Атанас. Старинни трактати по технология и техника на живописта. Т. 1. С., Бълг. художник, 1988. 376 с. със сх., 28 л. ил. факс.

От античността и средновековието.

Kancev, M. Prof. Georgi I. Georgiev (1917—1988). — In: Tell Karanovo und das Balkan-Neolithikum. Gesammelte Beitr. z. Internat. Koll., Salzburg 1988. Salzburg, 1989, 5—8.

Праистория

Банков, Явор. Раждането на архитектурата. Долмените в Сакар. — Архитектура, 1989, № 2, 32—33.

Димитров, Минчо и Кънчо Кънчев. Неолитни оръдия на труда от Старозагорско. — Изв. Бълг. истор. д-во, 39, 1987, 31—60.

Лам Тхи Ми Зунг. Проблеми на къснобронзовата култура Разкопаница-Асеновец в Южна България. — Археология, 1989, № 1, 1—5.

Николов, Васил. Картината на света в раннонеолитната орнаментация от Ракитово. — Изв. Бълг. истор. д-во, 39, 1987, 5—29.

Панайотов, Иван. Ямната култура в българските земи. С приложение „Антропологични данни за погребаните в некрополи от Североизточна България (ранна бронзова епоха)“ — с. 175—190 от Йордан Йорданов и Бранимира Димитрова. С., БАН, 1989. 190 с. с ил. (Разкопки и проучвания, 21).

Порожанов, Калин. Датировка на каменните котви с отвори от Българското Черноморие — постижения и проблеми. — Археология, 1989, № 1, 6—15.

Тодорова, Хенриета. Каменномедната епоха в България. С., Наука и изкуство, 1986. 234 с. с ил.
Рец.: Кънчо Кънчев. — ИПр, 1969, № 6, 94—97.

Тодорова, Х. Международен симпозиум на тема „Ролята на Черно море в праисторията на Европа“ [Толбухин, 20—26 май 1988 г.]. — Археология, 1989, № 1, 61—62.

Aslanis, Ioannis. Das Neolithikum und das Chalkolithikum im Nordgriechischen Raum. — In: Tell Karanovo und das Balkan-Neolithikum. Gesammelte Beitr. z. Internat. Koll., Salzburg 1988. Salzburg, 1989, 65—81.

Comşa, Eugen. Le néolithique en Roumanie. — In: Tell Karanovo und das Balkan-Neolithikum. Gesammelte Beitr. z. Internat. Koll., Salzburg 1988. Salzburg, 1989, 83—125.

Excavation in the Bacho Kiro Cave. Final Report. Warszawa, Państw. Wyd. Naukowe, 1982. 172 p. ill.

Hiller, Stefan. Neolithikum in Karanovo und seine chronologische Stellung zu den gleichzeitigen Kulturen in Nordgriechenland und Serbien. — In: Tell Karanovo und das Balkan-Neolithikum. Gesammelte Beitr. z. Internat. Koll., Salzburg 1988. Salzburg, 1989, 165—179.

Jordanov, Kiril. Nord-Eastern Thrace — A Contact Zone in South-Eastern Europe. — Etud. balk., 1989, No 2, 103—108.

През II—I хил. пр. н. е.

Kančeva, Tatjana. Kultplastik und Schmuck aus der spätneolithischen Siedlung bei Nova Zagora. — In: Tell Karanovo und das Balkan-Neolithikum. Gesammelte Beitr. z. Internat. Koll., Salzburg 1988. Salzburg, 1989, 43—63.

Maran, Joseph. Die Schaftleaxt aus dem Depotfund von Theben (Mittel-Griechenland) und ihre Stellung im Rahmen der bronzezeitlichen Äxte Südosteuropas. — Archäol. Korrespondenzbalatt, 19, 1989, Nr. 2, 129—136.

Monah, Dan et Stefan Cocoş. Aşezările culturiii Cucuteni din România. Iaşi, 1985.
Рец.: Веселин Драганов. — Добруджа, 5, 1988, 178—183.

Nikolov, Vassil. Zu einigen Aspekten der Kultur Karanovo I. — In: Tell Karanovo und das Balkan-Neolithikum. Gesammelte Beitr. z. Internat. Koll., Salzburg 1988. Salzburg, 1989, 27—41.

Panajotov, Ivan. Zur Chronologie und Periodisierung der Bronzezeit in den heutigen bulgarischen Gebieten. — Thracia, 9, 1989, 74—103.

Ruttkay, Elisabeth. Das Neolithikum in Österreich und das Chronologiesystem von Karanovo. — In: Tell Karanovo und das Balkan-Neolithikum. Gesammelte Beitr. z. Internat. Koll., Salzburg 1988. Salzburg, 1969, 139—163.

Tašič, Nikola. Karanovo V/VI und das Äneolthikum der östlichen Teile von Jugoslavien. — In: Tell Karanovo und das Balkan-Neolithikum. Gesammelte Beitr. z. Internat. Koll., Salzburg 1988. Salzburg, 1989, 127—138.

Todorova, Hentrieta. Das Frühneolithikum Nordbulgariens im Kontext des Ostbalkanischen Neolithikums. — In: Tell Karanovo und das Balkan-Neolithikum. Gesammelte Beitr. z. Internat. Koll., Salzburg 1988. Salzburg, 1989, 9—25.

Античност

Аргиров, И. Нови аспекти на пространството и мащабността в култовата архитектура на Египет. — Год. ВИАС — София, 33, 1988, № 2, 157—171.

Батаклиев, Георги. Антична митология. [Справочник] Второ изд. С., Д-р П. Берон, 1989. 181 с., 48 с. ил.

Ваклинова, Маргарита. Погребения от периода на Великото преселение при Плевен. — В: Проблеми на прабълг. история и култура. Втора международ. среща по прабълг. археол., Шумен 1986 г. С., 1989, 129—142.

Вълчанова, Христина и Стоил Пищалов. Съхранено от вековете. — Родопи, 1989, № 3, 39—41.

Археологически разкопки на тракийски селища в Средните Родопи.

Кесякова, Елена. Антична синагога във Филипопол. — Археология, 1989, № 1, 20—33.

Китов, Георги. Археологически открития край Равногор в Родопите. — Родопи, 1989, № 1, 37—39.

Предримски период.

Магомедов, Мурад. Булгары и страна Берсилия. — В: Проблеми на прабълг. история и култура. Втора междунар. среща по прабълг. археол., Шумен 1986 г. С., 1989, 66—76.

Найденова, Върбинка. Римската вила в с. Кралев дол, Пернишки окръг. С., БАН, 1985. 151 с. с ил. (Разкопки и проучвания, 14.) Рец.: Radislav Hošek. — Eirene, 25, 1988, p. 149.

Ракшиев, В. Античното средиземноморско жилище и перистилът. — Год. ВИАС — София, 33, 1988, № 2, 143—155.

Танчева-Василева, Н. Паметници на религията в Тракия (II—III в.) от фонда на Историческия музей — Ямбол. — Изв. музеите Югоизт. България, 11, 1988, 23—28.

Тонев, Любан. Градоустройството по българските земи през античността — до VII век. — Архитектура, 1989, № 2, 18—20.

Тонев, Любан. Градоустройството по българските земи през римското владичество. — Техн. мисъл, 1989, № 1, 97—102.

Фол, Александър. Състояние на траколожките проучвания след Петия международен конгрес по тракология. — Сп. БАН, 1989, № 3, 67—73.

Чимбулева, Жана. Надгробни плочи със седнали фигури от Несебър. — Изв. музеите Югоизт. България, 11, 1988, 7—22.

Biernacka-Lubańska, Małgorzata. Wodociągi w rzymskiej twierdzy legionowej w Novae. — Novaensia, 1, 1987, 53—73.

Dyczek, Piotr. Uwagi na temat ceramiki odkrytej w Novae w 1979 roku. Odcinek IV. Budowla z portykami. — Novaensia, 1, 1987, 253—287.

Gacuta, Włodzimierz. Przedmioty metalowe z Novae — kampanie wykopaliskowe z lat 1960—1969, 1971, 1973, 1975 i 1977. — Novaensia, 1, 1987, 75—175.

Gergova, Diana. The Find from the Rogozen and one Religious Feast in the Thracian Lands. — Klio, 71, 1989, No 1, 36—50.

Gočeva, Zlatozara et Manfred Oppermann. Corpus Cultus Equitis Thracii. II. Monumenta inter Danubium et Haemum reperta. 1: Durostorum et vicinia, regio oppidi Tolbuhin, Marcianopolis et vicinia, regio oppidi Šumen. Leiden, E. J. Brill, 1984. XVII, 176 p., 84 pl. 1 k.
Рец.: Georgi Mihailov. Le Corpus du cavalier Thrace continue à paraître. — Балк. езикозн., 1989, № 1, 80—82.

Gočeva, Zlatozara. Die thrakischen Festungen und ihr Platz im

Siedlungssystem. — Thracia, 9, 1989, 21—30.

Golvin, Jean-Claude. L'amphithéâtre romain. Essai sur la théorisation de sa forme et de ses fonctions. Texte et planches. Paris, De Boccard, 1988. 453 p. + LXXI planches.

На с. 263 разглежда амфитеатъра на Филипопол.

Kolendo, Jerzy. Historia odkryć i publikacji z Novae. — Novaensia, 1, 1987, 37—351.

Kolkowna, Stanislawa. Bibliografia prac dotyczących Novae z lat 1979—1981. — Novaensia, 1, 1987, 323—326.

Majewski, Kazimierz. Novae 1960—1979. Uwagi wstępne. — Novaensia, 1, 1987, 5—10.

Misiewicz, Krzysztof et Stanisław Tumidajewicz. Żarna i mortaria kamienne z Novae. — Novaensia, 1, 1987, 177—230.

Miteva, Neli. Die Hunnen und die spätantike Zivilisation in den Gebieten Thrakiens. — Thracia, 9, 1989, 143—151.

Press, Ludwika. Kronika prac wykopaliskowych prowadzonych przez ekspedycje archeologiczna Uniwersytetu Warszawskiego w Novae. — Novaensia, 1, 1987, 11—36.

Press, Ludwika et Tadeusz Sarnowski. Novae, rzymska twerdza legionowa i miasto wczesnobizantyjskie nad Dolnym Dunajem. — Novaensia, 1, 1987, 289—322.

Spiridonov, Tošo. Die Siedlungssysteme in Altthrakien im 1. Jahrtausend v. u. Z. — Thracia, 9, 1989, 53—68.

Szubert, Waldemar. Lampy wolutowe z budowli legionowej w polnocno-zachodniej czesci Novae. — Novaensia, 1, 1987, 231—251.

Velkov, Velizar. Römisches Militärwesen in der Provinz Thrakien. — Thracia, 9, 1989, 5—11.

Средновековие

Аладжов, Живко. Опит за определяне на знаците от прабългарските некрополи в структурно и хронологическо отношение. — В: Проблеми на прабълг. история и култура. Втора междунар. среща по прабълг. археол., Шумен 1986 г. С., 1989, 269—274.

Алексиев, Йордан. Изображение на шаман върху средновековен съд от Царевец във Велико Търново. — В: Проблеми на прабълг. история и култура. Втора междунар. среща по прабълг. археол., Шумен 1986 г. С., 1989, 440—447.

Алексиев, Й. Ремесла в столице Тырновград. — В: Труды V Междунар. конгр. археологов-славистов, Киев 1985 г. Т. 2. Киев, 1988, 5—8.

Анчева, Р. Традиции и инновации в жилищном строительстве средневекового Тырновграда (XIII—XIV вв.). — В: Труды V Междунар. конгр. археологов-славистов, Киев 1985 г. Т. 2. Киев, 1988, 8—11.

Атанасов, Атанас. Новооткрити средновековни стенописи в църквата „Св. Никола“, село Долна Вереница, Михайловградско. — В: Обзорна информация на НИПК. С., 1989, 7—8.

Афанасьев, Г. Е. Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона в VIII—X вв. М., Наука, 1987. 200 с. (Археологические открытия на новостройках. Вып. 2).

Рец.: Стефка Ангелова. — Археология, 1989, № 1, 58—59.

Бакалова, Елка. Функция и символика на жеста в средновековното изкуство. — Изкуство, 1989, № 5, 2—9.

Балабанов, Тодор. Массовое жилище в Плиске (VIII—XI вв.). — В: Труды V Междунар. конгр. археологов-славистов, Киев 1985 г. Т. 2. Киев, 1988, 11—14.

Балабанов, Тодор. Новооткрити ранносредновековни селища в околностите на Плиска. — В: Проблеми на прабълг. история и култура. Втора междунар. среща по прабълг. археол., Шумен 1986 г. С., 1989, 275—290.

Баранов, Игорь. Грунтовые могильники второй половины VII—X вв. в Крыму. — В: Проблеми на прабълг. история и култура. Втора междунар. среща по прабълг. археол., Шумен 1986 г. С., 1989, 159—176.

Бонев, Стойчо. За архитектурния облик на прабългарските езически храмове. — В: Проблеми на прабълг. история и култура. Втора междунар. среща по прабълг. археол., Шумен 1985 г. С., 1989, 328—337.

Бонев, Ст. Косторезное ремесло в средневековом болгарском городе до X в. — В: Труды V Междунар. конгр. археологов-славистов, Киев 1985 г. Т. 2. Киев, 1988, 26—28.

Бонев, Чавдар. Славяне и византийская культура до начала VII в. — В: Typologie, rane feudálnych slovanských statu. Praha, 1987, 217—228.

И по археологически данни.

Борисов, Д. Керамика XI—XII вв. из Юго-Восточной Болгарии. — В: Труды V Междунар. конгр. археологов-славистов, Киев 1985 г. Т. 2. Киев, 1988, 28—33.

Ботев, К. Ранносредновековни български селища по южното добруджанско крайбрежие. — В: Труды V Междунар. конгр. археологов-славистов, Киев 1985 г. Т. 2. Киев, 1988, 207—211.

Бояджиев, Стефан. Архитектурата на прабългарските храмове. — В: Проблеми на прабълг. история и култура. Втора междунар. среща по прабълг. археол., Шумен 1986 г. С., 1989, 314—327.

Василев, Р. Первое раннеславянское поселение в районе Плиски. — В: Труды V Междунар. конгр. археологов-славистов, Киев 1985 г. Т. 2. Киев, 1988, 211—215.

Василева, Дафина. Дворцовият комплекс на Велики Преслав. (Архитектурно-строителни проучвания и реконструкция.) — Изв. Бълг. истор. д-во 37, 1985, 5—27.

Василчин, Иван. Двуобряден езически раннобългарски некропол при с. Черна, Толбухински окръг. — В: Проблеми на прабълг. история и култура. Втора междунар. среща по прабълг. археол., Шумен 1986 г. С., 1989, 198—213.

Витлянов, С. Железообработка в средневековой Болгарии. — В: Труды V Междунар. конгр. археологов-славистов, Киев 1985 г. Т. 2. Киев, 1988, 37—40.

Витлянов, Стоян. За украсата на старобългарската конска амуниция от Велики Преслав. — В: Проблеми на прабълг. история и култура. Втора междунар. среща по прабълг. археол., Шумен 1986 г. С., 1989, 400—410.

Възарова, Живка. Средновековното селище с. Гарван, Силистренски окръг (VI—XI в.). С., 1986. 204 с. с ил.

Рец.: Matej Ruttkay. — Slov. archeologia, 36, 1988, No 2, 471—473.

Георгиев, Минчо. Грижата за болните в средновековна България. (Към здравната профилактика.) — Векове, 1989, № 4, 38—42.

Георгиев, Павел. Големият езически храм в Плиска. — В: Пробл. на прабълг. история и култура. Втора междунар. среща по прабълг. археол., Шумен 1986 г. С., 1989, 338—354.

Гиздова, Н. Средневековые поселения в Родопах. — В: Труды V Междунар. конгр. археологов-славистов, Киев 1985 г. Т. 2. Киев, 1988, 228—230.

Грозданов, Цветан. Портрети на светителите од Македонија од IX—XVIII век. Скопје, 1983. 321 с. с ил. (Културно-историско наследство во СР Македонија, 20.)

Джамбов, И. Средневековая крепость „Аневское кале“ под Сопотом. К проблеме о средневековом городе Копсис. — В: Труды V Междунар. конгр. археологов-славистов, Киев 1985 г. Т. 2. Киев, 1988, 231—235.

Димитров, Димитър Ил. Прабългарски племена в Източна и Централна Европа. — В: Проблеми на прабълг. история и култура. Втора междунар. среща по прабълг. археол., Шумен 1986 г. С., 1989, 32—54.

Димитров, Марин. Ранносредновековен двуобряден некропол при гр. Балчик (проучвания през 1984 и 1986 г.). — В: Проблеми на прабълг. история и култура. Втора междунар. среща по прабълг. археол., Шумен 1986 г. С., 1989, 231—240.

Долмова-Лукановска, М. Тырновские средневековые украшения (XII—XIV в.). — В: Труды V Междунар. конгр. археологов-славистов, Киев, 1988, 70—74.

Дончева-Петкова, Л. Памятники раннего средневековья в Южной Добрудже. — В: Труды V Междунар. конгр. археологов-славистов, Киев 1985 г. Т. 2. Киев, 1988, 238—243.

Дончева-Петкова, Людмила, Стефка Ангелова и Валери Йотов. Ранносредновековният некропол при с. Топола, Толбухински окръг (предварително съобщение). — В: Проблеми на прабълг. история и култура. Втора междунар. среща по прабълг. археол., Шумен 1986 г. С., 1989, 187—197.

Ильвицкая, С. В. Типологические сходства в архитектуре монастырей Молдавии и Болгарии. — Год. ВИАС — София, 33, 1988, № 2, 231—240.

Йотов, Валери. Раннобългарски некропол при с. Хитово, Толбухински окръг. — В: Проблеми на прабълг. история и култура. Втора междунар. среща по прабълг. археол., Шумен 1986 г. С., 1989, 221—230.

Капелкова, Кристина. Накити от средновековния некропол край Симеоновград (предварително съобщение). — Археология, 1989, № 1, 48—56.

Кожухаров, Георги. Средновековната черква „Св. Георги Руян“ в с. Орешец, Белоградчишко. — Изв. Бълг. истор. д-во, 39, 1987, 85—108.

Койчева, К. и С. Симеонов. Средневековые некрополи в окрестностях города Севлиево (Габровский округ). — В: Труды V Междунар. конгр. археологов-славистов, Киев 1985 г. Т. 2 Киев, 1988, 258—262.

Лисицов, Стефан. Защитните градежи по Ришкия проход през българското средновековие. — В: Обзорна информация на НИПК. С., 1988, 7—8.

Лисицов, Стефан. Крепостта Хисаря — древен страж в полите на Балкана. — В: Обзорна информация на НИПК. С., 1989, 20—21.

При гр. Николаево, Мъглижка община, Хасковска област.

Мороз, Йосиф. Към въпроса за семантиката на лъка и стрелата при древните българи. — В: Проблеми на прабълг. история и култура. Втора междунар. среща по прабълг. археол., Шумен 1986 г. С., 1989, 448—458.

Мусакова, Елисавета. Функцията на образа. Иконоборци и иконопочитатели. — Изкуство, 1989, № 5, 10—14.

Нешева, Виолета. Археологически проучвания в резервата Мелник. — В: Архит. наследство на Мелник. Конф. юни 1988 г., гр. Мелник. [С], 1989, 6—9.

Овчаров, Димитър. Изобразително-композиционни проблеми на средновековните рисунки-графити. — В: Проблеми на прабълг. история и култура. Втора междунар. среща по прабълг. археол., Шумен 1986 г. С., 1989, 378—389.

Овчаров, Николай. Гибелта на великия град [Константинопол]. — Мор. свят, 1989, № 2, 36—37.

Според рисунките-графити в Имарет-джамия в Пловдив.

Овчаров, Николай. Рисунките-графити от „Имарет джамия“ в Пловдив като извор за историята на Средиземноморието през XV век. С., БАН, 1987. 104 с., XIX табл. (Разкопки и проучвания, 18.) Рец.: Божидар Димитров. — Археология, 1989, № 1, с. 57.

Овчаров, Николай. Съществувала ли е богинята Умай в прабългарския пантеон? — В: Проблеми на прабълг. история и култура. Втора междунар. среща по прабълг. археол., Шумен 1986 г. С., 1989, 430—439.

Пенкова, Бисерка. Към въпроса за творческия процес на средновековните зографи. Някои наблюдения върху стенописите на Роженския манастир. — Изкуство, 1989, № 5, 36—41.

Петрова, П. Городское устройство первой болгарской столицы Плиска (по аэроархеологическим данным). — В: Труды V Междунар. конгр. археологов-славистов, Киев 1985 г. Т. 2. Киев, 1988, 290—293.

Поливянни, Дмитрий И. Средновековният български град през XIII—XIV век. Очерци. С., Наука и изкуство, 1989. 178 с.

Рец.: Кирил Петков. — ИПр, 1989, № 6, 91—94.

Радева, Мери. Средновековна керамика от Сливен (XI—XII в.). — Изв. музеите Югоизт. България, 11, 1988, 45—61.

Рашев, Рашо. Втората международна среща по прабългарска археология [Шумен 1986 г.]. Задачи, разисквания, изводи. — В: Проблеми на прабълг. история и култура. Втора междунар. среща по прабълг. археол., Шумен 1986 г. С., 1989, 459—463.

Рашев, Рашо и Станислав Станилов. Раннесредневековый могильник у с. Ножарево, Силистренский округ (предварительное сообщение). — В: Проблеми на прабълг. история и култура. Втора междунар. среща по прабълг. археол., Шумен 1986 г. С., 1989, 214—220.

Рашев, Рашо и Валентина Дочева. Юртообразна постройка в Плиска. — В: Проблеми на прабълг. история и култура. Втора междунар. среща по прабълг. археол., Шумен 1986 г. С., 1989, 291—313.

Сантова, Мила. Обковата на Крупнишкото евангелие в светлината на Софийската златарска школа. — Изкуство, 1989, № 7, 36—43.

Сентпетери, Йожеф. О позднеаварских и раннеболгарских связях. — В: Проблеми на прабълг. история и култура. Втора междунар. среща по прабълг. археол., Шумен 1986 г. С., 1989, 117—128.

Симеонов, Борис. Относно тотемизма на прабългарите. — В: Проблеми на прабълг. история и култура. Втора междунар. среща по прабълг. археол., Шумен 1986 г. С., 1989, 417—429.

Симеонова, Евгения. Уникальные и редковстречающиеся металлические предметы из позднеаварского могильника Топонар. — В: Проблеми на прабълг. история и култура. Втора междунар. среща по прабълг. археол., Шумен 1986 г. С., 1989, 355—364.

Стайнова, Михаила. Османска култова архитектура (XV—XVIII в.). — Studia balc., 18, 1985, 234—266.

Станчев, Димитър. Прабългарски компоненти в погребалния обряд и инвентара на ранносредновековните некрополи в Русенско. — В: Проблеми на прабълг. история и култура. Втора междунар. среща по прабълг. археол., Шумен 1986 г. С., 1989, 241—254.

Стефанова, К. Особенности сграфито-керамики в Юго-Восточной Болгарии. — В: Труды V Междунар. конгр. археологов-славистов, Киев 1985 г. Т. 2. Киев, 1988, 152—155.

Стоянова-Серафимова, Д. Феодальный замок в средневековом г. Мелник. — В: Труды V Междунар. конгр. археологов-славистов, Киев 1985 г. Т. 2. Киев, 1988, 301—307.

Сьоке, Бела Миклош. О северной границе Первого болгарского государства в IX веке. — В: Проблеми на прабълг. история и култура. Втора междунар. среща по прабълг. археол., Шумен 1986 г. С., 1989, 105—116.

Тотев, Константин. Ранносредновековен сребърен амулет от с. Върбовка, Великотърновски окръг. — В: Проблеми на прабълг. история и култура. Втора междунар. среща по прабълг. археол., Шумен 1986 г. С., 1989, 411—416.

Тотев, Константин. Релефна икона от търновската Велика лавра „Св. 40 мъченици“. — Векове, 1989, № 3, 78—80.

Тотев, Константин. Стеатитовата пластика от територията на средновековна България XI—XIV век. Автореферат на дисертация — кандидат на историческите науки.

Тотев, Тотю. За една група метални печатчета-амулети от Преслав. — В: Проблеми на прабълг. история и култура. Втора междунар. среща по прабълг. археол., Шумен 1986 г. С., 1989, 365—377.

Тулешков, Николай. Архитектура на българските манастири. [Изследване]. С., Техника, 1988.

Рец.: Явор Банков. — Архитектура, 1988, № 9—10, с. 87.

Флоров, Валерий. Обряд обезвреживания погребенных у праболгар (предварительное сообщение). — В: Проблеми на прабълг. история и култура. Втора междунар. среща по прабълг. археол., Шумен 1986 г. С., 1989, 177—186.

Халиков, Альфред Х. Протоболгары и протовенгры в Среднем Поволжье и Нижнем Прикамье. — В: Проблеми на прабълг. история и култура. Втора междунар. среща по прабълг. археол., Шумен 1986 г. С., 1989, 55—65.

Харбова, Маргарита. Българската средновековна архитектурно-строителна школа. — Архитектура, 1989, № 2, 20—24, 45.

Хонниг, Йоахим. Восточное по происхождение оружие и снаряжение всадников в кладах сельскохозяйственных железных изделий в Юго-Восточной Европе (VIII—X вв.). — В: Проблеми на прабълг. история и култура. Втора междунар. среща по прабълг. археол., Шумен 1986 г. С., 1989, 87—104.

Comşa, Maria. Betrachtungen über das Duadem von Balteni im Zusammenhang mit den Ereignissen der Jahre 670/80. — В: Проблеми на прабълг. история и култура. Втора междунар. среща по прабълг. археол., Шумен 1986 г. С., 1989, 77—86.

Fiedler, Uwe. Die Grablegen der Protobulgaren an der Unteren Donau. — В: Проблеми на прабълг. история и култура. Втора междунар. среща по прабълг. археол., Шумен 1986 г. С., 1989, 143—158.

Krestev, Kiril. Anfänge der Renaissance im mittelalterlichen Bulgarien. Dresden, VEB Verlag der Kunst, 1987. 258 p., 52 Abb.

Pljakov, Zdravko. La région de la Moyenne Struma aux Ve—IXe siècles. — Старобългаристика, 1989, № 2, 100—115. И по археологически данни.

Todorova, Elisaveta. Bulgaria Pontica Medii Aevi. IV. — Etud. balk., 1989, No 2, 135—137.

Четвърти международен симпозиум от 26—30 май 1988 г. на Слънчев бряг.

Werner, Joachim. Der Schatz eines awarischen Kagans des 7. Jahrhunderts aus Vrap (Albanien). — В: Проблеми на прабълг. история и култура. Втора междунар. среща по прабълг. археол., Шумен 1986 г. 1989, 19—31.

Нумизматика

Божкова, Бистра. Римски медальони — IV в. от българските земи. — Нумизматика, 1989, № 3, 31—38.

Бъчваров, Иван. Печатите на общественопросветните институции в Търново през Възраждането. — Военноистор. сб., 1989, № 4, 114—124.

Георгиев, Павел П. Византийски търговски знак-печат от X в. в Преслав. — Археология, 1989, № 1, 41—47.

Димитров, Камен. Съкровище с драхми — Александров тип в Историческия музей — Силистра. — Добруджа, 5, 1988, 87—92.

Димитров, Камен. Съкровище с елинистически сребърни монети от Нова Загора (IGCH 839). — Изв. Бълг. истор. д-во, 39, 1987, 61—69.

Димитрова- Чудилова, С. О монетах и денежном обращении при последних болгарских Иване Срацимире (1356—1396) и Иване Шишмане (1371—1393) (по данным кладов). — В: Труды V Междунар. конгр. археологов-славистов, Киев 1985 г. Т. 2. Киев, 1988, 66—70.

Дочев, Константин. Циркулация в Търново на медни имитативни монети от XIV в. — Нумизматика, 1989, № 2, 23—29.

Жеков, Господин. Непубликуван вариант на фолис на Юстин II, сечен в Теополис (Антиохия). — Нумизматика, 1989, № 2, 20—23.

Йорданов, И. Византийски оловни печати от музея в Нова Загора. — Изв. музеите Югоизт. България, 11. 1988, 37—44.

Йорданов, Иван. Още веднъж за моливдовулите на Йоан Багатур. — В: Проблеми на прабълг. история и култура. Втора междунар. среща по прабълг. археол., Шумен 1986 г. С., 1989, 390—399.

Кулов, Георги. Една неизвестна монета на Гета, сечена в Хадрианопол. — Нумизматика, 1989, № 3, 38—39.

Лачев, Митко. Стефан Пенювич Ахтар и началото на българската нумизматика. — Нумизматика, 1989, № 3, 40—45.

Панайотов, Николай. Отражение на ислямизацията в османската сфрагистика. — Нумизматика, 1989, № 2, 42—46.

Пенчев, Владимир. Солид на император Валенс от фонда на НИМ. — Нумизматика, 1989, № 2, 19—20.

Плакидов, Боян. Българска средновековна монета от с. Пчеларово, Кърджалийски район. — Родопи, 1989, № 3, 37—38.

Русева, Боряна. Монетна циркулация в Тракия през ранния елинизъм (по данни от монетните съкровища от нашите земи). — Нумизматика, 1989, № 2, 15—18.

Следва.

Русева Боряна. Монетна циркулация в Тракия през ранния елинизъм (по данни на монетните съкровища от нашите земи). — Нумизматика, № 3, 14—31.

Продължение от № 2. Следва.

Тотев, Тотю. Оловен печат на цар Петър (927—968). — Нумизматика, 1989, № 2, 40—41.

Харитонов, Христо. Монетите на древния Рим. — Космос, 1989, № 3, 76—77.

Христова, Здр. Защитени дисертации [Владимир М. Генчев. Типологическа и хронологическа класификация на българските средновековни монетосечения]. — Археология, 1989, № 1, с. 63.

Шидеров, Панайот. Съкровище от западноевропейски монети от XVI—XVII в. от Белица. — Нумизматика, 1989, № 2, 30—39.

Юрукова, Йорданка. Тракийското племенно монетосечене и големият търговски трафик през първата половина на V в. пр. н. е. — Нумизматика, 1989, № 3, 3—13.

Dimitrov, Kamen. Dynastic Coinages in the Early Hellenistic Age (340—270 B. C.); Images, Traditions, Ideology. — Bulg. histor. rev., 1989, No 2, 67—74.

Lačev, Mitko. Le premier colloque de numismatique „Balkannumi'88". — Etud. balk., 1989, No 2, 137—138. Състоял се на 10 и 11 октомври 1988 г. във Варна.

Schönert-Geiss, Edith. Das Eindringen römischen Geldes auf den Balkan im 2./1. Jahrhundert v. u. Z. — Klio, 71, 1989, No 1, 84—89.

Епиграфика

Аладжов, Живко и Васил Николов. Надписи от 1845 г. в църквата на Туден [Годечко]. — Векове, 1989, № 3, 67—74.

Бояджиев, Димитър. Езикът на късните латински надписи в България. — Год. СУ „Кл. Охридски". Фак. клас. и нови филол., 78, 1988, № 1, 68—117.

Велков, Велизар и Димитър Николов. Култово сдружение (σπεῖρη) в Августа Траяна (Тракия). — Археология, 1989, № 1, 16—20.

Герасимова-Томова, В. Три латински надписа от с. Дълбоки [Старозагорско]. — Изв. музеите Югоизт. България, 11. 1988, 29—35.

Дончева-Петкова, Людмила и Казимир Попконстантинов. За грамотността в средновековното селище при с. Одърци, Толбухинско. — Добруджа, 5, 1988, 93—101.

Эрдели, Иштван. Новейшая руническая надпись из Венгрии. — В: Проблеми на прабълг. история и култура. Втора междунар. среща по прабълг. археол., Шумен 1986 г. С., 1989, 263—268.

Кызласов, Игорь. Древнетюркская руническая письменность Восточной Европы. (Новые аспекты изучения.) — В: Проблеми на прабълг. история и култура. Втора междунар. среща по прабълг. археол., Шумен 1986 г. С., 1989, 255—262.

Кирин, Асен. Ктиторският надпис от 1493 г. в Кремиковския манастир. — Старобългаристика, 1989, № 2, 87—99.

Михайлов, Стамен. Ново четене и тълкуване на новонамерения надпис от Външния град на Плиска. — Археология, 1989, № 1, 37—39.

Овчаров, Димитър. По повод тълкуването на един надпис от Преслав. — Старобългаристика, 1989, № 2, 135—136.

По публикацията на Стамен Михайлов „Към тълкуването на един надпис от Преслав", Старобългаристика, 1988, № 3, с. 120—123.

Симеонов, Борис. Още един прабългарски надпис. — Археология, 1898, № 1, 39—41.

Ново четене на надписа от Външния град на Плиска.

Стефанов, Павел. Надписи към стенописите в Лева река. — Бълг. ез., 1989, № 1, 59—62.

Торбатов, Сергей. Латински посветителен надпис от Долна Мизия. — Археология, 1989, № 1, 34—37. Открит в с. Коларци, Толбухинско през 1986 г.

Beševliev, Veselin. Anfang, Entwicklung und Probleme bzw. Aufgaben der Untersuchungen über die Protobulgaren (Überblick). — В: Проблеми на прабълг. история и култура. Втора междунар. среща по прабълг. археол., Шумен 1986 г. С., 1989, 7—18.

Lalčev, Dragomir. ΜΑΣΤΕΙΡΑ — ein unbekanntes Theonym aus dem thrakischen Pantheon und antike Bezeichung des Sakargebirges in Südostthrakien. — Балк. езикозн., 1989, № 1, 25—29.

Lazarov, Michail. Les timbres amphoriques et les problèmes commerciaux en Thrace Pontique. — In: Recherches sur les amphores grecques. Paris, 1986, 401—405 (BCH. Suppl. 13).

Mihailov, Georgi. Auge and Herakles in the Rogozen Treasure. — Etud. balk., 1989, No 2, 86—102.

Музейно дело и консервация

Върбанова, Илон. Териториалноустройствена схема на културноисторическото наследство — Лудогорие. — В: Обзорна информация на НИПК. С., 1988, 24—29.

Кадийски, Цвятко. Контрол на микроклимата в археологическите паметници. — В: Обзорна информация на НИПК. С., 1988, 12—13.

Кадийски, Цвятко. Резултати от комплексните изследвания на микроклимата в църквата „Св. Стефан" в Несебър. — В: Обзорна информация на НИПК. С., 1989, с. 11.

Кирова, Златка. Мелник — проблеми на бъдещето. — В: Архит. наследство на Мелник. Конф. юни 1988 г. гр. Мелник. [С.], 1989, 10—14.

Ковачева, Надежда. Юридическа защита на паметниците на културата в Мелник и някои мисли за по-нататъшното им опазване. — В: Архит. наследство на Мелник. Конф. юни 1988 гр. Мелник. [С.], 1989, 23—28.

Лефтеров, Илия. Експониране на археологически паметник под средновековното ниво на Двореца — Царевец, Велико Търново. — В: Обзорна информация на НИПК. С., 1988, 16—23.

Маркова, Людмила. План-програма за археологическия резерват „Дръстър" — Силистра. — В: Обзорна информация на НИПК. С., 1988, с. 30.

Нехризов, Георги. Археологически проучвания в църквата „Св. Мина" в Кюстендил. — В: Обзорна информация на НИПК. С., 1989, 9—11.

Открити два строителни периода от късното средновековие.

Пеев, К. Обновяване на исторически квартали в центъра на града. — Год. ВИАС — София, 33, 1988, № 2, 259—279.

Пировска, Галина. Архитектурен проект за експониране на „Църквата" [в резервата „Скални църкви" — Иваново]. — В: Обзорна информация на НИПК. С., 1988, 38—39.

Пировска, Галина. Водното съоръжение във Велики Преслав. — В: Обзорна информация на НИПК. С., 1989, 3—5.

Попов, Виктор и Галина Пировска. „Никополис ад Иструм" — програма за проучване, опазване и социализация. — В: Обзорна информация на НИПК. С., 1989, 33—34.

Радонов, Здравко. Преустройство и изграждане на музейната мрежа в НР България (1948—1958). — Изв. Бълг. истор. д-во, 39, 1987, 289—315.

Рехо, Мария. Изложба „Гробницата Франсоа" в Рим [1987 г.]. — Археология, 1989, № 1, 60—61.

Русева, Малвина. Проучване и проекти за консервация и реконструкция на две [тракийски] гробници в Пловдивска област [край с. Брестовица и с. Марково]. — В: Обзорна информация на НИПК. С., 1989, 17—29.

Сандев, Коста. Едно мнение: противоречия в разбирането на архитектурния образ на музейната сграда. — Пром. естетика. Декор. изкуство, 1989, № 1, 35—37.

Чолакова, Ели. Проблеми на социализацията на архитектурноисторическия и археологически резерват Мелник. — В: Архит. наследство на Мелник. Конф. юни 1988 г. гр. Мелник. [С.], 1989, 15—16.

СТОЯНКА БЛАГОВА

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Проф. ВЕЛИЗАР ВЕЛКОВ (главен редактор), ст. н. с. I ст. ДИМИТЪР ОВЧАРОВ (зам. гл. редактор), ст. н. с. АЛЕКСАНДРА МИЛЧЕВА (зам. гл. редактор), ст. н. с. ВАСИЛ НИКОЛОВ (секретар), проф. ПЕТЪР ПЕТРОВ, проф. ЛЮДМИЛ ГЕТОВ, ст. н. с. I ст. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА, проф. ИВАН МАРАЗОВ, ст. н. с. ХЕНРИЕТА ТОДОРОВА, ст. н. с. АЛЕКСАНДЪР БОНЕВ, ст. н. с. ГЕОРГИ КИТОВ

Адрес на редакцията
Археологически институт и музей при БАН, 1000 София, бул. Стамболийски 2. Тел. 88-24-05 и 88-24-06

Адрес на администрацията
Издателство на БАН, 1113 София, ул. Акад. Г. Бончев, бл. 6. Тел. 71—31

Технически редактор Донка Костова
Коректор Ирена Кръстева

Дадена за набор на 14. 12. 1989 г. Подписана за печат на 7. 08. 1990 г. Печатни коли 9 Издателски коли 8,40
Формат 60 × 84/8 Издателски индекс 12474 Тираж 1540 Поръчка № 4362 Отделна книжка 3,00 лв. Годишен абонамент 9,60 лв.

Фотонабор – Издателство БАН
Печатница на Издателство на Българска академия на науките

СЪДЪРЖАНИЕ

Красимир Лещаков – Украса на къснобронзовата керамика от връх Алада в Източните Родопи . 1
Митко Маджаров – Пътят Ескус – Филипопол (I–VI в.) 18

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Георги Александров – Паметници от култа на Дионис в Монтана 30
Иля Прокопов, Теодора Ковачева – Монетно съкровище от с. Рупци 37
Светла Петрова – Композитният капител в Мизия и Тракия 44
Константин Тотев – Релефни керамични икони от епохата на Второто българско царство . . . 48
Петър Славчев – Костен гребен от Царевец 56

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Васил Николов – S. Stankovič. Zrtvenici i prosopomorfni poklopci iz Vinče. Univerzitet u Beogradu. Filozofski fakultet. Centar za archeološka istraživanja, kn. 7. Beograd, 1986 61
Валери Стоичков – Ratiariensia. Studi e materiali mesiei e danubiani. Bologna. Cooperativa Libraria Universitaria Editrice Bologna. 1-1980, 141 s., 24 tabl.; 2-1984, 134 s., 28 tabl., 3-4-1987, 280 s., 28 tabl. 62
Стамен Михайлов – Йоахим Вернер. Погребалната находка от Малая Перешчепина и Кубрат–хан на българите. С., 1988, 56 с. и 32 приложения 64

ПРЕГЛЕД

Ал. Димитрова-Милчева – Научна конференция с международно участие, посветена на 30-годишнината на българско-полските разкопки в Нове 65
М. Рехо – Изложба във Венеция под наслов „Финикийците“ (март–ноември 1988 г.) . . . 66
Защитени дисертации 67
Книгопис 67

TABLE DES MATIERES

Krassimir Leštakov – Décoration de la céramique de l'âge du bronze recent du sommet Alada dans les Rhodopes orientaux 17
Mitko Madžarov – La route Oescus – Philippopolis (Ier – VIe s.) 29

MATERIAUX ET COMMUNUCATIONS

Georgi Alexandrov – Monuments du culte de Dionysos à Montana 37
Ilia Prokopov, Téodora Kovačeva – Trésor monétaire du village Rupci 43
Svetla Petrova – Le chapiteau composite en Mésie et en Thrace 48
Konstantin Totev – Icônes céramiques en relief de l'époque du Deuxième royaume bulgare . . . 56
Petăr Slavčev – Peigne en os de Carevec 60

CRITIQUE ET OUVRAGES RECENSES

Vassil Nikolov – S. Stankovič. Zrtvenici i prosopomorfni poklopci iz Vinče. Universitet u Beogradu. Filozofski fakultet. Centar za archeološka istraživanja, kn. 7. Beograd, 1986 61
Valeri Stoičkov – Ratiariensia. Studi e materiali mesiei e danubiani. Bologna. Cooperativa Libraria Universitaria Editrice Bologna. 1-1980, 141 s., 24 tabl.; 2-1984, 134 s., 28 tabl.; 3-4-1987, 280 s., 28 tabl. 62
Stamen Mihailov – Йоахим Вернер. Погребалната находка от Малая Пересчепина и Кубрат –хан на българите. С., 1988, 56 с., 32 приложения 64

REVUE

Al. Dimitrova-Milčeva – Conférence scientifique à participation internationale consacrée au trentième anniversaire des fouilles bulgaro-polonaises à Novae 65
M. Reho – Exposition à Venise intitulée „Les Phéniciéns“ (mars–novembre 1988) 66
Dissertations soutenues 67
Bibliographie 67

ISSN 0324—1203

20203

ЦЕНА 3 лв.